

MAAILMAST 2005

RSR artiklite kogumik

Toimetajad
Rein Toomla, Karmo Tüür

Pühendatud *professor emeritus* Eero Loonele
70. sünnipäeval

Äratrükk raamatust
"Maailmast 2005"

Autoriõigused artiklite autoritel 2005

ISSN 1406-5525
ISBN 9985-4-0437-8

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr 122

SISUKORD

Eessõna	7
Rein Ruutsoo. Tänapäevase mõttekultuuri suursaadik Eestis....	9
Kaido Jaanson. Pihkva ja Tartu II aastatuhande esimesel poolel	22
Catlyn Kirna ja Mihkel Värton. Välispanoraam 1970-1988.....	33
Heiko Pääbo. Balti riikide geopoliitilise tähenduse ajalooline kujunemine.....	40
Eimar Rahumaa. Mõtisklusi väikeriigis(t).....	104
Rein Ruutsoo. Eesti kodanike Euroopas	120
Jaan Sootak. Rahvusvaheline karistusõigus – ikka veel väljakujunemata õigusvaldkond?.....	153
Rein Toomla. Väikeriigid maailmapoliitikas.....	170
Heiko Pääbo ja Karmo Tüür. Eesti Venemaa-poliitika lähtealused	195
Intervjuu Eero Loonega.....	231

EESSÕNA

Käesolev kogumik on rahvusvaheliste suhete ringi liikmete ja vilistlaste kingitus *prof. emer.* Eero Loonele tema 70. sünnipäevaks. Me tahame rõhutada Eero Loone panust ennekõike kolmes valdkonnas.

Esiteks oli ta 1963. a asutatud RSR-i esimene teaduslik juhendaja, olles niimoodi kümnekonna aasta jooksul intellektuaalse (välis)poliitilise diskussiooni eestvedaja.

Valituna 1990. a RSR-i vilistlaskogu esimeseks esimeheks, mõjutas Eero Loone tuntavalt välispoliitilist mõtet taasiseseisvunud Eesti Vabariigis.

Ja kolmandaks – tema panus on olnud märkimisväärne ka selles, et paljud RSR-iga seotud inimesed on jätkanud teaduses.

Me oleme kõik olnud huvitatud rahvusvahelistest suhetest. Mõnedele on see huvi vormunud elukutseks, paljudele jäänud abiliseks maailmas toimuva mõistmiseks. Need artiklid on kirjutanud RSR-i vilistlased ja tegevliikmed, kelle igapäevane tegevus on seotud akadeemiaga kas ülikoolis õppimise või õpetamise näol. Mitte kõigi jaoks ei ole välispoliitika peamine teadusvaldkond. Kuid me oleme ühendanud rahvusvahelised suhted oma põhialaga ning tulemuseks ongi see pühenduskogumik.

Artiklite autorid:

1. Kaido Jaanson – Tartu Ülikooli politoloogia osakonna rahvusvaheliste suhete teooria õppetooli dotsent
2. Catlyn Kirna – Tartu Ülikooli riigiteaduste üliõpilane
3. Heiko Pääbo – Balti Kaitsekolledži akadeemiline assistent
4. Eimar Rahumaa – Akadeemia Nord rahvusvahelise õiguse ja rahvusvaheliste suhete õppetooli dotsent

5. Rein Ruutsoo – Tallinna Ülikooli riigiteaduste osakonna poliitikateooria professor
6. Jaan Sootak – Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kriminaalõiguse professor
7. Rein Toomla – Tartu Ülikooli politoloogia osakonna rahvusvaheliste suhete teooria õppetooli lektor
8. Karmo Tüür – Tartu Ülikool, Akadeemiline Balti ja Vene Uuringute Keskus.
9. Mihkel Värton – Tartu Ülikooli politoloogiaüliõpilane

TÄNAPÄEVASE MÖTTEKULTUURI SUURSAADIK EESTIS

Rein Ruutsoo

Ajastu, mis sillutas teed tähelepanuväärsele algatusele – demokraatliku mõtte arenemisele Eestis ja milles on tehtud keskne osa *prof. emeritus* Eero Loone elutööst, jääb paljudele juba isikliku kogemuse horisondi taha. Taasiseseisvumiseelsest ajast on saamas “teine maa”. Kuid vähegi korraliku lähiajaloo eesmärgiks saab olla möödunud mõistuspärasel viisi tänapäevaga siduv käsitlus. Viimase alusstruktuuriks peab olema selline jutustus, mis kasutab tugeva oletusliku alusena eeldust, et ka selle horisondi taha jäänud aegadel toimetanud olid demokraatlikult meelestatud, mõistuspäraselt arutlevad (st mitte kilplased), patriootilised ja mitte vähem põhijoontes moraalipõhiselt käituvad olendid kui tänased kaasmaalased, sest vastasel juhul polnuks selle, nagu ühegi inimkoosluse jätkusuutlik ühistegevus võimalik. Eriti kui koosluse ümbrus on väikeühiskonna – näiteks eesti rahva suhtes vaenulik. Teisisõnu – tänase Eesti tekkimiseks ja selleks, et rahvusvaheliste suhete ringi (RSR) tollastest senaatoritest oleks võinud saada näiteks taastatud Eesti Vabariigi suursaadikuid ja välisministreid – olnuks väga vähe väljavaateid.

Eesti lähiajalugu, et selle arengumootoreist tõepärast pilti saada, tuleb uurida ilmselt teisiti, kui kirjutatakse nende ühiskondade ajalugu, mis nautisid poliitilist avalikkust, kodanikuühiskonda, esinudsinstitutsioone jne. Tõenäoliselt on Eesti puhul tagasivaateid tehes suurema tunnetusliku sügavuse huvides mõtet rohkem kui tavaks rääkida mitte “minevikust”, vaid “minevikkudest”, nagu on

rõhutanud ka Eero Loone.¹ Segmenteeritud minevikuühiskonnas oli palju varjatud kihistusi, nõrgalt institutsionaliseerunud toimureid (Eero Loone soovitatud eestikeelne vaste sõnale *actor*) jne, mida tuleb osata otsida. Ilmselt hoopis teist laadi inimesed kui tavaliselt omandavad suletud ühiskondade uurimisel õiguse eluloole, kui möödanikku representeerivale faktile ja tuleviku jaoks tähenduslikule märgile. Näiline ebastandardus, mõtete ja toimetamiste ebataavalisus osutab vajadusele uue, peatselt standardiks muutuva ja mujal juba standardiks tunnustada jõutu järele. Arvatavasti osatakse seda kaugemalt paremini näha. Kuid nähtavasti oli ka ettepanek lülitada Eero Loone teatmeteosesse "The International Who's Who", hoopis kaalukam siis, kui seda tegi Oxfordi Ülikooli, kui teinuks mõni muu.

Kellegi õigus eluloole võib nähtavaks saada mitmel viisil. Selleks ei anna kindlasti põhjust ainult hetkel valitseva eliidi rühmitustesisene rituaalne tunnustus üksteisele (nt ordenite jagamine, mida ei osatagi korralikult põhjendada). Samas on kindel tunnus õiguseks eluloole saatuse- ja mõttekaaslaste, õpilaste ja osasaanute soov tõmmata jõujooni endagi elukäigust. Tunnustus on ühine kaemus, et ilma Eero Loone aastatepikkuse innustunud panustuseta mitmete põlvkondade akadeemilisse küpsemisse oleks paljude areng nende elu ühel otsustaval perioodil (ülikool on seda) kulgenud mitte ainult vaevalisemalt ja vähem viljakalt, vaid hoopis teisiti. Seda, et kord on jälle EL-i ja NATO liikmeks olev Eesti riik, ei julgenud vast keegi tollal oodata.

¹ Eero Loone 1990. Sissejuhatus materialistlikusse ühiskonnafilosofiasse. Tallinn: Eesti Raamat.

RSR JA VASTUPANUKULTUURILISTE INNOVATSIOONIDE AEG

Nüüdisaegsetes Lääne tüüpi ühiskondades on kodanikud täieõiguslikud *polity* liikmed. See tähendab, et nad osalevad otsustava jõuga nii võimu tekitamisel kui ka selle üle arutamisel. Nõukogude riigil oli moderniseeruva ühiskonna jooni, kuid ainuparteiline diktatuur ei võimaldanud liikumist vähegi kaasaegse *polity* suunas. Selle liikmeil, kes rahvusvahelise õiguse vaatenurgast olid kodanikud, kuid tegelikult vaid riigi alamad, polnud sõnaõigust oma saatuses teoga kaasa rääkida või ka selle üle arutada ilma ohuta sattuda poliitilise vaenamise ohvreiks. Nagu Eero Loonegi oma raamatutes² nüüd juba avalikult on võinud konstateerida, oli NSV Liit vene(laste) impeerium. Eestlased ja teised Balti rahvad ning üldse vähemused olid "Nõukogude rahvaste pere" teise sordi liikmed. Neid käsitleti juba implitsiitselt kui Nõukogude ühiskonnaga vaenujalal olevaid inimesi. Erinevalt impeeriumirahvast oli riikliku elukorraldusega seotud teemade käsitlemine vähemusrahval igal juhul ohtlik. Leninlik printsiip, et näiteks iga rahvus kritiseerigu ise oma natsionalismi, tähendas tegelikkuses, et teatud piirkonnad olid igasugusele arutlemisele suletud, nii et nii vähemusrahvused kui ka vene-lased keskendusid koos šovinismi sõnavarast kadumisega vaid natsionalismi kritiseerimisele. Vene natsionalismi avalike vormide liiga nähtavaks muutmist (šovinistliku ajakirjanduse teket) peideti ja pidurdati salajaste määrustega³.

RSR-i teke, tõusud ja langused selle tegevuses on üsna hästi sünkroonis kommunistliku režiimi ostsilleerimisega liberaalsemate ja totalitaarsemate aegade vahel. Stalini ajal, terroristliku režiimi

² Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve 2000. Konflikt. Konsensus. Moraal. Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

³ Sergei Semanov 2001. Andropov. 7 tain genseka s Ljubjanki. Moskva: Veče.

tingimustes, nagu Loone ise on märkinud, polnud indiviidil põhimõtteliselt võimalik välja arendada mingit ratsionaalset ellujäämise strateegiat. Võim oligi nii konstrueeritud. Nõukogude riigi sõjajärgses ajaloos on olnud perioode, mil *polity* raame on üritatud laiendada kaugemale NLKP KK poliitbüroo või keskkomitee piiridest. Kohati tehti katseid (mitte ainult retooriliselt) laiendada *polity* mõningaid jooni kuni tavalise NLKP realiikme hõlvamiseni, muuta partei sõdurid selle tegelikeks konstitutiivseteks liikmeteks. See oli periood, mis võimaldas individuaalse edu strateegiat siduda kultuurilise ja sotsiaalse innovatsiooniga, Eesti ühiskonna struktuurse uuendamiseks. Julgus tõsisemaks innovatsiooniks vajas ka avaramat perspektiivi maailmanägemises.

Sula nime all tuntuks saanud perioodi kõrgeastail – viiekümneandate aastate lõpul Moskvast õppinud eestlased said kasvanud vabadustest – liberaliseerimisest ilma demokratiseerimiseta mõnikord tugevamagi impulsi, kui oli võimalik Eestis. Impeeriumi keskuse intellektuaalne potentsiaal oli ka stalinismist räsituna võrratult suurem kui 1950. aastate akadeemilisest verelaskmisest aeglaselt toibuvast Eestis.

Tollane Lomonosovi-nimeline Moskva Ülikool taastas aastail 1953–1958, mil Eero Loone seal ajalugu õppis, nii mõndagi oma kunagisest akadeemilisest potentsiaalist humanitaaria vallas. “Muidugi jagasin ma ajaloolaste seas laialt levinud seisukohta vajalikkusest seletada ainult kõrvalekaldumisi tavalisest. Ma ei teadnud, et seletamist vajab ka regulaarne, igapäevane. Aga ma sain teada nendest esimese kursuse loengutest, et vähe on kindlaks teha fakte. Andmeid on veel vaja mõtestada, selgitada ja seletada. Ja isegi hästi tõestatus (formatsiooniteooria on hästi tõestatud) võib peituda palju probleeme...”⁴ Nagu lugeja võib tähele panna, on Loone 1980. aastate keelekasutus juba sama range kui hilisemates poliitika-filosoofia käsitlustes (selgituse ja seletuse eristamine), kuid praegu

⁴ Eero Loone 1983. Ühiskondlike formatsioonide teooria. Tallinn: Eesti Raamat.

on oluline muu – Moskva professorid nägid ajaloo uurimises eelkõige probleeme (mis polnud üldse endastmõistetav Tartus) ja pöörasid üliõpilaste tähelepanu meetodi tähtsusele. Kuid samas olen veendunud – mõned asjad on vaid teatava piirini treenitavad – analüütiline (filosoofiline) andekus on lähedane muusikalisele kuulmisele. Teksti peab “kuulma”. Moskva tollal noorte ja uuendusmeelsete ajaloolaste historiograafilistes tagasivaadetes nende aastate vaimsele elule, mille keskpunktis olid ka mõned noorte ajaloolaste mitteformaalsed rühmitised, võib leida ka Eero Loone nime.

Sula-aastad võimaldasid moderniseerida Eesti kultuuri, mida ähvardas konserveerumine muuseumikultuuriks ja pandi alus arengueelduslikule kultuuriautonomiale.⁵ Eesti oma vähegi autonoomse *polity* väljakujunemine polnud võimalik. Kuid üksikute asutuste, nagu ülikool, ja inimeste, nii NLKP liikmed kui mitteliikmed, autonoomia oma liikmete suhtes repressiivse loomuse säilitanud NLKP sees laienes, formaalselt *polity* liikmete ja mitteliikmete piirid ähmastusid, inimestevaheline usaldus kasvas. Eesti ühiskonnas süvenes rahvuslik ja ülerahvuslik solidaarsus. See saavutus ei kadunud päris kuhugi ka uue “jäätumise” saabudes ja oli minu arvates peamine innovatsioon võimaldanud tegur, milles jään eriarvamusele hetkel valitseva ajaloonägemusega.

Tänase Tartu Ülikooli ajaloo vaimsusest inspireeritud ajalookirjutuses on tollastest oludest ja vahekordadest ning suhetest Tartu Ülikoolis vastupidine arusaam.. “Tolles ajas oleks nagu kaks aega olnud. Üks oli KGB ja kompartei maailm, teises liikusid *ausad* (minu esiletõste – RR) inimesed”.⁶ “Komparteisse astusid *vaid need* (minu esiletõste – RR), kes olid andekad ja lootsid selle abil karjääri

⁵ Eero Loone 1996. Eesti riik ja rahvas maailmas. Rmt: Ene-Margit Tiit (koost). Eesti tulevikusuundumused. Tartu: Eesti Teadlaste Liit, 13–32.

⁶ Lauri Vahtre 1999. Meenutusi kadunud maailmast. Tallinn: Avita, 161.

teha, või nii andetud tegelased, et omal jõul kuskile jõudmine oli neile täiesti võimatu”.⁷

Ajalugu on uurimisviis, mille väiteid, et mitte jääda poliitiliste spekulatsioonide pinnale, peab empiirilisel kinnitama. Mõjukaks avaliku arvamuse kujundajaks (vähemal ülikooli sees) kujunenud RSR-i töös osales nii EKP liikmeid kui ka EKP poliitika veendunud vastaseid. Kõiki aga ühendas üldine mittenoosolek ametliku poliitikaga. Arvan, et see oli üldisem mall. Tegelikult ei olnud parteiline kuuluvus piisavalt oluline, et kellegi vahekorda sellega oleks peetud vajalikuks teada. Nn 40 kirja aktsioonis oli endisi RSR-i aktiviste – EKP liikmeid nii allakirjutante kui ka selle otstarbekuses kahtlejate poolel. KGB olemasolu kogesid RSR-i aktivistid paraku mõnikord ka omal nahal.

Tõenäoliselt on just ülal tsiteeritud hävitavad hinnangud ja vastandused, mille tõeks osutumisel poleks RSR-i taoline ühendus üldse saanud tekkida, pannud mitmed inimesed kahtlema õiguses oma autentsele eluloole ja motiveerinud seda ümber kirjutama. Mõned tänaseks kompromissitute mõtlejatena esitletud teadlased, kelle elulugusid “Eesti teadlaste leksikoni” tarbeks on tulnud toimetada, on rookinud sealt välja kõik, mis meenutab, et nad on kuhugi kuulunud ning ka Nõukogude ajal üldse midagi kirjutanud, tuues argumendiks, et see “on vananenud”. Üsna selgelt peidab “vananemine” endas nn veenvat argumenti, millega tahetakse eristada oma “tõeline filosoofiline elu” “mittetõelisest filosoofilisest elust”. Ju siis on seda “mittetõelist filosoofilist elu” ka suudetud elada. Tulemuseks on paraku tõsiasi, et teatmeteosed on taas muutunud ahtavleiks ja vana ENE kasutuskõlblikkus suureneb iga aastaga.

.. Eero Loone ei kuulu inimeste hulka, kelle õigust eluloole peaks millegi tarvis kohendada ja kel selline mõte oleks tulnud. Tema kirjatöodes ei suuda ma ka kõige parema tahtmise juures avastada

⁷ Mart Laar 1998. Üliõpilasliikumisest Tartu Ülikoolis 1970–1980. Rmt: Tartu Ülikool 1970–1980. Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. Kd XXX. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 103–105.

sedalaadi “vananemist”. Lihtsalt ei suuda tema töödes eristada midagi analoogilist näiteks marksistlik-leninliku ja heideggeriaanliku loomeperioodi vastandamisega. Eero Loone ise on tagasivaates Eesti filosoofia arengule Nõukogude ajal kirjutanud nn eessõna-filosoofiast. See määratlus võimaldab mõnevõrra mõista tehnikat, kuidas tensusi ja nende valvsa pilgu all, keda Eero Loone talle omase halastamatu täpsusega iseloomustab filosoofiapolitseinikena, võis tollal kirjutada. See määratlus hõlbustab järeltulevate põlvkondade kontakti toonaste aegade tekstidega, mida nende mõistmiseks peab oskama lugeda (nagu kõikide aegade tekste).

Rahvusvaheliste suhete õpetamine, selle üle avalikult arutamine ja kirjutamine akadeemilisel tasemel jäi Moskva privileegiks. Kuid eestlased, nagu ka teised rahvad leiutasid viise, kuidas oma oleviku ja tuleviku üle aru pidada. RSR-ist sellisel kujul, nagu ta Loone käe all vormus, polnud Nõukogude võim kindlasti huvitatud. Moskva ei oodanud, et ta alamad, eriti impeeriumi perifeerias, oleksid kompetentsed oma riigi ja selle olude üle tõsiselt arutama. Teadusliku kommunismi õpetamise alustamine 1960. aastail oli manipuleerimine nn veenvate argumentidega või Orwelli tüüpi retoorika, mõtlemise sõnaliste fiktsioonide merre uputamine. Need fiktsioonid aga ei võimalda maailma üle sisukalt arutada. Selle peegelpildi moodustanud retoorika võis ülal hoida sekulaarreligiooni-laadset meelsust, kuid jättis puutumata orjastatud mõtlemise alusstruktuurid. Eesti probleem ei olnud mitte niivõrd aktuaalse informatsiooni puudus kui mõtlemiskultuuri hääbumine.

Igatahes Moskvast naasnud noore ajaloolase juhendamisel hakkas RSR 1960. aastail kuju võtma just sarnasel uuenduslikul viisil, nagu hakkasid arenema need teadusvaldkonnad, kus juhtus olema andekaid, ettevõtlikke ja julgeid sula malli *polity* liikmeid. Just neil aastail pandi alus Juri Lotmani semiootikakoolkonnale, Juhan Peegel algatas eesti ajakirjanduse ajaloo uurimise ning ajakirjanike koolitamise, Ülo Vooglaidi ümber koondunud inimesed panid aluse Lääne eeskujudest lähtuvale kaasaegsele sotsioloogiale jne. Sula raugedes arvati mõned neist passionaaridest kas formaalselt

(Vooglaid) või mitteformaalselt (Lotman) nõukogude *polity* liikmeskonna hulgast välja. Ka RSR kannatas sedalaadi kaotusi. Nõukogude ühiskonnas polnud muud võimalust, kui proovida katseliselt, kui kaugele võib minna. Erinevalt Stalini ajast ei lastud nüüd hoiatamata ja mängijal oli mängus varuks mitu elu.

RSR pakkus vaimse arengu võimalusi noortele, keda nende endi teaduskonna intellektuaalne atmosfäär või ka suutlikkus uueneda ei rahuldanud. Erinevalt filosoofidest – enamikus teaduskondades, kus neid oli palju – näiteks ajalooteaduskonnas taolisi nn passionaare ei leidunud. Eesti ajalooteaduse konservatiivsus ja õhutatud vastuseis interdistsiplinaarsele arengule muutis muuseumistrateegiale orienteeritud tegevuse väheviljakaks. Üllataval kombel kujundavad tollased saavutused või saavutamata jäämised, arengu sundkatkestused ka praeguse Tartu Ülikooli teaduskondade akadeemilist suutlikkust.

PANUS EESTI DEMOKRAATLIKKU MÖTTEKULTUURI

RSR-i on tavapärast olnud kombeks vaadelda eelkõige poliitika-huviliste koondumiskohana ja võimalik, et paljude tarvis ta seda rolli ka täitis. Kuid selle ühenduse tähendus osalejate silmis on olnud hoopis rikkam. RSR-i juhendades tõi Eero Loone selle diskussiooniõhtutele kaasa kogu oma intellektuaalse kapatsiteedi väljaõppinud ajaloolase ja filosoofina. Peaks seega olema ilmne, et RSR-i kui fenomeni mõistmiseks on tarvis arvestada Eero Loone akadeemiliste saavutuste mitmekülgst – teada teda kui ajalootooria rahvusvaheliselt tunnustatud asjatundjat, aga ka filosoofia ajaloo spetsialisti, mis võimaldas tal analüütiku nägemuslikkust vahendades olla pikka aega RSR-i vaimse liidri rollis. Neid aspekte arvestades mõistame paremini, milles siis peitus RSR-i pakutud lisaväärtus, milles seisnes selle erinevus igasugustest muudest ühendustest, st mida suutis RSR selle osalistele anda. Vaid väga eru-

deeritud ja kõitev arutleja suutis koos hoida intellektuaalselt kaheldamatult nõudlikumat osa üliõpilaskonnast.

Paraku pole RSR-i ja sellega seonduvat, ühistegevust väärtustavat intellektuaalset atmosfääri midagi peegeldamas – ühisväljaandeid (aastaraamatuid, kogumikke jne) – neid polnud lihtsalt võimalik teha. Eesti kultuuriloost, kui kunagi hakatakse huvi tundma Eesti NSV meediaavalikkuses ilma teinud poliitikakommentaatorite rolli vastu (Eesti intellektuaalse autonoomia arengus oli neil tõenäoliselt oma roll), on raske midagi lähemalt järeltada Eero Loone kohta. Rahvusvaheliste suhete käsitlejatest aastakümneid Eestis ilmselt võimsaimana püsinud analüütik ei avaldanud selle kohta peaaegu mitte midagi. Ja pealegi, kui ka oleks avaldanud – praktilise poliitika, ka rahvusvaheliste suhete analüüs oli ideoloogiliselt äärmiselt tundlik valdkond, mille kirjutatud teksti raiumine oleks olnud võimalik vaid väga suurte kaotuste hinnaga. Tekkinud allikas poleks olnud autentne.

Autentsed polnud ka RSR-i kooliga kommentaatorite tekstid, milles paratamatult jääb palju n-ö eesriide taha. Jääb vaid tõdeda, et palju enam, kui on tavaline arenenud kirjasõnakultuuriga ühiskondades, on Eesti poliitilise elu sellest osast arvestatav kihistus pöördumatult kaduma läinud. Trükivalgust näinud deklaratiivsete tekstide põhjal, mis ei sisalda ei kõiki olulisi arutlusi (need polnud lubatud), argumentatsioone (paljudele faktidele ei saanud viidata) jne, on üsna raske konstrueerida intelligiiblit maailma, mis oleks praegusele uurijale vaadeldav meie tänase avalikkuse eelkäijana. Tuleb aga rõhutada, et see ei tähenda, et seda maailma (varjatud poolpriivaatset avalikkust) poleks olnud. Tõsiselt võetavad diskursiivsed kooslused kujunesid neil aegadel eelkõige suulise kommunikatsiooni kooslustena, erand polnud ka rahvusvaheliste suhete arutamine.

Väga olulisi viiteid RSR-i toitnud vaimsusele (sellele, et Nõukogude ajal toimetasid ikka mõistuslikud olendid) annavad Eero Loone samast perioodist pärit filosoofiatekstid väärtusteooriast, ajaloolisfilosoofia käsitlused jne. Eero Loone doktoriväitekirja põhisisu

vahendav Tartu Ülikooli trükisena vene keeles ilmunud uurimus "Kaasaegne ajaloo filosoofia" (1980)⁹ pole keelebarjääri tõttu paljudele enam kättesaadav (inglisekeelne resümee on paraku lühike). Kuid ühe selle osa esitus raamatus "Ühiskondlike formatsioonide teooria"¹⁰ peaks veenma, et ka ühe kõige kiivamalt kaitstud ametliku ideoloogia nurgakivi – formatsioonide teooria – üle sai väga sisukalt ja argumenteeritult arutada. Muuseas, mingis mõttes on väga loonelik asuda mastaapse probleemi kallale, mille valik samas oli eduka kaitsmise seisukohalt kõike muud kui konjunktuurne (teema oli vähe dissertaabel, nagu tollal öeldi). See tähendas, et ka akadeemiliselt kõigiti korrektset tulemust oli võimalik väärata ideoloogiliste argumentidega ("nt pole leninlik käsitus"). Et tegemist on suure väärtusega originaalse uurimusega, seda kinnitab suuresti sama problemaatikat värskest üle ja avaramaks kirjutanud 1992. aastal kirjastuse Verso vahendusel avaldatud raamat "Soviet Marxism and Analytical Philosophies of History"¹¹. Ernst Gellneri (üks suurtest möödunud sajandi sotsiaalteadlastest) saatesõna Loone monograafiale on tähelepanuväärne tunnustus¹², samuti nagu Loone ajaloo filosoofiliste vaadete käsitlused James Scanlani¹³ ja Ernst Gellneri ülevaateis filosoofilise ja ajaloolise mõtte arenguist NSV Liidus.¹⁴

⁹ Eero Loone 1980. *Sovremennaja filosofija istorii* (Kaasaegne ajaloo filosoofia). Tallinn: Eesti Raamat.

¹⁰ Eero Loone 1983. *Ühiskondlike formatsioonide teooria*. Tallinn: Eesti Raamat.

¹¹ Eero Loone 1992. *Soviet Marxism and Analytical Philosophies of History*. London; New York: VERSO.

¹² Ernst Gellner 1992. Foreword. In: Eero Loone. *Soviet Marxism and Analytical Philosophies of History*. London: Verso, vii–ix.

¹³ James Scanlan 1985. *Marxism in the USSR*. Ithaca, London: Cornell University Press. (Eero Loonest lk 182–223).

¹⁴ Ernst Gellner 1988. *State and Society in Soviet Thought*. Oxford: Blackwell. (Eero Loone vaadete kohta lk 162–181.)

Lisaks filosoofiatekstide endi kõnekusele, mille lugemine on jätkuvalt vaimu virgutav, osutavad viidatud autorid, et ka sügaval stagnaajal esindas ja viljeles Eero Loone juba tavapärasest erinevat filosoofilist kultuuri, vastustas spetsiifilist vaimu suretavat žanrit, mida ta iseloomustab "vene nõukogude filosoofiamallina"¹⁵. Selle kaanonist olemusliku erinevuse tabamine, erinevalt vastalisest reetoorikast, mille parteitöötajad kergesti kindlaks tegid ja tegema pidid, ei olnud sulale järgnenud ajal enam tingimata kohustuslik ja viljelemine karistatav. (Stalini ajal oli!) Ametiisikud ei saanud alati aru, et RSR-i noor juhendaja polnud ideoloog selle tavalises mõttes, st ei õpetanud mingeid vaateid, vaid õpetas noori RSR senaatoreid arutlema nii, nagu õpetatakse noori Lääne ülikoolides, st küsima sõnade tähenduste kohta ja uurima, kuidas ja miks inimesed nii või teisiti talitavad.

Olgu öeldud, et Tartus 1970. aastail Eero Loone eestvedamisel kujunenud ajaloo filosoofiakoolkond, mis 1990. aastate algul mitmetel põhjustel küll ammendus¹⁶, on jätnud olulise jälje nii Eesti filosoofilise mõtte ajalukku kui laiemalt kogu humanitaariasse. Ajaloo filosoofiast ja poliitikafilosoofiast kujunes Eero Loone esituses diskursiivne formatsioon, mille üksikud osad on hästi kommunitseeritavad. Mitte ainult formaalsed akadeemilised tunnustused, vaid ka terav analüütiline mõistus muudavad Eero Loone ebamugavaks vastaseks kõigi nende jaoks, kes n-ö kirvega kurge püüavad, st loodavad kehtestada diskursiivset kontrolli reetooriliste vahenditega. Praeguseski teaduselus peetavad arutelud ei täida tingimata Eero Loone soovitatavana nähtud olukorda, kus arutelu püüdleb korruga nii ühiste tunnetuslike eesmärkide (rakenduslike lahenduste) poole kui ka võib taotleda ühe diskursiivse koosluse liikmeskonna ülevõtmist teise diskursuse liikmeskonna poolt. Kui kommunikatsiooni need

¹⁵ Eero Loone 1995. Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused. Tartu: AS Tartumaa trükk, 16–17.

¹⁶ Eero Loone 1994. Eesti ajaloo filosoofia tõus ja hääbumine. Rmt: Teaduslugu ja nüüdisaeg. Kd IX, Tallinn: ETA Trükikoda, 53–62.

elemendid lahutada, siis pole protseduuride ning neid põhjendavate arutluste eesmärgiks mitte selgitada kellegi vastavust akadeemilise positsiooni saamiseks vajalikele kriteeriumitele, mitte soov saavutada kõrgemat akadeemilist taset, vaid hoopis saavutada võimuste intellektuaalse tegevuse harude üle oma haru kriteeriumite diskursiivse kehtestamise teel.¹⁷ Kommunikatsiooni tervikprotsessi hajutamine oli võte, millega kindlustas oma võimu nõukogude ühiskonna poliitiline eliit. Kuid sedalaadi tehnikad jäävad võimumängude osaks ka end demokraatlikena esitavates ühiskondades.

Mitte kõigil ei jätkunud nõukogude režiimi ahistuses intellektuaalset võimekust, et säilitada erakordne vaimne iseseisvus. Seda enam tuleb tunnustada neid, kes seda suutsid. Eero Loone õigusega olla nii rahvusvaheliselt tunnustatud filosoof kui ka õigusega eluloole ei haaku platsipuhastuslikud retoorikad ja veidrad arusaamad, nagu oleks enne taasiseseisvumist elatud totaalses vaimses okupatsioonis, et annekteeritud Eestis tegutsenud professorid säilitaksid õpetamise õiguse, tuleb nad panna uuesti koolipinki kuulama kaugemalt tulnute magistrkursusi. Tartu Ülikool võib olla uhke, et selle korralise filosoofiaprofessori tooli hoidis Cambridge'i Ülikooli *Clare Hall*'i kolledži eluaegne liige, keda paljude ülikoolide kõrval ka Cambridge'i Ülikooli *Churchill College* ning Oxfordi Ülikooli *St. Antony College* on austanud külalisliikme staatuse andmisega.

Kirjandus

- Gellner Ernst 1992. Foreword. In: Eero Loone. *Soviet Marxism and Analytical Philosophies of History*. London: Verso.
 Gellner Ernst 1988. *State and Society in Soviet Thought*. Oxford: Blackwell.

¹⁷ Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve 2000. *Konflikt. Konsensus. Moraal. Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Laar Mart 1998. Üliõpilasliikumisest Tartu Ülikoolis 1970-1980. In: *Tartu Ülikool 1970-1980. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*. Kd. XXX. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
 Loone Eero 1994. Eesti ajaloofilosoofia tõus ja hääbumine. In: *Teaduslugu ja nüüdisaeg*. Kd. IX Tallinn: ETA Trükikoda.
 Loone Eero 1996. Eesti riik ja rahvas maailmas. In: Ene-Margit Tiit (koost). *Eesti tulevikusuundumused*. Tartu: Eesti Teadlaste Liit.
 Loone Eero 1995. Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused. Tartu: AS Tartumaa trükk.
 Loone Eero 1990. Sissejuhatus materialistlikusse ühiskonnafilosoofiasse. Tallinn: Eesti Raamat.
 Loone Eero 1980. *Sovremennaja filosoofija istorii (Kaasaegne ajaloofilosoofia)*. Tallinn: Eesti Raamat.
 Loone Eero 1992. *Soviet Marxism and Analytical Philosophies of History*. London; New York: VERSO.
 Loone Eero, Tanel Mätlik, Valdar Parve 2000. *Konflikt. Konsensus. Moraal. Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
 Loone Eero 1983. *Ühiskondlike formatsioonide teooria*. Tallinn: Eesti Raamat.
 Scanlan James 1985. *Marxism in the USSR*. Ithaca. London: Cornell University Press.
 Semanov Sergei 2001. *Andropov. 7 tain genseka s Ljubjanki*. Moskva Veče
 Vahtre Lauri 1999. *Meenutusi kadunud maailmast*. Tallinn: Avita.

PIHKVA JA TARTU II AASTATUHANDE ESIMESEL POOLEL

Kaido Jaanson

Ei ole saladus, et 20. sajandil, veelgi rohkem selle lõpul, on väidetud, et saabumas on “uus keskaeg”. Selle väljendi autor oli vene filosoof Nikolai Berdjajev (1874–1948). Tema selleteemaline raamatuke ilmus 1923. aastal.¹

Erinevalt nendest, kes varem ja pahatihti hiljemgi olid ja on kasutanud terminit “Uus keskaeg” negatiivses tähenduses, ei andnud Berdjajev sellele halvustavat varjundit.² Mina käsitlen seda väljendit täpselt samuti, see tähendab, mitte negatiivses tähenduses, pigem vastupidi. Seda esiteks.

Teiseks, esmamainituna on Tartu vanim linn tulevases Baltikumis. 1030 on see ametlik daatum. Ei Tallinn (1154) ega Riia (1201) saa talle näole, Vilniusest (1322) rääkimata. Pilt on samasugune, kui eemalduda Baltikumist Läänemere regiooni: võrreldav on ehk kuidagi soomlaste Turu (1150). Stockholm, pärimuse järgi asutatud 1252, enam mitte. Kopenhaagen sai linnaõigused 1254. aastal, Kaliningradi/Königsbergi asutamisaasta on 1255, Viiburi oma 1293, Varssavi sai linnaõiguse 1413, Helsingi 1550 ja praegu oma rajamise kolmesaja-aastast juubelit tähistav Sankt-Peterburg asutati 1703.

¹ Н. Бердяев. Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы. Москва, Феникс – ХДС-пресс, 1991.

² М. Тамм. Kaasaegne keskaeg. *Vikerkaar*, 1998, 4–5, 152–159.

Lähikonnas on Tartul ainult üks konkurent – Pihkva, esmamainitud aastal 903, veidi üle 1100 aasta tagasi. Pihkva ja Tartu kaasaegsed, Vana-Laadoga Venemaal, Haithabu ehk Hedeby Taanis, Birka ja Sigtuna Rootsis, on sellistena, nagu nad kunagi olid, ammu minevikku kadunud. Pihkva ja Tartu on ses suhtes unikaalsed, et nad on säilinud. Ja säilinud ka paarina, mis teeb nad eriti unikaalseks. See asetab neile teatud kohustuse. Kohustuse olla üks telgi Läänemere ümber kujunevas koostöövõrgustikus.

Eesti ajalooteadus hakkab järk-järgult väljuma august, kus ta viimased pool sajandit on olnud ja trükki jõuab ajuti juba üsna häid, ideoloogiast mõjutamata töid, mis püüavad selgitada, mis ja kuidas on olnud.

Üks selliseid on Andres Tvauri “Muinas-Tartu”.³ Hüpootees, mille Tvauri oma uurimuse algul püstitas, kõlab järgmiselt: Tartu linnus ja selle jalamil paiknev asula ei olnud tekkimisest peale kuni Saksa vallutuseni püsivalt asustatud. Asustusperioode lahutasid pikad asustuskatked, mil linnus ja asula seisis mahajäetuna ning Tartu ei olnud neil aegadel haldus-, kaubandus-, käsitöö- või muu keskus.

Tartu muistseid asustusperioode ei tule seega käsitleda üksteisest välja arenenud asuladena, vaid need on rajatud samale kohale erisugustel aegadel, erinevate huvigruppide poolt ja erinevatel põhjustel.⁴ Tvauri täheldab Tartu arengus I aastatuhande keskpaigas tekkinud muinaslinnusest kuni keskaegse linnani 13. sajandil nelja selgelt piiritletavat alaperioodi, mida iseloomustas erinev asustusviis ja ühiskondlik korraldus.

Esimene neist alaperioodidest vältas umbes 700. aastast kuni aastani 1036. Tartu oli linnus-asula, piirkondlik võimukeskus, mis kuulus kultuuriliselt Kagu-Eesti ja Velikaja jõe alamjooksu piirkonda hõlmanud tõenäoliselt tšuudide hõimualasse. Teise ala-

³ A. Tvauri. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustajaloost. *Muinasaja Teadus* 10. Tartu-Tallinn, 2001.

⁴ Samas, 28.

perioodi moodustasid aastad 1036–1061, mil Tartus oli linnus ja asula: Kiievi-Vene sõjaline ja poliitiline eelpost ning piirkondlik võimukeskus. Seejuures polnud võimatu, et seda nn Jurjevi-perioodi lahutas varasemast mõnikümme aastat kestnud asustuskatke. Miks oli algus tõenäoliselt 1036, on A. Tvauri põhjendanud üsna veenvalt, kuid praeguses seoses pole sel mõneaastasel vahel mingit tähtsust.

Sellele järgnes kolmas alaperiood, aastad 1061–1215, mil linnus oli kasutusel vaid ajuti ja seda enamasti mehitamata kindlusrajatiseks. Asulat linnuse jalamil polnud. Tartu oli Ugandi muinasmuina-konna ja Tartu muinaskihelkonna ääremaa.⁵ Pärast Tartu linnuse ja asula hävitamist ülestõusnud eestlaste poolt 1061. aastal Tartu tähtsus vähenes ja Kagu-Eesti suurimaks keskuseks sai Otepää. Kui viikingi- ja hilisrauaaja vahetusel toimunud ühiskondlike muutuste käigus tekkis Ugandi muinasmaakond, oli selle keskus Otepääl. Tartu ümbrus oli aga Ugandi ääremaa, mida põhja poolt piiras tihedalt asustatud Joentagana – Jõetagune.

Neljanda alaperioodina on Tvauril välja toodud aastad 1215–1224. See lühike alaperiood oli üsna dramaatiline. Algul oli Tartus linnus, asulat polnud. Linnuse rajasid mõõgavennad, esialgu kahasse eestlastega, siis tapsid eestlased sakslased ja haarasid võimu. Seejärel saabus Vjatsko ehk Vetseke. Ning taas sai Tartust lühikeseks ajaks Vene, 1224. aasta sügisest aga sakslaste võimukeskus.

Keskajal kujunes Tartust Hansaliitu kuuluv kaubalinn, mille kõrval oli ka piiskopkonna keskus. Ka seekord ei rajanenud Tartu tähtsus mitte niivõrd tema haldusliku tagamaa ressursidel kui – nagu nimetab Tvauri – tema läbikäigukoha asendil.⁶

Äsja lõppenud aastatuhandel jagunes Tartu ajalugu kolmeks võrdlemisi võrdseks osaks. Üks neist oli seejuures väga piiritletud ja kolmandikuga ka kõige “võrdsem”, teised kaks päris mitte. See üks kestis 1224–1558, seega 334 aastat ehk üsna täpselt kolmandiku

⁵ A. Tvauri. Muinas-Tartu, 257.

⁶ Samas, 258.

aastatuhandet. Tartu oli siis iseseisva riigi, Tartu piiskopkonna keskus.

Ehkki sakslaste juhitud ja sisuliselt saksa linn, oli Tartu sel ajajärgul iseseisev poliitiline üksus. Käsitletavas seoses on tähtis just see, kordan, et ta oli iseseisev, sõltumatu poliitiline üksus Vana-Liivimaa raames. Sellega kaasnes Tartu linna hiljem kordumatu õitseng. 1413. aastal kirjeldab Burgundiast pärit prantslane Ghilbert de Lannoy Tartut kui “väga ilusat linna”. 1438. aastal kiidab Vene metropoliidi Isidorose saatkonda kuulunud tundmatuks jäänud suzdallane Tartu toredaid kivihooneid, mille hulgas olud palju kirikuid ja suuri kloostreid. Sellest kirjeldusest pärineb ka esimene teade kahe Tartus asunud õigeusu kiriku, Nikolai ja Georgi (Jüri) kiriku kohta.⁷ Kirjelduste järgi oli Tartu 15. sajandi algul kindluslinnana kaunilt välja ehitatud.⁸

Tartu selle arenguga, rõhutan, et kiire arenguga, sest poolteist sajandit varem veel linna polnud, kaasnes üsna samasugune situatsioon Pihkvas. 1136 eraldub Novgorod Kiievi vürstiriigist ja Pihkva koos temaga. Pihkvamaa kujutas endast põhjast lõunasse ulatuvat, u 300 kilomeetri laiust, Narva jõe, Peipsi ja Pihkva järve ning Velikaja ja Pljussa jõgikonna vahelist ala, mis oli Suur-Novgorodi raames suhteliselt iseseisev. Kui mitte varem, siis aastal 1348 vormistas Bolotovo leping Pihkva eraldumise Novgorodist ja iseseisvumise.

Olgu nii või teisiti, vähemalt ajavahemikus 1348–1510 oli Pihkva iseseisev riik, feodaalne vabariik, kus vürstid valisid veetše, ning 14–15. sajandil realiseerusid hiljem Eesti-Vene suhetena käsitletavad suhted siinkandis enamasti Tartu piiskopkonna ja Pihkvamaa suhetena. See suhtlus toimus ajastule omases vormis, mille üheks osaks on tõepoolest sõjad, aga mitte ainult. Sest miks on just 15. sajand olnud mõlema linna ajaloos nende edaspidi ületamata jäänud õitsengu ja suuruse sajandiks?

⁷ S. Vahtre. Tartu 15. sajandi reisikirjeldustes. Rmt: Tartu ja ülikool. Tallinn, 1983, 14–25.

⁸ N. Raid. Tartu tänavad aastani 1940. Tartu, 1999, 1.

Põllumajanduse tasemelt edestas Pihkvamaa siis paljusid teisi Venemaa piirkondi, kinnitab tema praegune ajaloolane. Teravilja jätkus väljaveoks, samuti vaha ja lina, õitses kalandus. See oli aeg, mil Pihkvast kujunes mitmeks sajandiks Vene käsitööstuse üks keskusi, eriti kuulsad olid tema kiviraidurid, need ehitasid muu hulgas Moskvas Punasele väljakule Kremli juurde Vassili Blažennõi kiriku. 1424. aastal hakkas Pihkva vermima oma hõberaha. Edukas majandus oli kui pärm, mis pani paisuma ka vaimu – 13.–14. sajandil alanud Pihkva letopissindus saavutas oma õitsengu 15. sajandil.⁹ Dmitri Gerassimov, kes 1480. aasta paiku kas Tartus või Tallinnas õppis saksa ja ladina keelt, oli tõenäoliselt pihkvalane: tema on esimene venelane, kellest teada, et ta oli õppinud Lääne õppeasutustes.¹⁰

Edasi tutvustan 2002. aastal Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas kaitstud doktoridissertatsiooni “Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost” põhijäreldusi.¹¹ Dissertatsiooni autor oli 29-aastane Anti Selart. Meie jaoks on probleem, missugused olid rahvusvahelised suhted Läänemere ääres siis, kui Eesti ja eestlased tulid kirjalikku ajalukku.

Selarti põhijäreldusi neist suhetest on üheksa. Esiteks, veel 12. sajandi esimesel poolel Põhja-Euroopas ümber Läänemere eksisteerinud ning Skandinaaviat ja Venet haaranud poliitilis-kultuuriline maailm hakkas sama, 12. sajandi lõpul murenema. See murenemine jätkus läbi 13. sajandi.

Teiseks, siin kujunenud katoliiklus, õigeusk ja paganlus olid mitte üksnes usulised, vaid ka poliitilised mõisted, sümbolid. Liivi-

⁹ Псков. Очерки истории. Лениздат, 1990, 40–61.

¹⁰ A. Selart. Tartu märter Isidor ja tema kannatuslugu. Akadeemia, 1998, 3, 511–512.

¹¹ A. Selart. Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 5. Tartu: TÜ Kirjastus, 2002.

maa kirjeldavates allikates põimused 13. sajandil lahutamatu poliitilised ja usulised kategooriad.

Kolmandaks, 13. sajandi Liivimaal nimetati Venet ja selle asukaid skismaatilisteks, mis ühest küljest tähendas küll nende väljaarvamist ladina kristlaskonnast, teisest küljest peeti neid aga lähedasemateks kui paganaid. 14. sajandi alguseks olid Liivimaa riigid Pihkva ja Novgorodi jaoks võrdsed poliitilised partnerid, kellega vajadusel tegutseti ühiste vastaste vastu. Liivimaa kodusõja ajal 13.–14. sajandi vahetusel kujunesid näiteks välja ühelt poolt Riia peapiiskopi ja linna ning Leedu ja Pihkva ja teiselt poolt Saksa Ordu ning Novgorodi liitlassuhted.

Neljandaks – ei ole võimalik kindlaks teha, et 13. sajandil oleks korraldatud Vene-vastast ristisõda. Misjoni- ja ristisõjad Vadjamaal osutusid küll ühtlasi kokkupõrgeteks samade alade kontrollimisele pretendeeriva Novgorodiga, kuid vastaseks, kelle ohtlikkuse ja uskumatuse kaudu sõda õigustati, peeti neis võitlustes ikkagi paganaid. Tatarlaste ja nende alamate venelaste vastu jutlustatud ristiretked jäid toimumata.

Viiendaks, katsed alistada naabruses asuvaid Vene alasid Rooma kirikule jäid episoodilisteks ja tähendasid tegelikult läbirääkimisi poliitilise liidu üle, mida ladina allikad käsitlesid läbirääkimistena kirikuuniooni üle.

Kuuendaks, Ladina-Euroopa poliitika seisukohalt jäid suhted Venega marginaalseteks ja episoodilisteks, Rooma kuuria tähelepanu oli 13. sajandil pööratud hoopis teistele küsimustele: võitlusele Staufenite dünastiaga, Püha Maa kaitsmisele ning Itaalia ja selle naaberalade poliitikale.

Seitsmendaks, määravat rolli siinsetes suhetes mängisid koha-pealsed valitsejad, kes pidasid vajalikuks hankida oma sammudele paavsti toetust – samm, mis pigem osutab vajadusele tugevdada oma positsiooni katoliiklike konkurentide ja mitte skismaatikute suhtes.

Kaheksandaks, poliitilised vastuolud lubasid end mõnikord kirjeldada konfessionaalse konfliktina, kuid see ei tähenda, et usu-

vastuolud Liivimaa ladinlaste ja Vene skismaatikute vahel oleksid saanud käsitletaval perioodil sündmusi esilekutsuvaks asjaoluks. Liivimaa, Pihkva ja Novgorod kujutasid endast 13. sajandil üht ja ühtset poliitilist ruumi. Kõik Liivimaa riigid pidasid võimalikuks teha Venega poliitilist koostööd, ka oma konfessioonikaaslaste vastu.

Üheksandaks, ajuti allikates esineva usuvahe toonitamise taustaks oli Vene ja Põhja-Euroopa kaubandussuhete arenemine hoopis uuele tasemele, kus Liivimaal kujunesid sajandi jooksul välja selles vallas vahendajarolli etendavad linnad, milles elasid Saksamaalt sisserännanud ja kohaliku rahva kõrval ka Venest pärinevad inimesed ja mille majandusliku edukuse üheks eelduseks oli poliitiline stabiilsus.

Nii palju Anti Selarti põhijäreldustest. Mis puutus Tartu ja Pihkva suhetesse selles kontekstis, siis võrreldes teiste Vana-Liivimaa aladega oli Tartus vene kaubitsejate tegevus aktiivsem. Tartu-Pihkva lepingutes on naabermaaga kauplemist käsitletud kohati väga üksikasjalikult. Näiteks 15. sajandi keskel tuli Kastres mittedaklastelt, s.o eestlastelt kala ostes tasuda kümnist, venelastelt ehk Pihkva alamastelt ostes mitte. 16. sajandi algul oli venelastel vana tava kohaselt lubatud hulgi kaubelda adraraudade, naelte, kirveste, vikatite, kalevi, siidi ja muu sellisega, keelatud aga pipra, safrani, nelgi ja riitusesemetega. Laevadest tohtis Emajõe kaldal müüa – ilmselt jae – sibulaid, mädarõigast, küüslauku ja igasugu seemneid peale sibulaseemnete. Palju kalatehinguid sooritati Kastres.¹²

Pihkvat ja Tartut ühendasid neil aegadel mitmesugused teed.

Suur maismaatee Tartust Pihkvasse kulges läbi Kirumpää, Vastseliina ja Irboska.¹³ Elav kaubavedu toimus Peipsi järvel, kus liikusid lodjad. Taliteed ei kulgenud otse üle järve, vaid mööda jääd, nagu üldse Venemaal, kuid piki rannikut ja üle saarte, et mitte eksida. Teed ristusid Lämmijärvel, kus peamine oli Tartu-Pihkva

¹² A. Selart. Eesti idapiir keskajal. Tartu: TÜ Kirjastus, 1998, 84–85.

¹³ Samas, 76, 87.

marsruut.¹⁴ Jõejääd pidid liikus Pihkvast Tartusse, “väga ilusasse väikesesse linna”, 1413.–1414. aasta talvel Ghillebert de Lannoy (1386–1462), reis mööda järvi kestis neli ööd-päeva. Samuti liikus seda teed pidi juba nimetatud tundmatu suzdallane jaanuaris 1438. Viimasele ei jäänud tähele panemata, et Emajõgi teeb ida poolt linnale lähenedes kaare. Ühekordsel läbimisel võib pärmivabriku jõekäär tõesti märkimisväärseks tunduda. Linnulennult vaadatuna on Emajõgi Võrtsjärve ja Peipsi vahel aga siiski üsna sirgjooneline, mida suzdallasele ei olnud ilmselt aega tajuda, pealegi olid uued ja pörutavad muljed ees ootamas – see suzdallase kirjatükk on esimene Euroopa kirjeldus vene kirjanduses, seejuures tähelepanelik ja asjatundlik, nagu rõhutab Sulev Vahtre.¹⁵

Esimese kirjelduseni Moskooviast eurooplase pilgu läbi oli jäänud veel ligi nelikümmend aastat, see pärineb aastast 1477. Mõned aastad enne seda, *anno* 1472, olid pihkvalased valmistunud kohtama Moskvasse mehele siirduvat Bütsantsi printsessi Sofia Palaiologost. Teda taheti vastu võtta Kirumpääl ja Irboskas, kuid printsessi reisiplaanid muutusid ja kohtumine toimus Lämmijärvel. Printsess siirdus Itaaliast üle Saksamaa läbi Tallinna ja Tartu mööda Emajõe, Peipsi ja Pihkva järve ning piki Velikaja jõge Moskvasse, et abielluda suurvürst Ivan III-ga.

Paraku pole teada, kus Tartu sadam tollal asus. 1995. aastal nentis Kaur Altoa, et pole teada, “et seni oleks tõstatunud küsimus Tartu muistsest sadamakohast.”¹⁶ Kas ei tule seda sadamat, vähemalt 13.–14. sajandist, otsida hoopiski Kastre kandist, kuhu kerkisid tol ajal linnused ning kuhu Moskooviast tulevale ja Euroopasse suunduvale metropoliit Isidorose delegatsioonile suundus 1438

¹⁴ A. Selart. Eesti idapiir keskajal. Tartu: TÜ Kirjastus, 1998, 75–76.

¹⁵ S. Vahtre. Tartu 15. sajandi reisirakendustes.

¹⁶ K. Alttoa. Tartu keskaegsetest kaitsemüüridest ja peamisest muinas- teest. Rmt: Tartu arheoloogist ja vanemast ehitusloost. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised 8. Tartu, 1995, 141–150.

vastu Tartu piiskopkonna eliit eesotsas piiskop Dietrich IV Resleriga? *Castrum* tähendab ladina keeli teatavasti linnust.

Tartu Vene värav asus Laia tänava otsas Emajõe-poolses linnamüüris, sealt pääses Ülejõe agulisse. Varasemaid kirjalikke andmeid Tartu tänavate ja paikade kohta sisaldavad Tartu raeprotokollid aastaist 1547–1555. Kohanimetustena esines Ülejõel mitmeid Vene-nimelisi kohti. Rohkem andmeid Emajõe vasemkalda kohtadest ja teedest annab Wybersi revisjoniraamat (1582–1658). Ehitistest esinevad seal korduvalt Vene kaubahoov ja Vene kirik, oli Vene mägi Raadi kandis. Vanimad Tartu linnaplaanid pärinevad Rootsi ajast. Neist vanim Rootsi kartograafi G. Schwengelli koostatud Tartu kindlustuste plaan on dateeritud 1636. aastaga. Samast aastast pärineb linnakindlustusi üksikasjaliselt esitav autorinimeta geomeetiline plaan. Sellel on umbes Meltsiveski tiigi keskpaiga juures Peterburi tänavaga kokku jooksev Vene tänav, tiigi tagant vasemale minev tänav Tallinna poole ja selle vastast algav Jaama(mõisa) tee.¹⁷

Ent tagasi Sofia Palaiologose juurde, 15. sajandi lõppu. Uus aeg, II aastatuhande teine pool järsu murranguga rahvusvahelistes suhetes oli saabumas. Idas ei olnud Moskva suurvürstiriigil pärast Kuldhordi äralangemist enam vastast, 1492. aastal alustasid Moskva mehed Ivangorodi ehitamist Narva jõe kaldale ja läänes pööras Euroopa oma pilgu maailmamerele. Vana-Liivimaa pikk, 1502. aastast 1558. aastani kestnud rahuaeg oli lihtsalt mõttekriips vana ja uue ajastu vahel.

Uus ajastu algas Ivan Groznõi vägede tungimisega Liivimaale jaanuaris 1558.

Sellele oli eelnenud Pihkva iseseisvuse likvideerimine täpselt 48 aastat varem – jaanuaris 1510. Tartu vallutamine oli alanud Pihkva vallutamisest, tartlaste küüditamisele Liivi sõja ajal eelnes kolmesaja

¹⁷ N. Raid. Tartu tänavad aastani 1940, 43.

tähtsama pihkvalase perekonna küüditamine sajandi algul, pihkvalasi küüditati ka samal kümnendil (1560. aastail) kui tartlasigi.¹⁸

Mõlemal pool algas langus. Algul aeglane, siis üha kiirem. Ei saa öelda, et pihkvalased selle vastu protestinud ei oleks. 1650. aasta Pihkva linlaste ülestõusust on öeldud, et see oli silmapaistvaim linnaelanike ülestõus Moskva riigis 17. sajandil.¹⁹ Kehvim aeg mõlema linna ajaloos oli 18. sajandil. Põhjasõja aegu tehti Tartu maatasa ja tema toibumine võttis aastakümneid, Pihkva elanikkond vähenes läbi kogu 18. sajandi. Sünkroonselt eelnevate sajanditega algas 19. sajandil aeglane kosumine, mis venis läbi 20. sajandi.

Kokkuvõtvalt olgu märgitud, et minu arvates võib rahvusvaheliste suhete senise arengu Läänemere ääres jagada vähemalt kahte etappi ja saabumas on kolmas, sarnane esimesega. Üks, päris algusest, näiteks 13. sajandist kuni 18. alguseni, mil rahvusvaheliste suhete areng Läänemere ääres sõltus kohalikest teguritest, nende omavahelisest toimest. Ja teine, 18. sajandi algusest, mil Läänemere ääres mängisid määravat rolli riigid, mille jõujuured, tugevus sõltus paljuski teguritest, mis ei olnud üksnes Läänemere-äärsed, näiteks Venemaa ja läbi 18.–19. sajandi tugevnev Preisi-Saksamaa. Nii kuni 20. sajandi lõpuni.

Ma arvan, et saabuva, kolmandat etappi iseloomustab taas kohalike, tsentraalsest keskvoimust sõltumatute tegurite omavaheline toime ja mida tihedam see on, seda suuremat kasu lõikavad mitte üksnes mõlemad pooled, vaid ka nende tagamaad. Ka tollal olid Tartu piiskopkond ja Pihkvamaa siiski autonoomsed osad suurematest kooslustest. Esimene – Vana-Liivimaast, teine kujunevast Venemaast.

(Artikkel on valminud 13. *Forum Balticum*'il (Die Wiedervereinigung Europas. Der Einfluss der europäischen Integration auf der Regionen) 16.–18. mail 2003 Tartus esitatud ettekande alusel.)

¹⁸ Псков. Очерки истории, 61–66, 75–76.

¹⁹ Samas, 102–106.

Kirjandus

- Altoa, K. Tartu keskaegsetest kaitsemüüridest ja peamisest muinasteest. – Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised 8. Tartu, 1995.
- Raid, N. Tartu tänavad aastani 1940. Tartu, 1999, 1.
- Selart, A. Eesti idapiir keskajal. Tartu, TÜ Kirjastus, 1998.
- Selart, A. Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. – Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 5. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Selart, A. Tartu märter Isidor ja tema kannatuslugu. Akadeemia 1998, 3.
- Tamm, M. Kaasaegne keskaeg. – Vikerkaar, 1998, 4–5.
- Tvauri, A. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusajaloost. – Muinasaja Teadus 10. Tartu-Tallinn, 2001.
- Vahre, S. Tartu 15. sajandi reisikirjeldustes. – Tartu ja ülikool. Tallinn, 1983.
- Бердяев, Н. Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы. Москва, Феникс –ХДС-пресс, 1991.
- Псков. Очерки истории. Лениздат, 1990.

VÄLISPANORAAM 1970–1988

Catlyn Kirna
Mihkel Värton

Välispanoraam hakkas ilmuma 1970. aastal. Maailm oli siis teine kui praegu. Kirjutati teistest teemadest ja probleemidki ei olnud need, mis praegu. Välispanoraam kajastas oma ilmumise jooksul kõiki olulisemaid sündmusi maailmas, rääkides nii kodule lähimatest ja suurematest kui ka kaugetest ja pisikestest riikidest. Kirjutati palju nii Aafrika ja USA probleemidest kui ka NSVL-i diplomaatilisest suhetest ja Euroopa ühendamise püüdlustest.

1970. aastate I poolel olid põhilisteks arutlusteemadeks järjest laienev ÜRO, Berliin ja kaks Saksamaad, Aafrikast oli kõige sagedamini luubi all Nigeeria. Eraldi võttis suure osa panoraamidest enda alla kõik Nõukogude Liiduga seonduv, alates majandusest, diplomaatilisest suhetest ja lepingutest kuni arenguproгноosideni. Euroopast kõneldes oli veel üheks põhiliseks teemaks Iirimaa toimuv, sealsed probleemid ja aina sagedamad terroriaktid. Samal ajal räägiti palju tekkivast Euroopa ühtsusest Euroopa Majandusühenduse läbi. Teistes majandusküsimustes oli põhiliseks teemaks USA ning selle siseprobleemid. Tihti mainiti ära ka Jaapanis toimuv – imekiire majanduskasv – ja arutleti selle põhjuste üle. Lõputu teema – Lähis-Ida konfliktid – leidis samuti palju kajastust, eelkõige Iisraelis olevate probleemide tõttu. Konfliktidega seoses räägiti ka sellest, mida riigid plaanivad teha tuumasõja ärahoidmiseks, kuidas edeneb desarmeerimine.

1970. aastate II poolel jätkus diplomaatia kajastamine, eriti NSVL-i ja teiste riikide suhete osas. Nõukogude Liidu välispoliitikat kirjeldati aina enam, peamiselt suhete paranemist ja diplomaatiliste suhete aina kiirenevat arengut. Kõige teravamaks teemaks sai Aasia, kus Vietnami lahingud olid lõppemas ja Kambodžas punaste khmerride režiim juba kukkumas. Loomulikult jätkus ka ÜRO-ga seonduva kajastamine, arutleti näiteks sionismi ja rassismi seoste üle, kui välja tuua mõni huvitavam teema. Aina suuremat rolli hakkasid aga mängima keskkonnaprobleemid. Euroopa kohta arutati, mis saab edasi Hispaaniast, sest pikaajaline diktaator Franco oli kukutatud ning jätkuvalt olid kuumaks kohaks ka Saksamaa ja Iirimaa. Eraldi tuleks sellest ajast välja tuua Helsingi konverents, mille nii plusse kui ka miinuseid ja tulevikuperspektiive kajastati pikemalt. Aina olulisemaks muutus ka Aafrikas toimuv, põhilisteks probleemideks olid majandus ja konfliktid. Viimastest kõige teravam oli Lõuna-Aafrika Vabariigi apartheid ja sellega kaasnev. Kindlasti ei unustatud ära Lähis-Ida, Süüria, Iisraeli ja Afganistani sündmusi, mida kõik pikemalt analüüsiti. Samuti käsitleti Aasiat – Mongoolia ja Hiina omavahelised probleemid, India progress demokraatias ja aina süvenev põgenike probleem. Nagu mainitud, kajastati ka Kambodža režiimi kukkumist ja pakuti erinevaid tulevikuprognose.

1970. aastate II poolel tuli aina enam jutuks maailma mittepoliitiline maastik, eespool juba mainitud keskkonnaprobleemidele lisaks korrupsioon, elustiilid ja religioon. Aina enam oldi positiivselt meelestatud tuleviku suhtes, näiteks kirjutati väga palju sellest, kui head tulemused võivad olla Vietnami rahunemisel. Nagu alati, kirjutati palju mittepoliitilistel teemadel, ka majandusest. Aina enam hakkas esile tõusma Euroopa ja Jaapani võistlus, Euroopa majandusprobleemide süvenemine ja nafta hind. Euroopa teemadest oli üks olulisemaid nt aina süvenev tööpuudus, mis haaras enamuse suuremaid riike. Kajastamist leidis ka sama probleem USA-s.

1980. aastad tõid maailma poliitikasse uued tuuled, mis kajastusid ka Välispanoraamis. Tavalise NSVL-i teema juures oli märkimisväärne see, et pärast Liidu saamist 60-aastaseks hakkasid tekkima probleemid riigipeadega, kes vahetusid väga tihti. Sellele pühendati samuti mitmed artiklid. Kirjutati maailmas toimuvatest konfliktidest ja NSVL-i huvidest seal. Lähemad konfliktid olid sel ajal Iraanis-Iraagis ja Afganistanis. Neist konfliktidest esimest analüüsiti pikalt nafta, teiste riikide ja mõlema osapoole seisukohast. Teisest konfliktist eriti ei kirjutatud ja kui, siis valdavalt ainult sellest, kuidas olukord on tegelikult kontrolli all.

Aafrikas toimuv sai uue läbiva teema. Et kolonisatsioon oli lõplikult läbi, tuli arutluse alla ka see, mis saab edasi ja kuidas on see kõik kontinendile mõjunud. Muu maailm oli läbimas suuri muutusi, kõikjal muutus poliitiline orientatsioon, mis kõik sai Välispanoraamis kajastatud. Palju räägiti ka aina rohkem päevakorda tekkivast kosmoselendude temaatikast, nii ajaloost, kui tänapäevast. Muud teemad olid samad mis enne, oli juttu USA majandusprobleemidest, Euroopa sisemistest lõhedest ja Aasia aina suurenevast majandusedust.

1980. aastate II poolel tõusis väga aktuaalseks Euroopa Majandusühendusega seonduv, sest sellest oli saamas väga ühtne ja laienev organisatsioon. Aina rohkem tähelepanu said ka Ameerika "Tähesõdade" programm ning väga aktuaalseks tõusnud keemiarelvade temaatika. Võrreldes kümne aasta taguse ajaga olid kirjutised tunduvat sõjakamad. Ka Afganistanis toimuv sai lõpuks sobilikult laiapõhjalise kajastuse. Esimest korda kirjutati pikemalt ka terrorismist ja sellega kaasnevast ning antud teemat käsitleti juba tunduvalt laiemalt kui varem, mil terrorism piirdus IRA ja palestiinlastega. Aina süveneva konfliktiteema üheks osaks olid ka Lõuna-Aafrikas toimuvad lõputud võimuvahetused ja sellega kaasnev. Välispanoraam kirjutas palju desarmeerimiskavadest ja lepingutest.

Konfliktidest eraldi olid teemadeks veel aina jätkuv Jaapani ime, Euroopa areng ja USA majandus. Siin polnud võrreldes eelnevate aastatega olulist muutust. Esimest korda kirjutati aga põhjalikumalt

ka Okeaanias toimuvast, kajastades näiteks Belau ja Uus-Samoa probleeme. Välispanoraami leidis tee ka teadus ja tehnika ning kõik sellega seonduv. Lisaks veel ökoloogia, kultuur ja keel, mis muutsid kirjutised mitmekülgsemaks. Muid suuremaid muutusi võrreldes varasemate aastatega siiski ei olnud.

Kui vaadelda kõiki kahtekümnet aastat, siis oli mitmeid korduvaid teemasid. Alati räägiti suuremate riikide diplomaatiast, uutest lepingutest, koostöö algusest ja lõpust. Iga nelja aasta tagant kajastati USA presidendivalimisi, palju kirjutati Nõukogude Liidus toimuvast. Kõik suuremad ja väiksemad välispoliitilised muutused said kajastatud. Alati kirjutati üht-teist ka Varssavi Lepingu Organisatsioonist ja Vastastikuse Majandusabi Nõukogust. Lähematest naabritest ehk Euroopast kirjutati tavaliselt seoses Euroopa Majandusühendusega, alati said kajastatud ka kõik suuremad valitsuspoliitika muutused – näiteks parempoolsete asendumine vasakpoolsetega. Üldisemalt kirjutati Välispanoraamis palju ka olulistest persoonidest, ideoloogiast, uutest tuultest konfliktide, relvade, poliitiliste jõudude ja muus sellises valdkonnas. Kunagi ei leidnud lõppu ka Aafrika probleemid, mida kajastati palju, erilist tähelepanu pöörati Lõuna-Aafrika Vabariigis toimuvale, Nigeeria sisevõitlustele ja kõikide riikide lõpututele võimuvahetustele. Kokkuvõtteks, Välispanoraam kajastas aastate jooksul enam-vähem kõiki suuremaid sündmusi ja olulisemaid muutusi, palju räägiti Nõukogude Liidust, ära ei unustatud ka kõige kaugemaid ja väiksemaid maid.

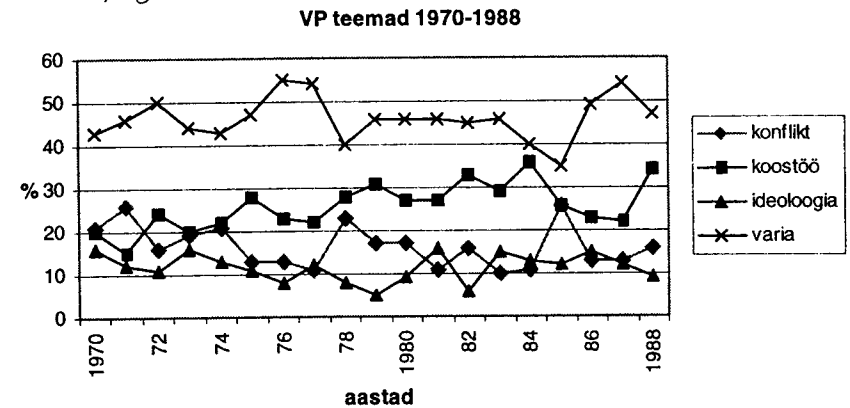
Üheksateistkümne numbri jooksul ilmus Välispanoraamides peaaegu 2500 artiklit. Oli pikemaid ja lühemaid, rohkem ja vähem aktuaalseid. Proovisime vaadelda aastate kaupa nende esinemisagedust kahes valdkonnas, kusjuures analüüs on tehtud ainult artiklite pealkirjade järgi.

1. Probleemid – et graafik ei muutuks väga kirjuks, eristasime ainult nelja probleemide valdkonda:

- a) konfliktid – siia alla mahtusid artiklid, kus oli juttu iga-sugusest vaenutegevusest kas riikide vahel või ka riigisisiselt;

- b) koostöö – maailmast kirjutati positiivsel toonil, siia alla mahtusid nii lood riikide kahe- ja mitmepoolsetest suhetest kui ka artiklid rahvusvahelistest organisatsioonidest;
- c) ideoloogia – arvasime, et toonane maailm, vaadatuna Nõukogude Liidu pilgu läbi, on suuresti ideoloogiline. Etteruttavalt olgu öeldud, et mitte väga;
- d) *varia* – siia alla mahtusid ülevaateartiklid riikidest, pealinnadest, maailmas toimuvatest huvitavatest asjadest ja ka need lood, mida kuhugi mujale paigutada ei osanud.

Pilt sai järgmine:

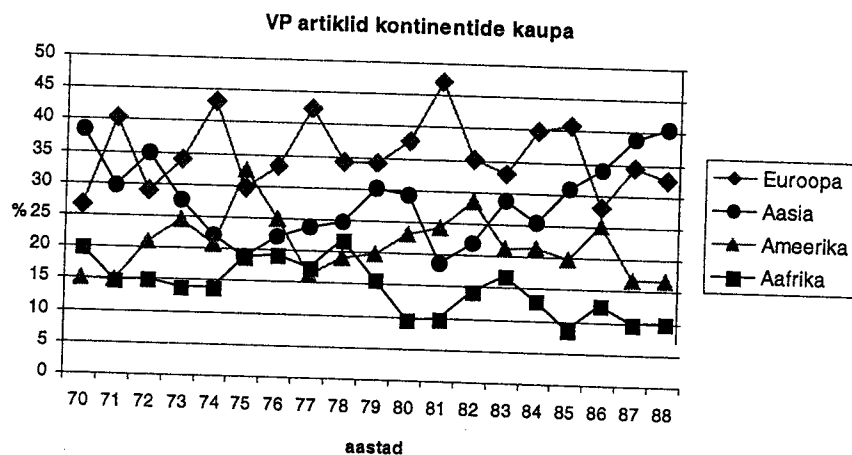

Mis siis esmapilgul silma torkab?

- 1) *Varia* suur osakaal – oleks arvanud, et selliseid artikleid on vähem, kuid keskmiselt 45% lugudest viitab sellele, et koostajad mõtlesid ka inimeste vabale ajale, et neil oleks põhjust võtta Välispanoraam kätte ka laupäevaõhtuseks vahelugeamiseks – alati ei taha lugeda sõdadest või kuulda hosiannat kehtivale korrale.
- 2) Üllatuslikult väike oli niisuguste artiklite osakaal, kus kajastus toonane ideoloogiline vastasseis – keskmiselt 10% ümber.
- 3) Ja viimaseks – teemade osakaaludes oli kõikumist, kuid üldpilt on üsna ühtlane. Ühegi valdkonna puhul ei saa väita, et

ühel aastal oli ta esindatud näiteks 10% ulatuses ja järgmisel aastal hüppas 60% peale. Arvame, et see annab tunnistust korralikust ja läbimõeldud toimetamisest – Välispanoraami ei vaadeldud pelgalt ühe- või paarikordse projektina.

2. Geograafiline sagedusjaotus. Ka siin analüüsiti artikleid esinemissageduse järgi:
 - a) Euroopa (mille all mõistame nii Lääne- kui Ida-Euroopat, siia liitsime ka NSV Liidu);
 - b) Aasia (kõik alates Lähis-Idast kuni Austraalia ja Okeaaniani);
 - c) Ameerika (Lõuna-, Ladina ja Põhja-Ameerika);
 - d) Aafrika.

Üldistatult võib öelda, et kui varasemates numbrites oli enamus artikleid paigutatavad poliitilis-geograafilisele kaardile, siis hilisemates väljaannetes suurenes n-ö probleemartiklite osakaal (nt näljahäda, terrorism või ka AIDS), mida ei saanud nii otseselt geograafilise muutuja alusel kategoriseerida. Hinnanguliselt on aga Välispanoraami lugudest geograafiliselt määratletavad ligi kaks kolmandikku.

Nagu graafikult näha, domineeris läbi pea kõigi numbrite alajaotus “Euroopa”, ulatudes vahel lausa 50% piirimaile. Seda mitte põrmugi NSV Liidule pühendatud lugude arvel – enamik käsitles siiski Ida- ja Lääne-Euroopat.

Teisele kohale, konkureerides nii Euroopa kui Ameerikaga, platseerus Aasia. Kolmandaks jäi Ameerika ning viimaseks, 10–20% osakaaluga Aasia.

BALTI RIIKIDE GEOPOLIITILISE TÄHENDUSE AJALOO LINE KUJUNEMINE

Heiko Pääbo

Balti riikide iseseisev ajalugu ei ole väga pikk (Leedu osaliselt välja arvatuna), kuid hoolimata sellest, on nii sellele eelnev aeg kui ka sõltumatus ajajärk täis huvide konflikte ja kokkupõrkeid, mis on suures enamuses lahti rullunud just Balti riikide praegustel territooriumitel.¹ Seega võib öelda, et Balti riikidel on väga "kuum" geopoliitiline asukoht. Sellisest eeldusest tulenevalt lähtutakse ka tänapäevases Balti riikide välispoliitikas.² Lugesdes Balti riikide julgeolekukontseptsioone ja -doktriine, ei ole võimalik jätta märkamata eriline tähelepanu geopoliitilisele asukohale. Milline siis tegelikult on Balti riikide geopoliitiline positsioon? Mida tähendab "kuum" geograafiline asukoht? Kas on üldse võimalik rääkida sellisest geopoliitilisest mõistest nagu Balti riigid või Baltikum? Miks on välja kujunenud selline kontseptsioon nagu Balti riigid? Kuidas on

¹ Eesti ja Läti ei suutnud moodustada oma riiki enne sakslaste vallutusi Baltikumis 13. sajandil. Leedulased rajasid oma riigi, mis astus 1385. a Poolaga personaaluniooni ja 1569. a kuulusid Leedu alad *Rzeczpospolita* koosseisu. Täielikult kaotas Leedu iseseisvuse 1795. a pärast Poola kolmandat jagamist. 1918. a kuulutasid kolm Balti riiki välja oma iseseisvuse.

² Lithuania's Security and Foreign Policy Strategy, Center for Strategic and International Studies, Institute of International Relations and Political Science, Vilnius, 2002, lk 50.

Balti alasid tajunud erinevad regioonid olevad suurvõimud? Kuidas on Balti riigid tajunud regioonid paiknevaid võimusuhteid ning kuidas see mõjutab tänapäeval nende poliitikat? Nendele küsimustele annan alljärgnevas artiklis vastuse.

BALTI MÕISTE KUJUNEMINE

Esiteks tuleb vaadata Balti mõiste arengut. Nõukogude okupatsiooni käigus väga jõudsalt meie teadvusse juurdunud mõiste "Balti kolmik" või "Baltikum" võib tunduda miskit igipõlist või siis väga pikaajalist.³ Samas näitab selle mõiste lühiajalisust 1990. aastate lõpus tekkinud poliitiline olukord, kus ikka ja jälle on päevakorras olnud arutelu selle üle, kas Balti riigid on üks geopoliitiline üksus või ei. Siit tulenebki küsimus, kui vana on "Balti" kui geopoliitiline mõiste.

Kõigepealt eristan geograafilise ja geopoliitilise mõiste. Kui vaadata "Baltit" geograafilise mõistena, siis on võimalik dateerida seda kuni Plinius Vanemani, kes oma töös on kasutanud terminit *Baltica*.⁴ Sellest tulenevalt oli termin kasutusel juba keskaegses Euroopas. Esimesena dateeritakse selle kasutajana 1075. a. piiskop

³ TÜ politoloogia osakonna Balti õppetooli juures tehtud tudengite taustuuringu kohaselt võib väita, et ligemale 2/3 vastajatest peab Balti mõistet kas geograafiliseks või geopoliitiliseks. Geograafiline mõiste on oma sisult väga stabiilne ja muutumatu, geopoliitiline mõiste muutuvam, kuid eeldab siiski pikaajalist ajalugu. Seega võib väita, et kahe põlvkonna jooksul tugevalt konstrueeritud mõiste tähendusel on meie tavamõtlemises endiselt tugev positsioon.

⁴ Plinius Vanem (23–79) mainis oma töödes Põhja-Euroopas asuvat suurt merevaigusaart *Baltica*'t, mida on võimalik pidada Balti termini esmakordseks mainimiseks. *EE* 6, Tallinn, Valgus, 1992, lk 34. See termin on tõenäoliselt seotud eelkõige Põhja-Poola ja Leedu aladega, kuna tollal eksisteeris aktiivne kaubatee Läänemere idakaldalt Rooma, kus tarbiti suuremal hulgal Läänemere merevaiku. (Eugenijus Jovaiša, Arvydas Malonaitis. *The Balts and the Antique*. In: *Lithuania before Mindaugas*, Vilnius: Electronic Publishing House, 1999.)

Bremeni Adam.⁵ Antud terminid on mõlemal puhul kasutatud ainult geograafilistena, millel ei olnud mingisugust geopoliitilist tähendust. Selle mõiste etimoloogia kohta võib esitada järgmise hüpoteesi. Et mõlemas tänapäeval räägitavas balti keeles on sõnal "balti" lisaks mere nimetusele ühesugune tähendus,⁶ siis võib ju oletada, et eelbaltlased nimetasid nõnda merevaiku, kaubeldes roomlastega. Siiski ei ole seda hüpoteesi kinnitatud. Kui aga vaadata, millal hakatakse seostama etnilisi gruppe ja terminit "balti", siis on see üpriski hiline nähtus. Nimelt seostas esmakordselt balti terminit Läänemere idakaldal elavate rahvastega saksa lingvist G. H. F. Neselman alles 1845. a oma raamatus "The Old Prussian Language".⁷ Seega võib öelda, et geograafilise termini seostamine siinsete põlisrahvastega on kõigest 160 aastat vana.

Geopoliitilise terminina on Balti vägagi mitmekesine ning läbi ajaloo on seda mõistetud nii kitsamalt kui ka laiemalt, võrreldes tänapäevasega. Esimesena hakkasid seda terminit kasutama sakslased baltisaksa kubermangude kohta – *Baltische Provinzen*. See pärineb 19. sajandi keskpaigast ning tekib koos baltisakslaste rahvusliku ärkamisega.⁸ See on palju kitsam mõiste kui "Eesti", "Läti" ja

⁵ Bremeni toomhärja, kes kirjutas ajaloolis-geograafilise teose "Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum", kus esitas ka teateid Põhja- ja Baltimaade kohta. (ENE 1, Tallinn: Valgus, 1985, lk 53; oma teoses kasutas Bremeni Adam mõistet *mare Balticum*, mida hiljem hakati kasutama Läänemere kohta. EE 6, lk. 34).

⁶ Läti keeles *balts*, *baltums* ja leedu keeles *baltas* tähendab valget.

⁷ Termin tuleneb varasemast merenimetusest (Zugmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė, Albinas Kuncėvičius. *The History of Lithuania before 1795*. Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000, lk 24).

⁸ Varem kasutati samuti mõnel määral geopoliitilist terminit *Ostsee Provinzen*, mis tulenes Balti erikorrast tingitud eelisseisundist, võrreldes ülejäänud Venemaaga. (Kaido Jaanson. The Baltic Sea Region in International Relations of the Twentieth Century: The Seminal Nature of Interwar Period. In: *Journal of Baltic Studies*, XXXII/3, Fall 2001, lk 267–288, 283–284).

"Leedu" tänapäeval, hõlmates üksnes Eesti alasid ning Lätimaast Põhja-Läti ja Kuramaa osa. Seda võib pidada esimeseks geopoliitiliseks terminiks, kuna see termin kandis endas selgelt ühe etnilise valitsejakklassi asuala ning sellega näidati ühest küljest sidet saksa kultuuriruumiga, teisalt aga oli see ka eraldusjooneks teistest sakslastest. Siiski kandis termin rohkem etnilis-kultuurilist sisu kui poliitilist tähendust.

Balti riikide mõiste tõusis päevakorda 20. sajandi alguses seoses Vene impeeriumi lagunemise ja tema Läänemere-äärsete provintside iseseisvumisega. 1917–1918 iseseisvusid Soome, Leedu, Eesti ja Läti, kes olid senistele maailmariikidele tundmatud üksused. Seetõttu hakati neid kui Läänemere (Balti mere) idakalda riike nimetama ühisnimetajaga "Balti riigid". 1920. aastatel toimunud koostöökatsed võimaldasid leida pakutud geopoliitilisele konstruktsioonile ka tegelikku sisu, kuid 1935. a Põhjamaade eeskujul neutraalsust deklareerinud Soome hakkas ennast Balti riikide kontseptsioonist lahti rebima.⁹ Seega hakkas Balti riikide mõiste muutuma sarnasemaks tänapäevase mõistega. Siiski ei käsitletud Stalin ja Hitler oma 1939. a. tehingus veel Balti riike kitsamas tähenduses, vaid üritasid hoida ka Soomet Balti riikide rüpes.

Teine maailmasõda muutis oluliselt senist maailmakorda ning ka Balti riikide mõiste sai veidi teistsuguse tähenduse. Soome suutis endale välja võidelda iseseisvuse erinevalt Eestist, Lätist ja Leedust. Samuti oli Läänemere idakaldalt minema aetud Saksamaa, kus laiutas suur ning võimas Nõukogude impeerium. Seega kuulus lisaks kolmele eespool mainitud vabariigile Baltikum alla ka Kaliningradi oblast.¹⁰ Nõukogude okupatsiooni ajal oli Baltikum (*Пру-бальмука*) nn Nõukogude Lääs, kus elujärg oli parem kui ülejäänud NL-is, kuid hoolimata sellest ei olnud baltlased rahul oma kuuluvusega "Nõukogude rahvaste vennalikkude perre". Samas oli Moskva

⁹ Kaido Jaanson. Baltikum: Eesti, Läti, Leedu – erinevusi ja sarnasusi enne XX sajandit. *Eesti Aeg*, nr 13 (138), 6. aprill, 1994, lk 8.

¹⁰ ENE 1, lk. 454

jaoks tegemist ka väga olulise julgeolekukontseptsiooniga, kuna Baltikum oli sisuliselt esimene kaitsevall Lääne rünnaku korral.

NL-i kokkuvarisemise ja Balti riikide taasiseseisvumise järel on termini "Balti" tähendus jällegi veidi muutunud. Esiteks on küsimärgi alla seatud Kaliningradi oblasti kuuluvus.¹¹ Kuna Balti riigid tegid taasiseseisvumise nimel kolmekesi aktiivset koostööd, siis jätkati ka iseseisvatena sama geopoliitilise kuvandi kasutamist kuni 1990. aastate keskpaigani. Välismaailm nägi ja näeb ka praegu Balti riike kui tervikut – geopoliitilist üksust, kuid Balti riigid ise hakkasid mõistma, et niisugune kontseptsioon ei ole neile enam sobilik.¹² Praeguseks on Balti riigid kui geopoliitiline termin jäänud kahetisse olekusse – väljaspool regiooni on see endiselt aktiivselt käibel, kuid regioonisiselt kaotamas oma poliitilist sisu.

GEOPOLIITILISE TÄHENDUSE KONTSEPTSIOON

Järgnevalt aga seletan, millised olulisemad aspektid määravad geopoliitilise tähenduse. Võtan aluseks, et see ei ole iseeneslikult eksisteeriv nähtus, vaid konstruktsioon, mis baseerub kumulatiivsel ajalool ning intersubjektiivsel maailmakorral. Väidan, et geopoliitiline tähendus on mõistetav üksnes vaadates riigi või territooriumi ajaloolist arengut, pidades silmas, milliseid funktsioone ta on kandnud,

¹¹ Venemaa eksklaav, millel oli 1990. aastate keskel üpriski suur autonoomia suhtlemisel lääneriikidega, kaotas sama kümnendiku teisel poolel oma vabaduse ning seetõttu on kadunud ka Balti-Vene vabariigi idee neljanda Balti riigina. (Brian Vitunic. *Enclave to Exclave: Kaliningrad between Russia and the European Union. Interarium*, Vol. 6, nr 1 (2003); http://www.ciaonet.org/olj/int/int_0601a.pdf (12.07.2004)).

¹² Eriti olid selle termini kasutamise vastased Eesti ja Leedu, Läti oleks seda hea meelega veel edasi kandnud ja üritas selle nimel ka teisi Balti riike lepitada, kuid asjatult. (Heiko Pääbo. Väikeriigi välispoliitilise identiteedi kujundamine Eesti Vabariigi ja Leedu Vabariigi 1990. aastate näitel. Tartu Ülikool, 2001, <http://www.ut.ee/ABVKeskus/> (28.03.2005)).

kuidas on tema suhtes käitunud erinevad jõukeskmed ning milline on olnud tema geopoliitiline kood defineeritud minevikus. Sellest tulenevalt jaguneb geopoliitilise tähenduse analüüs kolme etappi, mida alljärgnevalt tutvustan.

Esimeseks etapiks on territooriumi funktsionaalne tähendus. Igal territooriumil on mingi tähendus meie jaoks, samuti omab ta tähendust erinevatele maailma poliitika üksustele. Seda tähendust võib vaadata kui intersubjektiivse kokkuleppe alusel kujunenud rolle, mistõttu me ei saa öelda, et viimased oleksid midagi igipõlist või permanentset.¹³ Vastavalt maailmapoliitilise olukorra muutumisele muutuvad ka rollid elik selle artikli raames geopoliitiline tähendus. Siit tulenevalt on oluline vaadata, millal muutub teatud territoorium üldse osaks maailmakorras ehk millal ta lülitatakse geopoliitilisse struktuuri. Territoorium võib eksisteerida autarkilisel kujul väga pikka aega, ilma mingisuguse geopoliitilise tähenduseta. Nii kui aga eksisteerivad jõukeskused on avastanud selle territooriumi vajalikkuse, hakatakse territooriumit konstrueerima elik "ruumistama", andes talle teatud tähenduse eksisteerivas maailmapoliitilises süsteemis.¹⁴ Seetõttu on oluline vaadelda, läbi millise funktsiooni on jõukeskmed uuritava territooriumi enda jaoks avastanud, sellest tulenevalt on kujundatud territooriumi tähendus. Võttes eelneva kokku, on vaja analüüsida territooriumi sidet eksisteeriva geopoliitilise struktuuriga ning sidemest tulenevaid funktsioone, mis omakorda annavad jõukeskmetele aluse konstrueerida territooriumile geopoliitiline tähendus. Kui vaadata Balti elik Läänemere idakalda arengut, siis saab see alguse juba antiikajal, mil

¹³ A. Wendt räägib oma artiklis "*Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics*" erinevatest identiteetidest, mida ma olen käesolevas artiklis nimetanud rollideks. (Alexander Wendt. *Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics*, J. Der Derian (ed). *International Theory: Critical Investigations*. MacMillan, 1995, lk 129–177, lk 135).

¹⁴ Gearoid Ó Tuathail. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, lk 59–60.

Rooma kui tollane jõukese need alad enda jaoks kaubanduse kaudu avastab.¹⁵

Teiseks analüüsietaipiks on eksogeenne geopoliitiline tähendus. Eespool väljatoodud jõukeskustel on teatud jõuväljad, mille piiritlemise ja arengu prognoosimisega tegeleb praktiline geopoliitika.¹⁶ Jõukeskuste tajutavad jõuväljad ning nende omavaheline paiknemine loovadki geopoliitilise struktuuri aluse. Sõltuvalt jõukeskuste paiknemisest võivad nad olla ainsad, kel on antud territooriumi suhtes huvisid, kuid võib olla ka mitmeid jõukeskuseid, kes territooriumi vastu huvi tunnevad. Sellisel juhul toimub jõukeskustevaheline konflikt territooriumi pärast ning seetõttu muutub väga tähtsaks territooriumi geopoliitiline asukoht. Vene politoloogi K. Plešakovi kohaselt eksisteerib neli jõuvälja tüüpi:

- 1) endeemiline väli – ala, mis on jõukeskuse poolt täielikult kontrollitud ning teiste jõukeskuste poolt aktsepteeritud;
- 2) piiriväli – ala, mis küll paikneb jõukeskuse kontrolli all, kuid tema positsioon ei ole antud territooriumi üle täielikult kindlustatud, mistõttu aeg-ajalt võivad teised jõukeskused kontrolliva jõu õigusi territooriumi üle vaidlustada;
- 3) ristuv väli – ala, millele pretendeerib kaks või enam jõukeskust;
- 4) totaalne väli – ala, mis on territoriaalselt katkematult seotud jõukeskusega ning seeläbi tema kontrolli all.¹⁷

Lähtudes jõuvälja tüübist, on võimalik defineerida uuritava ala geopoliitilist tähendust. Seetõttu on oluline jälgida tema analüüsimisel jõukeskustepoolset tegevust territooriumi suhtes ning vaadelda,

¹⁵ See on kriitilise geopoliitika analüüsimetod, mida rakendatakse eelkõige 20. sajandi geopoliitiliste kontseptsioonide lahtimõtestamiseks, kuid oma artiklis olen võtnud selle meetodi, et seletada Läänemere idakalda ajaloolist arengut ning leida vastuseid, miks Balti riikidel on tänapäeval teatud geopoliitilised koodid.

¹⁶ V. A. Kolosov, N. S. Mironenko. *Геополитика и политическая география* Moskva: Aspekt Press, 2001, lk 26.

¹⁷ Samas, lk 18.

milline tähendus on alal olnud läbi ajaloo erinevatele jõukeskustele. Balti riikide territooriumide puhul on enamuse ajast olnud tegemist ristuva väljaga, kuid aeg-ajalt on ta olnud ka kas piiriväli või totaalne väli. Seetõttu võib öelda, et Balti riikidel on “kuum” geopoliitiline asukoht.

Kolmandaks etapiks on endogeenne geopoliitiline tähendus. Territooriumil olevatel riikidel on kindel geopoliitiline kood, mis peegeldab seda, kuidas riik tajub ruumi enda ümber.¹⁸ Geopoliitiline kood on konstrueeritud lähtuvalt riigi ajaloolisest geopoliitilisest arengust, mis seob nii funktsionaalse kui ka eksogeense geopoliitilise tähenduse. Seega võib väita, et geopoliitiline kood on strateegiliste eelduste kogumik, mis on esitatud riikide poolt oma välispoliitika formeerimisel. Need koodid eksisteerivad lokaalsel, regionaalsel ja globaalsel tasandil.¹⁹ Nendest tasanditest on kõikidel riikidel üksnes esimene, regionaalsel ja globaalsel tasandil olevat koodi omavad vaid regionaalsed või ülemaailmalised suurvõimud. Seega saame Balti riikide puhul rääkida vaid lokaalsest geopoliitilisest koodist.

BALTI ALADE FUNKTSIONAALNE GEOPOLIITILINE TÄHENDUS

Esiteks vaatan, kuidas toimus Balti alade eksisteerivasse geopoliitilisse struktuuri kaasahaaramine, mis võimaldab meil üldse rääkida mingisugusest geopoliitilise tähenduse tekkimisest seoses Läänemere idakaldaga. Seejärel jagan Balti alade geopoliitilise tähenduse kolmeks: majanduslik, poliitiline ja militaarne.

Balti alade esmamainimine toimub eelkõige geograafilises mõistes, nagu olen juba eespool esitanud. Leedu ajaloolased üritavad leida sidet isegi veelgi kaugemast ajaperioodist, nimelt dateerivad

¹⁸ Eiki Berg. *Geopoliitika*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk 100.

¹⁹ Kolosov, Mironenko, lk 125–126.

nad balti hõimude mainimist Herodotoseni (480–425) välja.²⁰ Kuigi võib eeldada, et juttu on balti hõimudest, siis Herodotose kirjeldused ei viita küll nende paiknemisele Läänemere ääres.²¹ Seega ei saa veel me rääkida Läänemere idakalda kaasahaaramisest tollasesse maailmasüsteemi. Järgnevateks autoriteks on juba roomlased, kes meie ajaarvamise alguses olid tõeliseks hegemooniks Euroopa aladel. Läänemere idakallas muutub roomlastele tähtsaks eelkõige kaubanduse ning siin leiduva haruldase materjali – merevaigu kaudu.²² Järgnevad kreeka-rooma autorid on juba selgemini seostatavad Läänemere idakaldaga – Tacitus kirjutab 98. a aegidest, keda on peetud preislaseks.²³ Veidi hiljem mainib kreeka geograaf K. Ptolemaios (90–168) oletavalt Daugava jõge (Seeli jõgi), mis viitab, et Balti alad olid roomlastele teada, samuti on see jõgi hilisematel Rooma kaartidel (3.–4. sajand).²⁴ Pole päris selge, mil moel Ptolemaios Balti aladeni jõudis, kuid tinglikult võib seda pidada tulevase põhja-lõunasuunalise kaubatee avastamiseks. Seega võime väita, et Balti alade geopoliitilise süsteemi kaasamine toimus esimestel sajanditel pärast Kristust. Täendus, mida antud alale tollane jõukeskus Rooma andis, oli eelkõige majanduslik – luksus-

²⁰ Jovaiša, Malonaitis.

²¹ Herodotos kirjeldab geloone ja neure, keda leedulased peavad esibaltlasteks. Siiski on nende paiknemine (nii palju, kui seda on võimalik määrata) Läänemere aladest kaugel ja Herodotose sõnutsi on nendest põhja jäävad alad (oletatavasti) praegune Läänemere idakallas) inimtühjad. (Herodotus. *The Histories*. London: Penguin Book, 2003, lk 246–249.)

²² Plinius Vanem kirjutab 77. a Rooma väepealikust Juliusest, kes käis keiser Nero auks korraldatud gladiaatorite võistluseks toomas merevaiku, mida oli tohtus koguses. Huvitav on mainida, et tegemist ei ole mitte Rooma kaupmehe, vaid just sõjapealikuga, mis võib viidata peale kaubandussideme konfliktsematele suhetele. (Jovaiša, Malonaitis.)

²³ Tacitus kirjutab *Aestiorum gentes*'ist (aegade hõimudest), kes on rahumeelsed ja töökad ning kelle asuala, mis asub sueebide kõrval, on rikas merevaigu poolest. (Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius, lk 29).

²⁴ Samas.

kauba merevaigu asuala. Territoorium ei kätkenud rohkemat väärtust, mistõttu ka Rooma suhted selle alaga olid üksnes hetkelised ning puudus pidev side. Seega oli Balti alade esmane tähendus pigem geograafiline kui geopoliitiline.

Majanduslik funktsioon

Balti alade majanduslik funktsioon ning sellel baseeruvad tähendused on olnud läbi ajaloo olulisimad. Need alad on olnud läbi ajaloo oluliseks transiiditerritooriumiks, mis on ühendanud Lääne ja Ida kaubandust (Euraasia mastaabis). Siinkohal tuleb taas vaadata geograafilisi iseärasusi. Balti riikide jõgede võrgustik on tihedalt seotud tänapäeva Vene alade jõgede võrgustikuga, mis omakorda on ühendanud Aasiat Euroopaga. Läänemere idakallas on ühest küljest väljapääsuks sügavalt Euraasia sisemaalt merele. Teisalt on tihe jõgedevõrgustik võimaldanud liikuda meredelt sisemaale, mis on antud ala muutunud loomulikuks transiiditeeks, mis omakorda on pannud mitmeid jõukeskuseid ihaldama kontrolli saavutamist nende alade üle.

Juba I aastatuhandest alates on Balti alad läbinud kaks olulisemat kaubateed: "Varjaagide juurest kreeklasteni" ja Läänemere-Volga kaubateed. Balti aladega olid seotud kahe olulisema jõe suudmed, mis viisid Ida-Euroopa südamaale ning sealt omakorda Lõuna-Euroopasse või Aiasse. Otse Balti aladest läbib Daugava (Väina) jõgi, selle suudmel elanud liivlaste kontaktid skandinaavlastega ulatusid juba viikingieelsesse perioodi.²⁵ Teiseks oluliseks jõteeks oli Neeva-Volhov, mis avaldas oma mõju rohkem vepslastele, kuid samas liikus mööda ka eestlaste asualast, lõuna pool puudutas ka lätlaste ja leedulaste asualasid.²⁶ Neid kaubateid mööda

²⁵ Evald Tõnisson. Idatee, Austrvegr, Österled – läänemeresoome perspektiivis. *Austrvegr*, 1, 1995, lk 7–10.

²⁶ Gleb Lebedev. Teekond "Varjaagide juurest kreeklaste juurde" – purjede all ja aerude taga. *Austrvegr*, 2, 1996, lk 16–20.

liikusid skandinaavlaste ja nendega koos ka Balti aladel elavad hõimud esialgu slaavlaste aladele, hiljem (8.–9. sajand) kujunesid need kaubateedeks kuni kreeklasteni (Büstsants) ning üle Volga ja Kaspia mere araablasteni (Kalifaat).²⁷ Seega oli Balti alade esmane funktsioon kaubanduslik – transiit. Sarnasest elukorraldusest skandinaavlastega ja vastastikusele kasule tuginevast koostööst tulenevalt hakkas Läänemere idakallas kandma ka sarnast tähendust, mistõttu hakkas formeeruma sarnane kultuuriline kooslus, mida on nimetatud “varakeskaegseks mereliseks tsivilisatsiooniks”.²⁸

Senist arengut Läänemere regioonis muutsid jõukeskuste ümbermängimine Euroopas. 11. sajandil kasvas Euroopas saksa kaupmeeste roll, välja vahetades senist itaalia kaupmeeste domineerimist. Esialgne saksa kaupmeeste ekspansioon oli Inglismaale ning Madalmaadesse, pärast Lüübeki taasasutamist 1159. a kasvas nende huvi idakaubanduse vastu.²⁹ Saksa kaupmehed jõudsid peagi ka Balti aladele, kus hakati tasahilju kanda kinnitama, eesmärgiks luua vahesadam itta liikumiseks. 13. sajandi lõpul loodud Hansa Liit³⁰ tugevdas veelgi saksa kaupmeeste positsioone Läänemeres ning sakslaste majanduslik ekspansioon laienes jõudsalt ka Balti aladele. 14. sajandiks oli Balti alade kaasahaaramine saksa

²⁷ Tõnisson, lk 7.

²⁸ G. Lebedev iseloomustab seda kui “ebastabiilse maaviljelusliku majandusega tsooni, kus elatisele on lisa hangitud karjakasvatuse, kalanduse, jahi ja metsamajandusega, toorainevahetusega, kaubanduse ja käsitööga.” Samuti toob ta esile, et antud regioonile oli ressursinappuse tõttu vajalik pidev lisaressursside juurdevool. Lebedevi arvates kuulusid sellesse kultuuriruumi nii skandinaavlaste, läänemeresoomlaste kui ka balti hõimude ja põhjaslaavlaste (slopeenide). (Lebedev, lk 18.)

²⁹ Robert Bartlett. Euroopa sünn – vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetused 950–1350. Kunst, 2001, lk 280–282.

³⁰ 13. sajandi lõpul sõlmis Lüübek liidulepingud Hamburgi, Stralsundi ja mitme teise saksa linnaga, pannes aluse võimsaimale hiliskeskajale kaubandusorganisatsioonile. Ajaloo jooksul on sinna kuulunud üle 160 linna. (ENE 3, Tallinn: Valgus, 1988, lk 306–307.)

kaubandussüsteemi ning läbi nende venelastega kauplemine muutunud erandist normiks.³¹ Üheks olulisemaks kaubandusteeks sai Novgorod-Tallinn-Lüübek-Hamburg-Brugge-London, mis oli omakorda ühendatud läbi slaavi alade Aasiaga. Selle nihkega tõmmati Balti alad veelgi tugevamalt tollasesse geopoliitilisse süsteemi, kus see piirkond ei olnud enam perifeerne ala, vaid toimetas üpriski keskse üksusena terviksüsteemis. Praegused Eesti ja Läti alad olid väga tihedalt lõimunud tollasesse sakslaste süsteemi, Leedu alad olid seoses Leedu riigi huvidega suunatud veidi mujale, mistõttu Leedu jäi Põhja-Euroopa kaubandussüsteemist välja ning hoidis oma pilku rohkem Kesk- ja Ida-Euroopal, olles selles piirkonnas oluliseks sõlmpunktiks, ning kaubanduslikku funktsiooni hakkas välja vahetama tooraine tootmine.³²

15. sajandi lõpul hakkasid jõukeskuste piirid Euroopas taas muutuma. Idas tugevnes Moskoovia, kes hakkas allutama teisi vene alasid. Saksa kaupmeeste peamine kaubanduspartner Novgorod kaotas oma iseseisvuse ning Moskoovia tsaar hakkas sakslaste õiguseid piirama.³³ Kuigi kaubandus Ida ja Lääne vahel läbi Balti alade jätkus, hakkas Läti ja Eesti aladel oma tähtsust suurendama tooraine tootmise funktsioon. Samuti andsid tooni Rootsi riigi tugevnemine ning selle vajadused. Balti alade majanduslik funktsioon hakkas järjest rohkem sarnanema teiste Ida-Euroopa alade funktsioonidega – kasvav tooraine (eelkõige vilja) tootmine ning kaubanduse suure

³¹ Bartlett, lk 282.

³² Eesti territooriumil oli neli, Läti alal kaheksa hansalinna, Leedu aladel olid hansa kontorid üksnes Kaunases ja Vilniuses, mis tihendasid Poolast tulevaid kaubateid Kesk-Venemaale minevatega. (ENE 3, lk 307.) Siiski oli Leedu kontsentreeritud rohkem riiklikule ekspansioonile kui kaubanduslikule arengule, mistõttu peamiseks funktsiooniks hakkas muutuma tooraine tootmine Lääne-Euroopale. (Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius lk 172).

³³ Эпоха Возрождения. Европа, Азия, Африка. Москва: AST, 2001, lk 331.

osakaalu tasakaalustumine eelnevaga.³⁴ Sellest perioodist alates on Balti aladel olnud paralleelselt kaks majanduslikku funktsiooni ning erilist muutust ei toonud ka poliitilise võimu vahetumine.

Järgmine majandusliku funktsiooni muudatus Balti aladel tulenes sotsiaal-majanduslikust arengust 19. sajandil. Pärisorjusest varasem vabastamine võimaldas panna ka aluse varasemale industrialiseerumisele Põhja-Baltikumis.³⁵ See muudatus tõi endaga kaasa Balti alade kiirema arengu, võrreldes Vene põhialadega, mistõttu Põhja-Baltikum hakkas kandma ka industrialiseerumise arendamise funktsiooni. Sellest tulenevalt muutub ka Balti alade geopoliitiline tähendus, mis oli tollal seotud otseselt Venemaaga. Balti alad muutuvad eelisarenenud territooriumiks, mis ümbritses pealinna ja oli tihedas seoses sealse arenguga, olles nii Peterburi tagamaaks.³⁶

20. sajandil on jäänud majanduslikud funktsioonid poliitiliste ja militaarsetega võrreldes tagaplaanile, samas ei saa väita, et need on vähem tähtsad. Erinevad jõukeskused on lihtsalt andnud suurema tähtsuse Balti alade poliitilis-militaarsele funktsioonile, mistõttu alade majanduslik tähtsus on olnud väiksem. Balti riikide iseseisvu-

³⁴ Seda tõestab ka nihe pärisorjuse lõpliku kehtestamise poole Balti aladel, mis viitab tasuta tööjõu suuremale nõudlusele. (*Эпоха Реформации. Европа*. Moskva: AST, 2002, lk 510–513.) Samuti mõjutasid kaubandust Vene aladega Vene-Rootsi halvad suhted, mistõttu oli vaja leida alternatiivseid kaubaartikleid, milleks oli kohalik toodang – puit, metsatooted ning vilja. (Curt von Pischke. *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltisch Länder*. Berlin: Siedler Verlag, 1994, lk 223–224).

³⁵ Eesti-, Kura- ja Liivimaal kaotati pärisorjus vastavalt 1816, 1817 ja 1819, see võimaldas alustada tööstuslikku pööret nendel aladel varem kui ülejäänud Venemaal, mistõttu need alad hakkasid vägagi kiiresti arenema. Leedu aladel ja Latgales kaotati pärisorjus alles 1861. a, mis pani paika ka Leedu majandusliku arengu põhijooned 20. sajandil. (Georg von Rauch. *Balti riikide ajalugu 1918–1940*. Tallinn: Detlar, 1995, lk 14–19.)

³⁶ Siiski saab seda väita üksnes Eesti ja Läti (välja arvatud Latgale) kohta, kuna Leedu ei saanud oma arengu erisuste ja kauguse tõttu Peterburist kanda Balti kubermangudega sarnast funktsiooni.

misega tõusis taas esile transiidifunktsioon, millest tulenevalt tollased valitsused pöörasid paljuski tähelepanu sellele, et nende ülesandeks on vahendada Venemaale kaupu Lääne-Euroopasse ja vastupidi, olles Venemaale kaubavärvaks. Siiski polnud Venemaal endal soovi lasta Balti riikide majandusel transiidi toel tugevnedada.³⁷ Sellest tulenevalt olid Balti riigid sunnitud pöörama suuremat tähelepanu tootmisfunktsioonile, et tugevdada oma riikide majandust. Nii-sugust arengut kasutas Venemaale hiljem ära Balti alade okupeerimisel, kui hoidis eelnevalt arenenud alasid eelisseisundis ning üritas neid tugevalt industrialiseerida, sest seda oli lihtsam teha, luues nii Nõukogude inimeste hulgas Balti alade kohta Nõukogude Lääne tähenduse. Praeguseks on Balti riikides taas päevakorda tõusnud transiidifunktsiooni primaarsus ning nii regiooni sees kui ka regionaalselt nähakse selles Balti alade peamist tähtsust tänases geopoliitilises funktsioonis. Tagaplaanile on jäänud tootmisfunktsioon ning transiidile on taustana pakutud innovaatiivsust.

Poliitiline funktsioon

Balti alade poliitiline funktsioon on olnud väga tihedalt seotud tema majandusliku tähtsusega. Sellest tulenevalt ongi peamine poliitiline funktsioon varasemas ajaloos kandnud eesmärki hoida eksisteerivaid kaubateid oma kontrolli all. Kaubateede valitsemine ning sellest saadav tulu on olnudki peamiseks funktsiooniks, miks erinevad jõukeskused on tahtnud neid alasid oma kontrolli alla hoida. See funktsioon oli esiplaanil kuni 20. sajandini, mil hakkasid domineerima teised funktsioonid.

³⁷ Esialgu olid kõik kolm Balti riiki orienteeritud transiidile ning huvitatud headest kaubanduslepingutest Venemaaga, et kasutada oma ajaloolist positsiooni Ida-Lääne kaubanduses, kuid Venemaale sammud viisid kaubanduse kahanemiseni, üksnes Leedu suutis suurendada Vene transiidi osakaalu, kuna oli kõige sõbralikemas suhetes NL-iga. (Rauch, lk 64–66.)

Esimesena proovisid Balti aladel kinnitada oma positsioone skandinaavlastel, kuid seda ei saa pidada Balti alade täielikuks hõivamiseks, pigem on tegemist üksikute kantside rajamisega.³⁸ Tunduvalt olulisemaks muutus kaubateede allutamine sakslaste poolt 13. sajandil. Balti alade hõivamine toimus nende majandusliku kaasahaaramise teel, nagu on eespool juba kirjeldatud, samas ka üle-euroopalise kristliku ekspansiooni vaimus.³⁹ Tegevuse eesmärgiks oli ühest küljest kaupmeeste tegevuse kindlustamine, kuid teisalt ka poliitiline ekspansioon, kuna toimunud vallutuse tulemusel moodustus hästi toimiv orduriik, mis võimaldas leevendust ülerahvastatud Saksamaale. Seega täitsid Balti alad peale kaubateede kontrollimise funktsiooni ka koloniseeritava funktsiooni, mis oli looritatud tsiviliseerimise rüüga. Antud protsessi tulemusel kaotasid Balti alad barbaarse paganliku maailma tähenduse ning said endale valgustatud kristlikku perre pöördunute tähenduse ehk nn meie hulka kuulumise.⁴⁰

Lõuna-Baltikumis toimus aga veidi teistsugune areng. Kindlalt jätkas ainsa paganliku riigina Leedu, kes sõdis sakslastega kahel

³⁸ Ynglingite saaga mainib, et 600. aasta paiku üritas svealaste kuningas Ingvar allutada Läänemere idaalasid. Samuti rootslaste asuala Gruobinē lähedal Lääne-Kuramaal 650. a paiku viitab skandinaavlaste huvile hoida neid alasid poliitilise kontrolli alla. (Tõnisson, lk 7.) Samuti on leitud skandinaavlaste kaubanduslik-poliitilised kantsid Leedus Klaipeda lähistel, mis viitasid skandinaavlaste laialdasele haardele kogu Läänemere idakalda ulatuses. (Kiaupa, Kiaupienē, Kuncevičius, lk 40.)

³⁹ 1108. a kutsus paavst üles võitlema paganlike lääneslaavlaste vastu, 1171. a andis paavst Taanile bulla Eesti alade allutamiseks, kuid see ei leidnud erilist vastukaja. Olulisemaks sammuks sai 1180. a asutatud Liivimaa misjonipiiskopkonna rajamine Balti aladel, mis vajas Euroopa tuge ja kaitset, milleks sakse ka paavsti poolt kutsuti üles. (Bartlett, lk 379–381.)

⁴⁰ Mõõgavendade Ordu (alates 1237. a Liivi Ordu) allutas liivlased, latgalid, eestlased, semgalid ja kurelased 13. sajandi lõpuks, sellega lõpetati nende alade üle poliitilise kontrolli kehtestamine ning liitumine Euroopa kultuuriruumiga.

rindel – nii põhjas kui läänes.⁴¹ Sakslaste eesmärgiks oli saavutada poliitiline kontroll kogu Läänemere idakalda üle, et laiendada maismaa koloniseerimist, sest sel perioodil hakkas Balti aladel domineerima eelkõige koloniseeritava funktsioon. Senine ühendustee, mis oli ainult meritsi, ei aidanud saksa kolonisatsioonile eriti kaasa, mistõttu taheti vabaneda Leedust kahe ordu riigi vahel.⁴² Leedu oli sunnitud otsima liitlast, kelleks leiti Poola, kes kannatas samuti Saksa Ordu pealetungide all. Selle sammuga toimus Balti alade ühises arengus oluline nihe, sest Leedu, olles liidus Poolaga, hakkas pärast saksa ekspansiooni peatamist⁴³ orienteeruma rohkem Kesk- ja Ida-Euroopale, luues võimsa impeeriumi, mis ulatus Läänemerest Musta mereni. Kuna Balti aladel domineerisid sakslased, siis oli Leedu sunnitud pöörama oma tähelepanu kontinendile (Kesk- ja Ida-Euroopale), mitte merele (Läänemerele). Ka Leedu väga kitsas rannajoon suunas Leedu alade arengu pigem sisemaa poole. Sellega oli Leedu tegelikult Balti aladelt välja tõrjutud ning Leedu arenes eraldi ülejäänud Balti aladest. Seega saab väita, et sakslaste kolonisatsioon ei suutnud küll Leedut Baltikumist füüsiliselt välja tõrjuda, aga see-eest tegi ta seda mentaalselt.

Moskoovia tugevnemise ja vene alade ühendamise tulemusel hakkasid Balti alad täitma veel ühte funktsiooni. Nimelt muutus

⁴¹ 1253. a krooniti Leedu kuningaks Mindaugas, kes oli küll koos oma kaaskondlastega ristitud, kuid leedu rahvas jäi ristimata. Leedu riigi sünnile aitas kaasa sakslaste ekspansioon, kes läänes võitlesid preislastega ning põhjas kuralaste ja semgalitega. (Kiaupa, Kiaupienē, Kuncevičius, lk 56–66.)

⁴² 1236. a Saule lahingus sai Mõõgavendade Ordu hävitavalt lüüa, mille tulemusena ta liitus 1237. a Saksa Orduga ning moodustus Saksa Ordu alluvuses Liivi Ordu. See pani Saksa Ordu veelgi tugevamalt tegutsema, et ühendada kahte territooriumit. (*История Европы. Эпоха возрождения*, Moskva: AST, 2000, lk 329–330.)

⁴³ 1410. a toimus Grünwaldi ehk Žalgirise ehk Tannenbergi lahing: Poola-Leedu ühisväed võitlesid Saksa Ordu vastu, mille tulemusena sakslaste väed purustati – anti hoop, millest ordu enam ei toibunud. (Kiaupa, Kiaupienē, Kuncevičius, lk 137–143.)

Baltikum võtmealaks Läänemere valitsemisel. Hansa Liit kui majanduslik ühendus oli kaotamas oma positsioone, Liivi Ordu oli kokku kukkunud ning Läänemere idakalal tekkinud võimuvaakumi likvideerimisest olid huvitatud paljud riigid, sest selles peitus ka kogu Läänemere regiooni kontrollimise võti. Eelkõige oli see Rootsil, kes suutis Baltikumi alade vallutamise muuta Läänemere peaaegu oma sisemereks.⁴⁴ Siiski ei jäänud see regionaalne impeerium püsima, sest talle esitas väljakutse teine tõusev suurriik – Venemaa.⁴⁵ Rootsi domineerimise ajal alguse saanud Läänemere regiooni tähtsus võtmealana kandus ka edasi Venemaa jaoks, sest lisaks sellele hakkas Baltikum täitma ka poliitilis-kultuurilise silla funktsiooni, muutudes Venemaa jaoks “aknaks Euroopasse”.⁴⁶ Vene riigi tähtsuse ja tugevuse jäi muutus Balti alade pretendentide ringjärjest väiksemaks ning Venemaa ei pidanud muretsema nende alade kaotsimineku üle, mistõttu Balti aladele anti igipõliste vene alade tähendus.⁴⁷ Oluliseks sammuks, mida Venemaa tegi Balti alade suhtes, oli ka Leedu tagasitoomine Baltikumi.⁴⁸

⁴⁴ Alates Liivi sõja lõpust 1582. a oli Rootsi pidanud sõdu, mis viisid enamuse oluliste Läänemere suubuvate jõgede suudmete kontrolli alla võtmiseni. Selle tulemusena muutus Läänemeri Rootsi jaoks sisemereks. (Margus Laidre. *Lõpu võidukas algus, Karl XII Eesti ja Liivimaal 1700–1701*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995, lk 35.)

⁴⁵ Juba 17. sajandi jooksul oli Venemaa üritanud Rootsi positsioone kõi-gutada, kuid tulemusteta. 1700–1721 kestnud Suures Põhjasõjas suutis Venemaa oma eesmärgini jõuda, vallutades Balti alad, ning Rootsi suurriikide nimekirjast kustutada. (Samas, lk. 8–9.)

⁴⁶ Toomas Karjahärm. *Ida ja Lääne vahel – Eesti-Vene suhted 1850–1917*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998, lk 67–68.

⁴⁷ Samas, lk 69.

⁴⁸ Poola-Leedu riigi kolmanda jagamise tulemusel 1795. a sai Venemaa enda kätte peaaegu kogu Leedu etnilise territooriumi, mille baasil loodi hiljem ka Leedu riik. Selle sammuga lõppes Leedu orientatsioon Kesk- ja Ida-Euroopale ning algas pikaajaline reintegreerumine Balti regiooni. (Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius, lk 356–358.)

20. sajand tõi kaasa senise imperialistliku maailmakorralduse kokkuvarisemise ning täiesti uue geopoliitilise struktuuri Euroopas, eelkõige idaosas.⁴⁹ Balti riigid saavutasid poliitilise sõltumatus, mistõttu hakkas ka see territoorium täitma riiklikku funktsiooni ning sellest tulenevalt muutus Baltikumi geopoliitiline tähtsus. Oluliseks muudatuseks on see, et suveräänsusprintsipiiga püstitati selle ala ümber legaalsed tõkked, mistõttu Balti territooriumil huve omavad suurriigid pidid oma poliitika ümber vaatama.⁵⁰ Sellest tulenevalt hakati Balti territooriumit käsitlema kui legaalselt vahevali, mis eraldas kahe suurema jõukeskuse jõuväljasid, ning sellega muutus Balti riikide geopoliitiline tähendus. Koos Soome (ka teda peeti tollal üheks Balti riigiks), Poola ja Rumeeniaga tajuti neid riike kui nn puhvertsooni Venemaa ja Saksamaa vahel. Eesti, Läti ja Leedu olid oluliseks Euroopa julgeoleku probleemiks kuni Teise maailmasõjani, mil Hitleri ja Stalini grandioossed plaanid purustasid kogu senise geopoliitilise süsteemi ning Balti riikide suveräänsuse funktsioon taheti likvideerida.

Vene impeeriumi koosseisu lülitamisega alanud Leedu Baltikumi tagasitulemise protsess 20. sajandi alguses jätkus ning isegi intensiivistus, kulmineerudes 1930. aastatel Balti liidu loomisega, mida võib pidada esimeseks endogeenseks geopoliitiliseks üksuseks Balti aladel.⁵¹ Balti riikide iseseisvuse likvideerimisega Teise maa-

⁴⁹ Esimese maailmasõja lõpp tõi endiste Saksa, Vene, Austri-Ungari ja Türgi impeeriumite asemele kümme uut riiki, kellest paljud kogesid esmakordselt oma iseseisvust. (John Keegan. *Первая Мировая война*. Moskva: AST, 2002, lk 549–550.)

⁵⁰ Vestfaali süsteemi alusel oli õigustatud sõja alustamine sõltuva territooriumi endale allutamiseks, kui aga territoorium oli suveräänne, siis ei olnud sõja alustamine õigustatud. Iseseisvuse väljakuulutamise said Balti riigid endale moraalse kaitse, mis erines tunduvalt senisest olukorrast, kus need alad olid kellestki sõltuvad. (Eero Loone, Marek Järvik, K. Oudekki Loone. *Suveräänsus, seadus, immigratsioon*. Tartu: Atlex, 2004, lk 42–44.)

⁵¹ Eesti ja Läti alustasid regionaalset koostööd Poola ja Soomega juba 1920. aastatel, moodustamaks liitu välisvaenlaste eest. Territoriaalprob-

ilmasõja lõpus ja alanud Nõukogude okupatsiooniga kasvas Balti riikide kui geopoliitilise üksuse tähtsus veelgi. Sellel oli nii endogeene kui eksogeene alus, kuna Balti aladel toimunud ebaõiglus liitis sealseid dissidente ning Balti aladelt põgenenud välisbaltlased loberisid Läänes ühtse grupina.⁵² Samas oli Balti aladel vastupanuline tähendus ka väljaspool oma territooriumit. Külmas sõjas kasutas Lääs, eelkõige USA Balti riike argumendina NL-i vastu, tunnustamata kordagi *de jure* Balti riikide okupeerimist.⁵³ Samuti oli Balti vabariikidel NL-is dissidentlik alatoon.⁵⁴ Seega kasvasid Balti riigid ühtseks terviklikuks mõisteks nii välismaailmale kui ka Balti riikide elanikele, kandes ikkagi eelnevat suveräänsuse funktsiooni, kuid nii geopoliitilise kui ka riigiõigusliku olukorra tõttu andis see Balti aladele teistsuguse tähenduse – vastupanuliikumine ja ebaõiglane kohtlemine.

leemide tõttu Poolaga liitus Leedu selle koostöö raamistikuga alles 1934. a, kui moodustati nn Balti liit, mis ühendas endas Eestit, Lätit ja Leedut. (Magnus Ilmjärv. *Hääletu alistumine. Eesti, Läti, Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate kesksajast anneksioonini*. Tallinn: Argo, 2004, lk 199–200.)

⁵² Romuald J. Misiunas ja Rein Taagepera. *Balti sõlteaastad 1940–1990*. Tallinn: Koolibri, 1997, lk 246–247.

⁵³ Näiteks 1983–1988 avaldasid Europarlament ja Euroopa Nõukogu hulgaliselt resolutsioone, milles toonitati, et suurem osa Euroopa riike pole Balti riikide okupatsiooni tunnustanud ning et USA, Kanada, Suurbritannia, Austraalia ja Vatikan lähtuvad jätkuvalt Balti riikide okupeerimise kontseptsioonist. (Enn Sarv. *Nõukogude okupatsioon Eestis. Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*. 1997 www.okupatsioon.ee/trykised/nouk.html (24.03.205))

⁵⁴ Balti riikidel olid NL-i range režiimi raames üksikud eelised, võrreldes teiste liiduvabariikidega, mis võimaldasid neil alustada iseseisvusliikumise kõige varem. Varasem iseseisvuse kogemus, katoliku kiriku roll Leedus, Soome lähedus Eestis ja tänu sellele võimalus näha tsenseerimata Soome televisiooni. (Rein Taagepera. *Estonia Return to Independence*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1993, lk 112, 216.)

Pärast Balti riikide taasiseseisvumist on nende endine poliitiline funktsioon jätkunud, lisandunud on veel ühendav funktsioon – Venemaa endise osana on Balti aladele pandud lootus, et nende kaasaahamisega Lääne struktuuridesse on võimalik kaasata ka Venemaad. Uues maailma geopoliitilises struktuuris on seetõttu Balti riikidele antud paljuski nn silla tähendus, kuid külma sõja aegsete mõttemallide eksisteerimine ei ole võimaldanud Balti riikidel antud funktsiooni väga aktiivselt täita.⁵⁵ Selle asemel on pärast NL-i lagunemist muutunud Balti küsimus taas oluliseks julgeolekuküsimuseks ning Balti geopoliitiline tähtsus seostunud tugevamalt just militaarse aspektiga. Väga aktiivne poliitiline diskussioon on käinud eelkõige just selle üle, kas need alad on Venemaa huvifäär või ei.⁵⁶ Siiski on poliitilised protsessid andnud sellele küsimusele ka vastuse. 1990. aastatel alanud aktiivne Balti riikide liikumine Läände jõudis 2004. aastaks lõpule. 1990. aastate keskel deklareerisid kolm Balti riiki oma soovi liituda NATO ja EL-iga⁵⁷ ning pärast aktiivset loberimist ja omavahelist kaklemist, mis on endogeenselt Balti tähendusele väga halvavalt mõjunud, suudeti ületada oluline mentaalne tõke – 2004. aastal võeti kõik kolm Balti riiki mõlema

⁵⁵ Et enamus praegustest poliitikutest (nii Balti riikides kui ka Venemaal ja Läänes) on üles kasvanud ning sotsialiseerunud külma sõja ajal, siis on nende mõttemallides paratamatult säilinud tolleaegsed konstruktsioonid, mis näevad paljuski konfrontatsiooni Lääne ja Ida vahel ning seetõttu ei suudeta harjuda uue maailmakorraldusega.

⁵⁶ 1990. aastatel väitis Venemaa pidevalt, et Balti riigid koos ülejäänud endiste liiduvabariikidega kuuluvad tema nn lähivälismaa hulka, kus Venemaal on erioigused ning seetõttu peaksid ülejäänud riigid ning eelkõige USA Balti riikidest eemale hoidma. (Richard Sakwa. *Russian Politics and Society*. London: Routledge, 2002, lk 352–353.)

⁵⁷ 1995. aasta sügisel tegid Balti riigid üksteise järel taotluse saada EL-i liikmeks. (Paavo Palk. *Euroopa ühendamise lugu*. Tallinn: Tuum, 1999, lk 71–72); 1994–1996 tegid ka Balti riigid igatüki omal ajal otsuse liituda NATO-ga, et saada tulevikus kaitset Venemaa vastu. (NATO käsiraamat, NATO Office of Information and Press, 2001, lk 65–66.)

organisatsiooni liikmeks. Sellega tegi Balti riikide geopoliitiline tähtsus tugeva nihke ja julgen väita, et mentaalselt pole Balti alad kunagi kuulunud nii palju Läände kui praegu.⁵⁸

Militaarne funktsioon

Balti riikide militaarne funktsioon on seotud tihedalt poliitilisega ning täitnud teatud mõttes ka majanduslikust funktsioonist tulenevat vahendavat ülesannet. Üldjoontes on Balti aladel olnud kaks funktsiooni – kaitse ja rünnak. Tänu oma asukohale, milleks on suure ja põhjatu maismaa suue, on see ahvatlenud väga paljusid jõukeskuseid järele vaatama, mis seal müstilisel sisemaal on, või vastupidi, sisemaa jõud on olnud huvitatud oma kontinentaalsest piiratuses välja tulla.

Esimesena panid Balti alasid sõjalist funktsiooni täitma sakslased, kes saabusid Baltikumi, kaupmehed ees, papid järel ning kõige lõpuks ristirüütlid. Euroopa ülerahvastumine sundis liikuma eurooplasi kontinendi äärealadele, kus elasid mittekristlikud rahvad, kelle vastu alustati ristsõdasid, et pöörata neid õigesse usku ja samas allutada nende alad enda valitsemise alla.⁵⁹ Sakslaste peamine ekspansioon oli suunatud itta, kuna just nemad valitsesid *Mark'e*,

⁵⁸ Senine olukord võimaldas Venemaal siiski hoida Balti riike mingil määral oma sõltuvuses ning määratlemata või neutraalne Balti riikide kuuluvus oleks Venemaale olnud kõige kasulikum, kuid Balti riikide selgelt Lääne struktuuridesse kuulumisega on Venemaa lasknud need alad oma mõjusfäärist välja libiseda.

⁵⁹ Pärast Rooma riigi langemist oli Euroopa rahvaarv tugevasti vähenenud. Näiteks 200. aastal oli Euroopas umbes 67 miljonit inimest, 700. aastaks oli nende arv kahanenud 27 miljonini. Uus tõus algas aastatuhande vahetusel, kus 42 miljonilt 1000. aasta paiku kasvas rahvastik 73 miljonini 1300. aastal. Suurimaks kasvuaajaks peetakse just 1200. aasta ümber olevat perioodi, mil toimus ka peamine sakslaste ekspansioon Balti aladele. Selle ajal kasvas sakslaste arv 8 miljonilt 14 miljonini 1340. a. (Jacques le Goff. *Keskaja Euroopa kultuur*. Tallinn: Kupar, 2001, lk. 340.)

mis piirdusid paganlike aladega, mis olid võrreldes kristliku Euroopaga üpriski inimtühjad.⁶⁰ Seetõttu langesid Balti alad suures enamuses 13. sajandil sakslaste valdusesse, kuid sellest ei olnud sakslastele veel küllalt, kuna oldi huvitatud ka slaavlaste alade allutamist. Seega sai alistatud Balti territooriumi militaarne funktsiooniks olla platsdarm slaavi alade ründamiseks. Pärast liivlaste, latgalite ja eestlaste allutamist läks Ordu Pihkva ja Novgorodi vastu ning esimese hooga oldi edukad, vallutades Pihkva, kuid Novgorodi vürst Aleksander Nevski pani 1242. a rüütlite pealetungile piiri.⁶¹ Sellega mõneks ajaks Balti alade sõjaline funktsioon taandus, sest ei sakslastel ega slaavlastel ei olnud jõudu edasi tungida.

Tähtsus platsdarmina kerkis taas päevakorda Moskoovia tugevumisega, mille tulemusel ühendati kõik venelaste asualad Moskva võimu alla ning Moskva tsaar hakkas kindlustama oma piire. Liivi Ordu nõrgenemine pani Moskooviat mõtlema, et ohtlik sõjaline platsdarm tuleks likvideerida ning 1558. a alustati Liivi sõda.⁶² Teisalt oli aga Venemaa jaoks oluline ka väljapääs merele, mida võimaldas Baltikum, ning seeläbi laiendada end kaugemale läände.⁶³ Samuti nägid Balti alades head platsdarmi rootslased, kes

⁶⁰ Jacques le Goff, lk 95. Näiteks elas Eestis 1200. a paiku umbes 200 000 inimest (Arvo Mägi. *Eesti rahva ajaraamat*. Tallinn: Koolibri, 1993, lk 169.) Leedu aladel (u 80 000 km²) u 300 000 inimest; (Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius, lk 50).

⁶¹ *История России. С древнейших времен до конца XVII века*. Moskva: ATS, 2001, lk 249–251. Samas ei saa arvata, et üksnes võidukas lahing tõkestas sakslaste pealetungi. Kindlasti mõjutasid seda ka sündmused Lõuna-Baltikumis, kus sakslased sõdisid endiselt balti hõimudega ning Ordul ei jagunud jõudu, et üleval hoida kahte rinnet. Kuna Ordu eesmärgiks oli ühendada Saksa ja Liivi ordu alad, siis otsustati kontsentreeruda rohkem Balti aladele ja jätta slaavlaste alad tulevikuks.

⁶² Lev Gumiljov. *Om Pycy do Poccuu*. Moskva: Rol'f, 2002, lk 201–203.

⁶³ Moskoovia huvitus tugevneva jõuna ekspansioonist läände. Mõningast edu saavutati küll Leedu alade ründamisel Ukrainas, siiski jäi Poola-Leedu personaalunioon liiga raskeks pähkliks. Seetõttu otsustati haarata Lääne

olid huvitatud Läänemere oma sisemereks muutmisest ning kes pidasid ka kaugema idaekspansiooni plaani, ja teatud määral leedulased, kes üle pika aja alustasid taas sõda Läänemere ja Balti alade pärast.⁶⁴ Samuti nägid mõlemad, et Baltikum on heaks kaitsevalliks – rootslaste jaoks venelaste ja Poola-Leedu uniooni vastu, leedulaste jaoks eelkõige Rootsi vastu, kuid ka tugevnev Moskoovia oli ohuks Poola-Leedu unioonile, kuna tollal hakkasid venelased juba üle võtma Dnepri-taguseid alasid. Nii oli Balti alal endas regioonisisese jõutasakaalu ümbermängimisel üheaegselt nii ründav kui kaitsev funktsioon, kuna uued jõukeskused ei olnud ennast veel kindlustanud ning kõik vastased olid enam-vähem võrdsed, seega oli Põhja-Baltikum nende jõuväljade vahetsooniks.

Rootsi domineerimine ei kestnud kaua, sest Venemaa, kes oli 120 aasta eest tagasi lükatud, otsustas alustada uuesti lääneekspansiooni, mistõttu Baltikum sai taas rünnakufunktsiooni. Venemaa liitis nii poliitilise kui ka militaarse funktsiooni ja Baltikum hakkas endas kandma tähendust “aken Euroopasse”.⁶⁵ Lisaks sellele sai Baltikum ja eelkõige just tänane Eesti territoorium endale olulise kaitsefunktsiooni, kuna 1703. a asutatud Sankt-Peterburg asus Eesti aladele väga lähedal ning Vene impeeriumi pealinna kaitsel mängis Baltikum väga olulist osa, kandes eelposti tähendust, mis läks hiljem üle ka Soomele, muutes ka selle ala Balti riikide hulka

nõrgem lüli – Liivimaa. (A. M. Zaharov. *Отношения России со странами восточной Европы IX–XX вв.* Sankt Peterburg: Izdatel'stvo S-Peterburgskogo Universiteta, 2001, lk 30.)

⁶⁴ Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius, lk 232–233.

⁶⁵ “Aken Euroopasse” ei tähendanud üksnes Venemaa rahumeelset lõimumist Euroopaga, vaid see oli raiutud, et saavutada juurdepääs merele ja seeläbi alus edasisele ekspansioonile Euroopasse. I. V. Alekseeva, E. I. Zelenev, V. I. Jakunin. *Геополитика в России. Между Востоком и Западом (конец XVIII – начало XX в.)*. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo S-Peterburgskogo Universiteta, 2001, lk 24.)

kuuluvaks.⁶⁶ Sellega sai alguse Balti alade julgeolekustamine, millel on oluline mõju isegi tänapäeva Venemaa geopoliitilises mõtlemises.

20. sajandil Balti alade militaarne tähendus kasvas, kuni Esimese maailmasõjani domineeris eelkõige kaitsefunktsioon, kuid sakslaste pealetungiga idarindel hakkas taas esile kerkima ründefunktsioon. Veelgi tugevamalt kerkis tähtsus ründeplatsdarmina seoses Venemaal toimunud bolševistliku riigipöördega 1917. a oktoobris ja välisjõudude sooviga Venemaa olukorda muuta.⁶⁷ Samas olid bolševikudki huvitatud Balti alade ründeplatvormina kasutamisest – nimelt leidsid nad, et kõige otsem tee Euroopasse kommunismi eksportimiseks on Baltikum.⁶⁸ Sõjalises mõttes jäid Balti riigid ka

⁶⁶ Venemaa suunavõtt Euroopale kindlustati 1809. a, sest kui ka Soome liideti Vene impeeriumiga ning Peterburi kaitse muutus täielikuks, sest Venemaa kontrollis mõlemat Soome lahe kallast ja impeeriumi pealinna ei olnud enam võimalik nii lihtsalt mereblokaadi alla panna ning rünnata. (Ari Puheloinen. *Russian Geopolitical Interests in the Baltic Area*. Helsinki: National Defence College, 1999, lk 47.)

⁶⁷ 1918. a alustasid *Entente*'i riigid ja Vene valgekaartlased pealetungi bolševike vastu. Selles pealetungis mängis eriti olulist rolli Looderinne, mille ülesandeks oli Petrogradi ründamine. Sel puhul olid Balti riikide alad asendamatu vajalikud. (V. A. Šiškin. *Становление внешней политики послереволюционной России (1917–1930 годы) и капиталистический мир*. Sankt Peterburg, 2002, lk 39; Magnus Ilmjärv. Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925–1934. *Acta Historica Tallinnensia*, 1999, vol 3, lk 156–223, lk 157.)

⁶⁸ Moskva bolševistliku juhtkonna maailmarevolutsiooni plaanides kujutas Baltikumi vallutamine endast üht kindlat programmipunkti. Juba 16.11.1918 teatas Trotski, et Punaarmee tungib läände: Kiievi kaudu ühinetakse Austria revolutsiooniga, Pihkva ja Leedu kaudu Saksamaa omaga. 25.12.1918 kirjutas Zinovjev, et Eesti, Läti ja Leedu asuvad risti ees Nõukogude Venemaal teel Lääne-Euroopasse ega lase ühineda Saksamaa revolutsiooniga, Balti sein tuleb maha lõhkuda ja kõik ühiseks alaks liita, Skandinaavia maad tuleb muuta samuti sotsialistlikeks, et Läänemeri muutuks sotsialistliku revolutsiooni mereks. (Rauch, lk 33.)

pärast sõjast väljaastumist (1920) kandma sama kahetist funktsiooni (rännak-kaitse): nad olid nii oluliseks platsdarmiks liikumaks sõjalise agressiooniga läände või itta kui ka sõjaliseks kaitsevalliks.⁶⁹ Kuna Balti riigid asusid peamiste jõukeskuste jõuväljade piiril, siis sarnanes olukord taas 16. sajandil olnuga, mil osapooled alles kogusid jõudu, et siis lõplikult uued jõujooned paika panna.

Teine maailmasõda pani paika uued jõuväljad ja Balti riikide asumise nendes. Sellega liikusid Balti riigid Venemaa (tollal NL) koosseisu, geopoliitilises tähenduses ristuvast väljast piirivälja.⁷⁰ Seoses Nõukogude okupatsiooniga jätkus Balti territooriumi olulisus kaitseterritooriumina lääne agressiooni vastu, kuna need alad olid NL-i territooriumist esimesed, mis oleksid langenud läänest tuleva rünnaku alla. NL-i positsiooni tugevnemisega maailmas hakkas Baltikum oma kaitsefunktsiooni kaotama, kuid jäi siiski kandma kilbi tähendust Leningradi regioonile. Teisalt aga kasvas Balti alade ründefunktsioon – koos sakslastelt ära võetud Königsbergiga (seal moodustati kiiresti Kaliningradi oblast) sai Baltikumist väga hea platsdarm, millelt oli vajaduse korral hea rünnata Taani väinasid, et sulgeda Läänemeri kapitalistliku bloki ründamiseks.⁷¹ Et Baltikum oli kahe põlvkonna jooksul sõjaline eelpost, on täiesti mõistetav, et Balti riikide taasiseseisvumise järel funnetasid venelased selle militaarse baasi kadumist olulise julgeolekuohuna ning Balti riikide militaarne tähendus sai üheks

⁶⁹ Balti riikide peamine välispoliitika kahe maailmasõja vahel oli balanseerida Saksamaa ja NL-i vahel, kuid see poliitika ei olnud edukas, sest niisugune poliitika on nii kaua edukas, kui mõlemad jõukeskused on tasakaalus. Kui aga üks osapooltest tunnetab oma suuremat jõudu, siis soovib ta kohe selle kaitsevalli muutmist ründeplatvormiks. (Puheloinen, lk 47.)

⁷⁰ Venelaste arvates toimus tegelikult Balti alade tagasitulek endeemilisse välja. A. Utkin. *Вызов Запада и ответ России*. Moskva: Algoritm, 2003, lk 307. Kuid Lääne riikide mittetunnustamispoliitika tõttu võime siiski rääkida nende liikumisest üksnes piirivälja või totaalsesse välja.

⁷¹ Puheloinen, lk 56–57.)

peamiseks Lääne ja Venemaa vaidlusobjektiks.⁷² Sellega konstrueeriti Balti küsimus oluliseks komponendiks Läänemere julgeoleku struktuuris ning lisaks militaarjulgeolekule hõlmati ka rida pehme julgeoleku küsimusi.⁷³ Külma sõja järgses julgeolekudiskussioonis oli Balti riikidele kõrgendatud tähelepanu ning olulisim nihe Balti riikide militaarses tähenduses oli see, et uue julgeolekustruktuuri väljatöötamisel said nad endale partneri tähenduse elik muutusid julgeoleku objektist selle subjektiks.

Balti alade erisugused geopoliitilised funktsioonid on väga tihe-
dalt põimunud. Kõige paremini võtab Balti alade geopoliitiliste funktsioonide seose kokku metafoor, mis puudutab Balti alade anastamist sakslaste poolt 13. sajandil – kaupmehed ees, papid järel ning rüütliid tagatipuks. Majanduslikud funktsioonid sidusid Balti alad Euroopa (maailma) geopoliitilisse struktuuri, seejärel hakati majanduslike eesmärkide saavutamiseks neid alasid seostama poliitiliste funktsioonidega ning kõige lõpuks võeti kahe eelneva kinnitamiseks appi sõjalised vahendid, mis omakorda töid Balti aladele ka militaarsed funktsioonid. Kõige tugevama ning läbivama funktsioonina on läbi ajaloo esinenud transiidifunktsioon ning seda nii majanduslikus (kaubandus, teatud määral innovatsioon), poliitilises (poliitilis-kultuuriline Lääne ja Ida ühendamise) kui ka militaarses mõttes (kaitse-ründefunktsioon). Transiidifunktsioonist on aga

⁷² Sellest geopoliitilisest aspektist vaadatuna argumenteeris Venemaa Balti riikide NATO-sse kuulumise vastu, sest seda nähti kui otsest rünnakut Venemaa vastu – endine militaarne platsdarm muutunuks platsdarmiks Läänele, keda Venemaal nähti (ja nähakse osaliselt praegugi) kui peamist julgeolekuohu. (Utkin, lk 471.)

⁷³ Tollane Eesti välisminister Toomas H. Ilves tõi oma kõnes välja peamised julgeoleku konstruktsioonid Läänemere regioonis, kus Balti riikide liikumine endise NL-i vabariigi positsioonist EL-i kandidaatriikideks on oluliselt suurendanud regiooni turvalisust, eelkõige psühholoogilisest aspektist. Lisa: Wishman, Anna Fahraeus, Ian Bald (toim). *The 4th Annual Stockholm Conference on Baltic Security and Cooperation November 4, 1999. A post Conference Report*. Stockholm, 2000, lk 31–34.

omakorda välja kasvanud kontrollifunktsioon (esialgu kaubateede, hiljem Läänemere valitsemine), mis ajaloo käigus maailmakorra konstruktsioonide muutumise tulemusena on kulmineerunud riik-lusefunktsioonis.

BALTI ALADE EKSOGEENNE GEOPOLIITILINE TÄHENDUS

Geopoliitiline funktsionaalne tähendus on seotud geopoliitilise struktuuri subjektide tegevusega, kes on kasutanud antud territooriumit ühel või teisel eesmärgil. Olulisimad süsteemis osalejad on territooriumiga seotud eri jõukeskused. Kuna Balti alad on olnud eri jõukeskuste mõjuväljade piirialal, siis vastavalt nende keskuste hetkelisele tugevusele on antud ka Balti aladele erinevaid tähendusi ehk kuidas on poliitiline eliit tajunud Balti alasid ning millise rolli on nad nendele aladele ette näinud. Balti riikide puhul on tegemist kahe olulisema jõukeskusega, kes tulevad alljärgnevalt eraldi vaatluse alla – Venemaa ja Saksamaa.⁷⁴ Lisaks on aeg-ajalt oma pilku Balti aladele heitnud ka mõned väiksemad regionaalsed jõud (Poola ja Rootsi) ning regioonivälised suurjõud (Suurbritannia, USA).

Balti alade geopoliitiline tähendus Venemaa jaoks

Baltikum on olnud idaslaavlastele ja Venemaale tähtis sajandeid, juba idaslaavlaste riigi tekkimisel. Esialgu oli ta tähtis majanduslikult, hiljem militaarselt ning lõpuks poliitiliselt. Vastavalt sellele järgnevusele ma vaatangi Balti alade tähtsust Venemaale.

⁷⁴ Nii Venemaa kui ka Saksamaa puhul tulevad vaatluse alla ka nende riikide eelkäijad – vastavalt idaslaavlaste riik ja erinevad sakslaste riiklikud ühendused.

Idaslaavlaste riigile oli Baltikum tähtis kaubateede sõlmpunkt. 8.–12. sajandit peetakse idaslaavlaste riigi esimeseks etapiks.⁷⁵ See riik kujunes kahel geopoliitilisel teljel: Läänemeri – Neeva – Laadoga – Volhov – Lovat – Dnepr – Must meri ja Läänemeri – Neeva – Laadoga – Oonega – Volga – Kaspia meri, millest esimene sidus endaga ka Baltikumis asuvad jõed ning sellega moodustus merede-jõgede kolmnurk, mis muutus idaslaavlaste riigi peamiseks arenguraamistikuks.⁷⁶ Kuna tol perioodil oli idaslaavlaste riik orienteeritud pigem majandus-kaubandussuhetele, siis oli ka Baltikum neile oluline kui kaubanduslik telg. Mingil määral on võimalik leida idaslaavlaste katseid ennast Baltikumis ka kinnistada, kuid enamasti taandus see ikkagi ainult andamikogumisele ning pidevat slaavi asustust nendel aladel ei tekkinud.⁷⁷ Seega võib väita, et tollal veel ei saanud rääkida Balti alade koloniseerimise plaanidest, vaid domineerimas oli ikkagi Baltikumi kaubanduslik tähtsus.

Venemaa tugevnemisega hakkas Baltikumi kaubanduslik tähtsus jällegi kasvama ning üheks oluliseks Liivi sõja põhjuseks võib pida-da ka Ivan IV soovi luua Moskooviale väljapääs Läänemerele, et rajada sinna kaubatee.⁷⁸ See ei õnnestud, kuid venelased jäid siiski ihuma hammast Balti jäävabadele sadamatele. Tolleks ajaks oli kaubanduslik tähtsus veidikene muutunud ning kaubateest olulise-

⁷⁵ Vene ajaloooperiodiseering baseerub vene ajaloolase V. O. Kljutševski esitatul. (V. O. Ključevskij. *Русская история. Полный курс лекций*. Moskva, 1993).

⁷⁶ Ei ole võimalik väita, et tollal oleks idaslaavlaste mõttemaailmas eksisteerinud selline geopoliitilise mõtte konstruktsioon, kuid siiski on võimalik näha, et idaslaavlaste riigi areng järgis neid olulisi geopoliitilisi suundasid. (Aleksseva, Zelenev, Jakunin, lk 19–21).

⁷⁷ 11. sajandist pärinevad mitmed idaslaavlaste retke kirjeldused eestlaste asualale, nendest kõige pikaajalisem oli 1030–1061 kestnud Jurjevi (Tartu) valitsemine. Samuti jätkuvad slaavlaste retked 12. ja isegi veel 13. sajandil. (Evald Tõnisson. Vene jälg muistsel Harjumaal. *Austrvegr*, nr 3, 1997, lk 19–21.)

⁷⁸ Puheloinen, lk 46.

maks olid saanud sadamad. Seni oli Venemaal olnud ainult üks sadam (Arhangel'sk). Asudes kaugel põhjas, võimaldas see tegelda kaubandusega ainult suveperioodil. Baltikumi sadamad aga pakkusid peale lühema mereteed jäävaba liiklust ka talvel.⁷⁹ Selle, mis ei õnnestunud Ivan IV-l, viis ellu Peeter I ning 18. sajandi algul liideti olulisemad Balti sadamad (Riia, Tallinn, Narva, Pärnu) Vene impeeriumiga, sajandi lõpul saadi veel lisa Liepāja ja Ventspilsinäol. Need sadamad muutusid kiiresti olulisimateks Euroopa kaupade vahendajaks Venemaa sisemaale ning 1913. aastaks oli nende osakaal Vene impeeriumi väliskaubandusest kasvanud ligemale neljandikuni.⁸⁰

Ka 20. sajandil on Balti sadamad olnud Venemaa jaoks väga olulised, kuigi nende tähtsust on varjutanud ideoloogilised piiritõmbamised. Pärast küllma sõja lõppu on Venemaa ka tunduvalt rohkem integreerunud maailmamajandusse, sellest tulenevalt näeb Venemaa ennast majanduslikult Euraasia sillana Euroopa ja Vaikse ookeani vahel ning selles maailmapildis on Balti riigid koos Kaliningradi oblastiga oluliseks põhja- ja lääneväravaks.⁸¹ Seetõttu on Balti riikide sadamatel Venemaa jaoks endiselt oluline tähtsus, kuigi Venemaa on hakanud ka ise ehitama sadamaid Läänemere äärde.⁸² Seega võib öelda, et transiidil läbi Balti sadamate on Venemaa jaoks siinses regioonis jaoks oluline geopoliitiline tähtsus.

⁷⁹ G. V. Vernadskij. *Начертание русской истории*. Moskva: Airis press, 2002, lk 191.

⁸⁰ Merja-Liisa Hinkkanen. Bridges and Barriers, Pawns and Actors. The Baltic States in East-West Relations in the 1920s. *Studia Baltica Stocholmiensia*, vol 8, 1991, lk 431–442, lk 432.

⁸¹ Sergei Medvedev. Geopolitics and Beyond: The New Russian Policy towards the Baltic States. *The European Union and the Baltic States: Visions, Interests and Strategies for the Baltic Sea Region*. Mathias Jopp and Sven Arnswald (toim). Kauhava: Kauhavan Sanomalehti Oy, 1998, lk 235–269. lk 254.)

⁸² 1993. aastal võttis Venemaa valitsus vastu otsuse ehitada transiidisadam Primorskisse, 1996. aastal taheti ehitada *Baltic Pipeline System* (Baltic on

Majandusliku tähtsuse kõrval ei saa ära unustada Baltikumi militaarset tähtsust Venemaale. Esimesena väljendus see idaslaavlastele ekspansioonina Baltikumist. 13. sajandi algul kinnitasid sakslased kanda Põhja-Baltikumis ning üritasid rünnata sealt idaslaavlaste põhjaalasi, aga edasitungiks ei jätkunud ressursi, siis peatus see kiiresti. Kuid tunduvalt olulisemaks sai leedulaste sissetung. Sakslaste ekspansiooni tõttu Baltikumis olid leedulased sunnitud Baltikumist eemalduma, liikudes oma vallutustega omakorda idaslaavlaste aladele, millest suur osa vallutati järgneva paari saja aasta jooksul.⁸³ Seega oli idaslaavlastele esmatähtis välisoht, mis lähtus Balti aladelt ning sellest tulenev sõltuvus välisjõududest.

Sealse võimuvaakumi tõttu hakkas Baltikum aga venelastele tähendama midagi muud. Tugevnev Moskoovia pidas Baltikumi vallutamist oluliseks jõuprooviks, et liikuda edasi läände. Liivi sõjas saadud kaotuse tulemusena aga löödi Moskoovia mõneks ajaks läänesuunaliselt ekspansioonilt tagasi ja suundus itta, kus vallutati kergelt kogu Siber, kogumaks jõudu uueks ekspansiooniks läände.⁸⁴ Seega muutus Baltikum venelastele ihaldatud vallutusobjektiks ning siin toimus oluline nihe, kus Balti alad muutusid venelaste jaoks vallutussubjektist objektiks. Venelastel õnnestus oma eesmärk täide viia poolteist sajandit hiljem ning Balti alad muutusid Venemaa oluliseks eelpostiks, sest hakkasid kaitsma Venemaa uut pealinna Sankt-Peterburgi, mis asus rootslaste käest vallutatud Ingerimaal.⁸⁵ Teisalt sai see ka Venemaale heaks platsdarmiks, et liikuda

siin Venemaa Läänemere-ranniku tähenduses), mis 1997. aastal võttis president Jeltsini allakirjutatud dekreedil näol reaalsema kuju. Sellega hakati ehitama uusi naftaterminale Venemaa Soome lahe kaldale (Primorsk ja Batareinaja). 1998. aasta majanduskriis võttis hoogu maha, kuid hiljem need siiski realiseerusid. Mihhail Bronshtein. Oil Transit in the Baltics: Situation and Prospects. *Baltic Review*, vol 18, 1999, lk 11–13.

⁸³ Vernadskij, lk 96.

⁸⁴ Alekseeva, Zelenev, Jakunin, lk 22–23.

⁸⁵ Samas, lk 25.

oma ekspansiooniga läände.⁸⁶ Seega said Balti riigid endale olulise Vene eelposti tähenduse, mis kestis kuni Vene impeeriumi lagunemiseni ning tekkis uuesti pärast Balti alade okupeerimist NL-i poolt 1940. aastal.⁸⁷

Balti riikide iseseisvumine andis neile venelaste jaoks veidi teistsuguse tähenduse, millest on ka eespool juba juttu olnud. Eelkõige oli tegemist kaitsevalliga, mis paigutus Venemaa ja Euroopa vahele üksnes seetõttu, et kummalgi poolel polnud piisavalt ressursi küsimuse lahendamiseks. NL vaatas maailmasõdadevahelisel perioodil Balti riike kui kodusõja, lääneriikide interventsiooni ja maailmarevolutsiooni seismajäämisel tekkinud moodustist, mis oli vajalik lääneriikidega võitlemise standriks.⁸⁸ Seega oli Balti riikidel Venemaa jaoks kahetine tähendus ning mida tugevamaks NL kasvas, seda väiksemaks jäi tähtsus kaitsevallina ning tugevnes tähtsus rünnakuplatsarmina. Samasugust positsiooni soovis Venemaa hoida ka pärast NL-i lagunemist, mil tema positsioon sarnanes vägagi palju NL-i positsiooniga enne Teist maailmasõda, ainsa erinevusega, et Venemaa omas nüüd Kaliningradi oblastit.⁸⁹ Balti eelposti kadumisega tundis nõrgenev Venemaa ennast ohustatuna

⁸⁶ Vernadskij, lk 246–247.

⁸⁷ 1940. a teatas NL välisasjade rahvakomissar Molotov Leedu peaministritele Krevele, et kui Vene tsaarid alates Ivan IV-st on üritanud jõuda Läänemereni, siis ei ole see tulnud mitte nende isiklikest ambitsioonidest, vaid see on olnud vajalik vene rahvale ja seega riigi loomulik areng. Molotovi arvates pidi ka NL nõnda käituma, et ajaloolist momenti mitte maha magada. (Albert N. Tarulis. *Soviet Policy towards the Baltic States 1918–1940*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1959, lk 213.) See Molotovi kommentaar näitab selgelt, et NL-i välispoliitika tegijad võrdlesid oma välispoliitikat tsaaririigi omaga ning seetõttu võib tsaaririigi jaoks eksisteerinud Balti alade tähendust kõrvutada hilisema NL-is eksisteerinud mõttekonstruktsioonidega.

⁸⁸ Ilmjärvi (1999), lk 157.

⁸⁹ Puheloinen, lk 55.

Lääne rünnaku eest.⁹⁰ Venemaa lootus oli koondada oma jõudusid ning hoida Balti alad neutraalsena,⁹¹ et siis vajadusel taas Balti kilp endale ette tõmmata. Ajalugu areng siiski ei kordunud ning Venemaa peab praeguseks tunnistama oma kaotust Baltikumis, ainsaks tugipostiks on jäänud Kaliningradi oblast, kuid ka see sõltub paljuski Leedust (transiit ja energia).⁹²

Balti alad said Venemaale poliitiliselt tähtsaks alles 18. sajandil, kui need alad liidetakse impeeriumiga. Peeter I suured reformid ja riigi ümberkujundamine saab alguse Venemaa muutmisest Euroopa riigiks.⁹³ Baltikum muutus Venemaa jaoks “aknaks Euroopasse”, mis “raiuti” sisse Peterburi rajamisega 1703. a.⁹⁴ Tugeva

⁹⁰ NL koos Varssavi Lepingu Organisatsiooniga kontrollis 1/3 Läänemere rannikust, pärast NL-i lagunemist vaid 1/15, Venemaa kaotas 80% oma merebaasidest, enamiku õhubaase, õhutõrje- ja raketitõrjekindlustused, 60% laevatehastest, Balti laevastikus 50% personalist ja 70% laevadest koondati. Tekkis ka oht, et Soome ja Eesti kontrollivad Sankt-Peterburgi, mis on Venemaale ülima tähtsusega linn. (Medvedev, lk 249.)

⁹¹ Puheloinen, lk 82.

⁹² Medvedev, lk 249–250.

⁹³ Peeter I otsis Euroopas endale liitlasi türklaste vastu võitlemiseks. Ükski Euroopa suurriik polnud huvitatud Peeter I toetamisest sõjas Türgiga. Samas leidis ta endale toetajaid sõjaks Rootsiga, kes oli tollal Läänemere regioonis valitsev jõud. Seega pidi Venemaa muutma oma senise ekspansiooni lõunasuunalt läänesuunale ning ühitama oma Euroopa strateegilised huvid. (John P. LeDonne. *The Russian Empire and the World 1700–1917. The Geopolitics of Expansion and Containment*. NY: Oxford University Press, 1997, lk 23–24.)

⁹⁴ 1712. a toodi pealinn Moskva üle Sankt Peterburgi, millega sai alguse Venemaa muutumine Euroopa riigiks. Kuna tollal oli Venemaal küsimuse all ka rajada uus pealinn Musta või Kaspia mere lähisteles, siis eksisteerib teooria, et pealinna rajamisega Musta mere kaldale oleks Venemaa põhihuvi olnud suunatud Osmanite impeeriumile ning Venemaa oleks muutunud Lõuna-Euroopa riigiks. Pealinna ehitamisega Kaspia mere äärde oleks Venemaa põhihuvi olnud suunatud Hindustani poolsaarele, mistõttu Venemaast oleks saanud Aasia riik. Kuna aga parim võimalus oli

saksa mõjuga Balti alad muutusid Venemaa jaoks sillaks Euroopasse, tuues Venemaale nii euroopalikku kultuuri kui ka majanduslikke uuendusi.⁹⁵ Sarnaseid arenguid on võimalik täheldada 20. sajandil, kui NL okupeeris Balti riigid. Nende parem majanduslik olukord ning euroopalik elukorraldus eristas neid tugevalt ülejäänud NL-ist, mistõttu Balti vabariike hoiti nn nädisvabariikidena ning sarnaselt akna tähendusega hakati seda regiooni pidama Nõukogude Lääneks. Antud tähendusega koos tekkis osaliselt majanduslikku tähendust kattev kontseptsioon. Erineva arengumudeli tõttu muutusid need alad ka majanduslikumalt innovaatilisemaks.⁹⁶ Seega on Balti aladel olnud Venemaa riigi koosseisus viimasele oluline uuenduslik tähendus.

Venemaast eraldatuna on Balti alade poliitiline tähendus pigem negatiivse alatooniga. Nimelt on Venemaa suhtunud Balti aladesse kui igipõlisesse Vene territooriumisse, mistõttu nende eemalolekut ei vaadata hea pilguga. Venemaa geopoliitilise mõtte jaoks on Balti rahvaste iseseisvuspüüdlused tundmatu teema, sest nende iseseisvust vaadatakse kui ajutist nähtust.⁹⁷ 1990. aastatel üritati samuti suhtuda Balti riikide iseseisvusesse üleolevalt ning need alad

rajada pealinn Läänemere äärde, siis jäid Venemaa huvid Põhja- ja Kesk-Euroopasse. (Aleksseva, Zelenev, Jakunin, lk 26–27.)

⁹⁵ Puheloinen, lk 46.

⁹⁶ Näiteks kiirendas piirilähedane aktiivne kaubavoog ning varajane pärisorjusest vabastamine (1816–1819) Balti alade (siinpuhul on juttu küll ainult Eesti, Kura- ja Liivimaast) majanduslikku arengut ja tõi kaasa tööstusliku pöörde (V. A. Dergačev. *Геополитика*. Kiiev: VIRA-R, 2000, lk 233). Samuti tulid Balti riigid 1980. aastate teisel poolel välja majanduse reformimise kavaga, mis oleks tõenäoliselt võinud kaasa tuua samuti nende eelisarengu, võrreldes ülejäänud NL-iga.

⁹⁷ Dmitri Trenin. *Russia and the Baltic states: security aspects. The Baltic States at Historical Crossroads: Political, economic, and legal problems in the context of international cooperation on the doorstep of the 21st century*, edited by Dr. Tālvas Jundzis. Riga: Academy of Science of Latvia. 1998, lk 552–562, lk. 553.

kandsid Vene riigi jaoks endise koloonia tähendust.⁹⁸ Niisugusest suhtumisest tuleneb ka Venemaa poliitika Balti riikide suhtes. Seda enam, et moraalselt oleks Venemaal justkui isegi legaalne õigus nende alade üle kontrolli hoida, kuna Balti riikides elab üpriski palju venekeelset vähemust ning Venemaa üritab luua nii oma riigis kui ka rahvusvahelisel tasandil kuvandit Balti riikidest kui ebademokraatlikest riikidest, kelle üle tuleb korda pidada.⁹⁹ Sellega on Venemaa üritanud näidata, et Balti alad ei kuulu läänemaailma, vaid on oma ebadäeva vähemuspoliitika tõttu ülevaadatava positsioonis.

Praegune Balti riikide geopoliitiline tähendus Venemaale on üpriski muutunud. Balti riikide liitumine NATO ja EL-iga tõi kaasa nende väljalibisemise Venemaa mõjusfäärist. Hoolimata Venemaa aktiivsest vastuseisust ning omapoolsete alternatiivide pakkumisest jätkasid Balti riigid liikumist Lääne institutsioonide poole.¹⁰⁰ Venemaale on Baltikumis alles jäänud üksnes Kaliningradi oblast, mille Lääne struktuuridesse kaasahaaramisest Venemaa eriti huvitatud ei

⁹⁸ “Lähivälismaa poliitika” on selge märk, et Venemaa eristas osa riike teistest, et näidata enda erilisi huvisid nendel aladel. Sellises endiste kolooniate äramärkimises ei ole midagi erakordset, samasugust poliitikat on kasutanud ülemerekolooniate puhul nii Suurbritannia kui ka Prantsusmaa, samuti on Hispaania hoidnud erisuhteid Ladina-Ameerika riikidega. Samast loogikast lähtus tõenäoliselt ka Venemaa.

⁹⁹ Laura Kauppila. *The Baltic Puzzle – Russia’s Policy towards Estonia and Latvia 1992 – 1997*. Electronic Publications @ University of Helsinki <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/val/yhtei/pg/kauppila/thebalti.html> (13.12.2003)

¹⁰⁰ 1997. a pakkus Venemaa Balti riikidele julgeolekugarantiisid, kuid Balti riigid leidsid, et see ei arvesta piisavalt nende huvisid ning loobusid nendest. Sellega näitasid Balti riigid selgelt, et nad on huvitatud Vene mõjusfäärist lahtimurdmisest ning selles vallas Venemaaga kokkuleppele ei lähe. (Donatas Ziugzda. *Baltic States in the perspective of Russia’s security policy in Lithuanian Foreign Policy Review* 99/ 4. <http://www.lfpr.lt/994/8.doc> (13.12.2003)

ole olnud.¹⁰¹ Seega tähendavad Balti riigid praegu geopoliitiliselt Venemaale mõjusfäärist väljalibisenud ala, mis ühendab teda eksklaavi Kaliningradiga.

Balti alade geopoliitiline tähendus Saksamaale

Sakslased on teine suurem Euroopa rahvus, kes on mänginud Baltikumi ajaloo olulist rolli. Sarnaselt idaslaavlastega oli Balti esimeseks geopoliitiliseks mõõtmeks majanduslik-kaubanduslik tähtsus sakslastele. Erinevalt venelastest tekkisid poliitiline ja militaarne mõõde paralleelselt ja üpriski kiiresti pärast majandusliku huvi esilekerkimist.

Läänemere idarannik hakkas sakslastele huvi pakkuma idakaubanduse arenedes. Varem olid sellega tegelnud skandinaavlasted, kuid sakslased suutsid kiiresti saavutada Läänemeres domineeriva positsiooni ja 12. sajandi lõpuks olid nad seal juba juhtivaks kaubanduslikuks jõuks.¹⁰² Jõudnud Baltikumi aladele, leidsid nad eest paganlikud hõimud, kellega esialgu tehti kaupa, kuid peagi leidsid sakslased, et kohalik infrastruktuur ei ole piisavalt kindel ja et oma positsioonide kindlustamiseks oleks vaja luua ülemerekolooniad.¹⁰³ Poliitilise ja sõjalise jõu toetusel loodi ning kindlustati oma kantsid ning sajandi jooksul ehitati välja ulatuslik kaubandusvõrk, mis sidus Põhja-Venemaad Euroopaga kuni Londonini. Lüübekist alguse saanud saksa kaupmeeste ühendus Hansa Liit oli oluliseks jõuks ka

¹⁰¹ Paberi peal eksisteerivad otsused, mis pidanuks Kaliningradi muutma "Euroopa Hongkongiks", ei ole ennast õigustanud ning tegelikkuses sõltuvad Venemaa regioonide vabadused lojaalsusest keskvalitsusele. (V. A. Dergačev, lk 234–235.)

¹⁰² Bartlett, lk 282.

¹⁰³ Esimesena mainitakse Üksküla kantsi, mis koondas nii kaupmehi kui ka sai esimeseks Liivimaa piiskopi kantsiks. See pärines 12. sajandi lõpust ning sai aluseks järgnevatele sakslaste vallutustele. 1201. a asutati Daugava suudmesse uus kants Riia, mis saab hilisemaks Balti alade keskuseks. (Samas, lk 284.)

Baltikumis ning kohaliku rahva kõrvaletõrjumisega kaubandustegevusest tekkis Balti aladel sakslaste jaoks ideaalne kaubanduskoloonia – kuna läbi Baltikumi liikus peamine kaubatee Põhja-Venemaaga, siis said sealsed kaupmehed endale kaubanduse monopol, kogudes suuri kasumeid.¹⁰⁴ Seega tähendas Baltikum sakslaste jaoks idakaubanduse eelposti.

Hansa Liidu kokkuvarisemise ja teiste jõudude tulemisega Läänemere regiooni see tähendus hägustus, kuigi kohalikud sakslased jätkasid edukalt kaubandustegevust ning Ida-Lääne kauba-voogude kontrollimist. Mingil määral on tollane tähendus ulatunud tänapäevani, kuna praeguseks on Saksamaa olulisimaks välispoliitiliseks vahendiks just majanduspoliitika ning EL-i laienemisega on Saksamaa tähelepanu taas pälvinud idaturu hõlvamine, kus tuleb jällegi konkureerida Põhjamaade ettevõtetega.¹⁰⁵

Balti alade poliitilise tähendusena kerkib esimesena esile Baltimaad kolonisatsiooni sihtmaana ning seda tähendust toetas tugevalt tsiviliseerimise eesmärk. Et Balti alade elanikud olid kõik paganlikud ning sakslastel värskest meeles, kuidas hiljuti tegeldi oma naabritest paganatega, siis otsustati võtta koloniseerimisel kasutusele ka moraalne õigustatus elik paganate kristlusesse pööramine, seda enam, et tollal oli kogu kristlik Euroopa ärevil Püha Maa usumatutest vabastamise pärast.¹⁰⁶ Ühelt poolt eesmärgiks tsiviliseeri-

¹⁰⁴ *Эпоха Возрождения. Европа, Азия, Африка*, lk 327–329.

¹⁰⁵ Näiteks on seoses EL-i laienemisega Saksa kaupluskett Lidl võtnud plaani vallutada endale 2010. aastaks 10% Balti turust. Praegu domineerivad Balti turul Skandinaavia kaubandusketid. Hinnaweb. *Lidli tulek toob kaasa hinnasõja*,

<http://www.hinnaweb.ee/index.php/index.php?op=9&mid=0061> (28.03.2005)

¹⁰⁶ 955. a saavutas Saksa-Rooma keiser Otto I võidu ungarlaste üle, mis pani aluse paganate jõuga ristiusustamise tavale. Kuna keskaegses Euroopas valitses arusaam, et ainult kristlaste vahel valitsevad õigusnormid, mittekristlase suhtes võidi aga käituda nii, nagu heaks arvati, siis oli stabiilse elukeskkonna rajamiseks vaja paganad ristida, et kohalikult rahvalt saaks nõuda samade normide täitmist. (Jacques le Goff, lk 207–208.)

mine, teisalt koloniseerimine – nii jõudsid sakslased 12. sajandi lõpus Balti aladele peagi pärast esimeste kaupmeeste saabumist. Nagu ka eespool mainitud, oli Lääne-Euroopa ülerahvastatud ning Ida-Euroopa üpriski inimtühi, mistõttu see ahvatles uusasunikke.¹⁰⁷ Baltikumi ei olnud võimalik koloniseerida sellisel kujul nagu lääneslaavlaste alad, kuna puudus mandriühendus ning koloniseerimiseks oli vaja appi võtta sõjalised vahendid – kõigepealt territoorium “tsiviliseerida”, seejärel kutsuda juba uusasunikke. Seetõttu ei tähendanud Baltikum tavapärasest koloniseeritavat maad, vaid ta jäi põlisaladest eraldiseisvaks meretaguseks territooriumiks, mille haldamine toimus sakraalpoliitiliste haldusüksuste poolt.

Balti alade vallutamise järel tekkis Balti aladel selge etniline kihistumine, kus ülemklass oli saksakeelne ning alamklass kas eesti-, liivi- või lätikeelne. Hoolimata vahetuvatest võimudest Baltikumis jäi sakslastest valitsev klass alles ning pärast nende alade liitmist Venemaaga sai taas oluliseks saksa elanikkond saksa põhialadele. Tänu kultuurisidemtele oli Baltikum ühendusteeks Preisimaa ja Vene impeeriumi vahel, mis tähendas venelastele eespool kirjeldatud “akent Euroopasse” ja sakslastele ligipääsu Venemaale.¹⁰⁸

Baltisaksa elanikkond tõusis taas päevakorda Esimese maailmasõja eel. Saksamaal tegutsev pangermaania liikumine seadis eesmärgiks ühendada kogu etniliste sakslaste asuala Saksamaaga ning siin oli oluline Baltikum, kus sakslased olid ikka veel valitsevaks klassiks.¹⁰⁹ Sõja arenedes õnnestus Saksamaal saavutada isegi edu

¹⁰⁷ Nii kirjeldab näiteks Freisingi Otto Ungari alad, et maad on üliviljakad, kuid peamiseks probleemiks on see, et neid viljakaid muldasid pole keegi harinud ning on vaja leida inimesi (kohalikud selleks ei kõlvanud), kes sellega tegeleksid (Barlett, lk 205).

¹⁰⁸ Väga heaks näiteks on siin valgustusliikumine, mis Balti aladel oli paljuski mõjutatud just Preisimaa arengutest ning need ideed liikusid baltisakslaste kaudu omakorda edasi Venemaale (Pistohlkors, lk 295–310).

¹⁰⁹ Pangermaania liikumise esimees Heinrich Class avaldas 1914. a memorandum, milles ta tegi ettepaneku ühendada Austri-Ungari, Rumeenia, Holland, Skandinaavia maad ja Baltikum ühtsesse majandusliitu Saksa-

ning Baltikumist sai Saksa riigist sõltuv territoorium.¹¹⁰ Kui sõda oleks kestnud pikemalt, siis oleks ellu viidud sakslaste plaanid keskajast, kui üritati ühendada mandriliselt Saksamaad ja Baltikumi, kuid mis Leedu vahelesegamisel jäi ära ega ei võimaldanud kunagi ellu viia nii aktiivset koloniseerimist kui lääneslaavlaste ja preislaste aladel. Saksamaa tugevnemisega Hitleri ajal oli sama plaan veel kord päevakorras ning Balti alad (välja arvatud Leedu ilma Meemelimaata) vaadati kui Saksa *Reich*'i potentsiaalseid osi.¹¹¹ Siiski ei olnud päris selgust selles, mis oleks pidanud saama nendest aladest pärast Saksamaa võitu. Eksisteerisid erinevad plaanid, kuid lõplikku otsust ei olnud.¹¹² Seega võib öelda, et sakslased pidasid Baltikumi sama kindlalt oma põlisalaks, kui seda tegid venelased. Olukord muutus Teise maailmasõja kaotusega, kui Baltikum kaotas sakslaste jaoks poliitilise tähenduse ja selleks ajaks oli Baltikumist lahkunud ka baltisakslased.

Militaarses mõttes on Baltikum tähendanud sakslastele vaid ühte – ekspansioon. Läbi ajaloo on olnud kaks peamist saksa

maaga. Samuti 1915. a F. Naumanni avaldatud “*Mitteleuropa*” ja A. Grabowsky “*Die polnische Frage*” esitasid teesid, mis nägid ette ühendada Kesk- ja Ida-Euroopa alad Saksa majandusliku ja kultuurilise juhtimise alla. (David Thomas Murphy. *The Heroic Earth. Geopolitical Thought in Weimar Germany 1918–1933*. Kent: The Kent State University Press, 1997, lk 15–16.)

¹¹⁰ 1918. a moodustati Leedu aladel kuningriik, mis oli seotud Saksamaaga fiskaal-, välis- ja transpordipoliitika kaudu. Eesti ja Läti aladel moodustati Balti Hertsogiriik, mis oli samuti Saksamaa vasallriik, kuid Saksamaa kokkuvarisemine maailmasõjas viis ka nende plaanide nurjumisele. (Rauch, lk 29–32.)

¹¹¹ Karl Haushofer. Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung. *O zeononumuke*. Moskva: Mysl', 2001, lk 235.

¹¹² Näiteks Heinrich Himmleri *Generalplan Ost*'i (1942) kohaselt tulnuks 50% eestlastest, kõik latgalid, 50% ülejäänud lätlastest ja 85% leedulastest küüditada ning ülejäänud pidanuksid assimileeruma sakslaste hulka (Misiunas, Taagepera, lk 53).

idaekspansiooni – *Drang nach Osten*.¹¹³ Mõlemat ekspansiooni võib iseloomustada kui mitte täielikult lõpetatud tööd, sest ekspansiooni eesmärgiks ei olnud mitte üksnes Balti alade allutamine, et luua saksa kolonisaatoritele stabiilne elukeskkond, vaid ka liikuda kaugeemale itta – Euraasia sisemaale. Esimese ekspansiooni eesmärgiks oli allutada kogu Läänemere lõuna- ja idakallas elik ühendada Baltikum maismaad mööda Saksamaaga, kuid see ei õnnestunud, sest Leedu osutas liiga tugevat vastupanu.¹¹⁴ Seega ei suutnud see sõjaline kants, millena Liivi ordu alad Baltikumis eksisteerisid, kanda ennast täiel määral välja idaeekspansiooni eelpostina, kuna oli keeruline vallutada suurt sisemaad, hoides sidet üksnes meritsi. Teine idaeekspansioon oli kõikehõlmavam, haarates kogu Kesk- ja Ida-Euroopat, Balti alasid nähti selles kui ründeplatsdarmi Põhja-Venemaale ning osa tulevases *Lebensraum*’ist.

Praeguseks on Saksamaa poliitika muutunud tunduvalt rahumeelsemaks ning seetõttu ei ole Balti riikide aladel sakslastele enam mingisugust militaarset tähtsust. Baltikumi geopoliitilise tähenduse poliitilise ja militaarse mõõtme kadumine on alles jätnud üksnes majandusliku tähenduse. Aeg-ajalt on esile tulnud minevikuvaatelisti ja nostalgilisi mõtteid seoses Kaliningradiga.¹¹⁵ Siiski on nende mõtete realiseerimiseks kasutatud üksnes majanduslikke

¹¹³ *Drang nach Osten I* toimus 13.–15. sajandil, mil sakslased haarasid ligemale 700 aastaks enda kätte Põhja-Baltikumi, *Drang nach Osten II* toimus 1939–1945.

¹¹⁴ Saksa Ordu vallutused olid mandriliselt seotud Saksamaaga, Mõõgavendade Ordu vallutused aga mitte. Esialgu proovisid viimased minna kohe edasi ka slaavlaste aladele, kuid said lüüa ja pidid tagasi pöörduma, misjärel hakkasid Saksa Ordu allüksusena (1237) võitlema selle eest, et loodaks maismaaühendus Saksa aladega.

¹¹⁵ Kaliningrad on endine Königsberg, mis anti 1945. a NL-ile, kes liitis selle Venemaaga. Tänapäevaseks on Kaliningrad täiesti venestunud, kuid sakslased üritavad hoida selle alaga üleväl aktiivseid suhteid. Vitunic, http://www.ciaonet.org/olj/int/int_0601a.pdf (15.08.2004)

vahendeid. Kokkuvõtvalt võib väita, et Saksamaa jaoks on Balti alad kaotanud enamuse oma endistest tähendustest.

Balti alade geopoliitiline tähendus teistele jõukeskustele

Venemaa ja Saksamaa on olnud peamised jõukeskused, kes on Balti aladel domineerinud, kuid erinevatel ajalooetappidel on esile kerkinud ka regionaalsed suurjõud, kes on olnud Balti aladest huvitatud ning kelle jaoks on Baltikumil olnud geopoliitiline tähendus. Siin toon välja kaks sellist jõudu – Rootsi ja Poola. Peale nende on oma globaalsetes strateegiates kasutanud Balti riikide geopoliitilist tähendust ka Suurbritannia ja USA.

Rootslased huvitusid Balti aladest üpris vara, kui Balti alade peamiseks tähenduseks oli kaubatee “varjaagide juurest kreeklasteni”.¹¹⁶ See kaubatee tõi endaga kaasa ka rootslaste huvi rajada Balti aladel püsivamad keskused, millest on eespool ka juttu, kuid siiski ei saa me võrrelda rootslaste kolooniaid hilisemate sakslaste omadega. Tõenäoliselt olid rootslased huvitatud rohkem andami kogumisest kui territooriumi haldamisest, mistõttu viikingite valdused ulatusid kuni tänase Põhja-Venemaani välja, kuid pidevaid rootsi asundusi me sellel territooriumil ei leia.¹¹⁷ Seega oli Balti ala rootslastele esialgu tunduvalt laiem asuala kui tänapäeval, ulatudes tunduvalt sügavamale sisemaale. Esmatähendus oli neil aladel siiski

¹¹⁶ Kuigi kaubateedel liikusid ka teised viikingid, võib arheoloogiliste leidude põhjal väita, et enim on olnud selle kaubateega seotud rootslased (Andres Magnus Strinnholm. *Походы викингов*. Moskva: AST, 2002, lk 257–259).

¹¹⁷ Skandinaavia saagad räägivad suurtest maavaldustest Läänemere idakaldal (*Austur-rike*), mis näitab, et selle ala kontrollimine ei olnud rootslastele võõras, kuid siiski ei ole juttu pidevast viikingite asualast nendel territooriumitel. Samuti räägitakse pidevatest ülestõusudest ning uutest rünnakutest, et taas allutada sealsed hõimud andamimaksmisele. (Samas, lk 267–270.)

kaubanduslik, kuid teatud määral oli neil ka ekspansiooni tähendus, vähemalt mõjusfääri oma kindlasti, kui rääkida tänapäeva terminites. Sakslaste tugevnemisega Läänemerel suundusid rootslaste huvid Balti aladelt eemale ning keskenduti üksnes Soome aladele, kuid viikingiaegne Balti alade geopoliitiline tähendus ei olnud igaveseks kadunud. Sakslaste nõrgenemise ning rootslaste tugevnemisega otsustati taastada endisaegsed mõjualad. Venelaste alustatud Liivi sõda oli rootslaste jaoks suurepäraseks võimaluseks kinnitada kanda Balti aladel.¹¹⁸ Järgneva sajandi jooksul laiendas Rootsi oma haldusala veelgi rohkem lõuna poole, samuti kasutati ära Venemaa sisetülisid, et laiendada oma valdusi Põhja-Venemaal.¹¹⁹ Sellega sai Baltikum endale taas endise tähenduse, mis eksisteeris juba viikingite ajal – kaubateede kontrollimine ning Läänemere idakalda valitsemine, et hoida see oma sisemerena. Venemaa eemaletõrjumisega Läänemere äärest oli Rootsi kindlustanud oma hegemoonia Läänemerel, kuna Poola-Leedu riik oli kontsentreerunud rohkem sisemaal toimuvale ning teised jõud olid Rootsiga võrreldes marginaalsed. Seega oli Baltikumi haldamine Läänemere hegemoonia võtmeks.

Balti alad olid Rootsile eelkõige ülemerekolooniad ning väga suure majandusliku tähtsusega. Liivi sõja alustamise üheks põhju-

¹¹⁸ 1561. a andis Eestimaa rüütelkond ennast vabatahtlikult Rootsi kuninga võimu alla ning rootslased olid sellega lülitunud Moskoovia-vastasse võitlusesse. 1583. a sõlmitud vaherahu tulemusena oli Rootsi endale allutanud kogu Põhja-Eesti, Neeva suudmega Ingerimaa ning sellega saavutas Rootsi endale olulise tugiala, et allutada Läänemere idakallast. (Gumiljov, lk 203.)

¹¹⁹ Võitluses poolakatega suudeti laiendada oma haldusala Liivimaal 1629. aastaks. (Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius, lk 310.) Samuti sõditi aktiivselt idas, kus õnnestus allutada Novgorod, mis anti Stolbova rahuga küll 1617. a Venemaale tagasi, kuid Rootsi kindlustas Venemaa eemaletõrjumise Läänemerelt ja mandriühenduse Baltikumiga läbi Ingerimaa. (Vernadskij, lk 215.)

seks oli ka Baltikumi rikastelt kaubalinnadelt kasumi saamine.¹²⁰ Nii näiteks eelisarendati aktiivselt Narvat, mis lõi Rootsi ajal piirilähise linnana eriti õitsele ning oli tunduvalt rootsistatum kõikidest teistest Rootsi Läänemere provintsilinnadest.¹²¹ Ühest küljest oli Rootsi jaoks tähtsad Baltikumi läbivad kaubavood, teisalt oli ressursivaene Rootsi huvitatud ka Baltikumis kasvatatud viljast, mis võimaldas baltisakslastel argumenteerida pärisorjuse säilitamise kasuks.¹²² See andis Balti aladele nn Rootsi viljaaida tähenduse.¹²³

Venemaa esilekerkimise ja Rootsi väljaajamisega Baltikumist kadus ka Balti alade geopoliitiline tähtsus Rootsi jaoks. Sama tuleb taas päevakorda 20. sajandil, kuid seekord mitte Rootsi initsiatiivil, vaid värskest iseseisvunud Balti riigid tõstsid selle ise esile. Uus geopoliitiline konstruktsioon ei tähendanud üksnes Rootsi ja Baltikumi sidumist, vaid Jaan Tõnisson esitas plaani koondada kõik Läänemere ümber olevad väikerahvad ühtsesse konföderatsiooni, keskusega Rootsi, kes pidi tasakaalustama Saksamaa ja Venemaa mõjusid.¹²⁴ See plaan aga ei taastanud Rootsi kui endise suurvõimu

¹²⁰ Nii peeti näiteks 17. sajandil Riia palju rikkamaks ja kallimaks linnaks, kui oli Rootsi riigi pealinn Stockholm (Laidre, lk 41).

¹²¹ Narva ei olnud küll kuulunud Hansa Liitu, kuid lähedus Venemaaga oli selle linna tähtsust kaubanduses tõstnud. Rootslaste tulekul hakkas aga linn veelgi õitsema ning peagi muutus ametikeeleks saksa keele asemel rootsi keel. 1640. aastatel arutleti isegi Narva tegemist Rootsi ajutiseks pealinnaks, et kindlustada Rootsi võimu ka Läänemere provintsid. (Samas, lk 44.)

¹²² Rootsi ja Soome aladel ei olnud pärisorjust, mis Läänemere provintsid tollal isegi veel tugevnes. Rootsi võim üritas seda paaril korral likvideerida, kuid sinne aadlkonnd seisis sellele aktiivselt vastu ning keskvalitsus oli sunnitud taganema, kuna oldi sõltuvuses Balti viljast. (Taagepera, lk 24.)

¹²³ Riia ja Tallinn olid peamised vilja väljaveosadamad. Vili muutus peamiseks vahetuskaubaks soola vastu, mis viis soola ülepakkumiseni, kuna viljavajadus Rootsi valitsuse poolt oli suur. (Pistohlkors, lk 224.)

¹²⁴ 25. augustil 1917 esitas Tõnisson sellise kava Eesti Maapäeval (Marko Lehti. Baltoscandia as a National Construction. *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century*. Turku: University of Turku, 1998, lk 22–52, lk 29–30).

ambitsioone ega leidnud rootslaste toetust.¹²⁵ Sellega näitas Rootsi, et tal ei ole Balti riikide suhtes geopoliitilist huvi. Mingil määral kanti sama konstruktsiooni edasi kultuurivaldkonda, kuid see ei jäänud kandvaks. Pärast 50-aastast Läänemere suletust muutus ka rootslaste jaoks Balti alade geopoliitiline tähtsus. Raudne eesriie, mis jooksis mööda Läänemerd, näitas, et idakalda vabana hoidmine ning integreerimine eksisteerivasse koostööraamistikku on tunduvalt olulisem julgeolekutootja, kui oli nende alade eiramine maailmasõdadevahelisel perioodil. Sellest arusaamast tulenevalt on Balti alad konstrueeritud olulise julgeolekuküsimusena Rootsi ja ülejäänud Põhjala jaoks, mistõttu Balti riike on aktiivselt hõlmatud koostööraamistikega.¹²⁶ Seega võib öelda, et Balti riikide geopoliitiline tähtendus on Rootsis taas päevakorras ning see on koostöö.

Teiseks regionaalseks suurvõimuks, kes on Baltikumis aeg-ajalt toimunud ning sellest tulenevalt on ka Balti aladel olnud tema jaoks oluline tähtsus, on Poola. Ühine ajalugu Leeduga teda otseselt Baltikumist veel ei tõmmanud, kuna sakslaste surve olid ka leedulased Baltikumist eemale tõrjutud, aga need alad tõusid Poola jaoks päevakorda, nii nagu Rootsilgi, seoses Liivi sõjaga.¹²⁷ Liivi Ordu lagunemisega nägi Poola-Leedu riik võimalust tugevdada oma positsiooni Läänemere ääres ning saada kasu Põhja-Baltikumi rikas-

¹²⁵ 1920. a mais kutsus Läti välisminister Bulduris kokku rahvusvahelise konverentsi, mis pidi koondama äsja iseseisvunud riike ning Skandinaavia riike. Viimased keeldusid üksmeelselt, pidades lätlaste ettepanekut naeruväärseks, sest nende meelest auväärased vanad kuningriigid noorte riikidega sellisel tasemel suhtlema ei peaks. (Marko Lehti, lk 38.)

¹²⁶ Näiteks Läänemere maade Nõukogu, NATO raames PfP, Põhjala ja Balti koostöö raamistik 5+3 jne (Lauri Lepik. Nordic-Baltic Defence Cooperation and International Relations Theory. *The Estonian Foreign Policy Yearbook 2004*. A. Kasekamp (toim). Tallinn: Eesti Välispoliitika Instituut, 2004, lk 143–169, lk 146–147.)

¹²⁷ Esialgu tegeles Balti alade vallutamisega üksnes Leedu Suurvürstiriigi osa, kuid nende nõrgenemisega liitus ka Poola ning Leedu ajaloos algas poolastumine (Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius, lk 236–239).

test sadamatest, näiteks Riiast.¹²⁸ Seega tõmmati Poola-Leedu liit kiirelt kaasa võimujaoamisprotsessi Läänemere ääres ning Baltikum oli ühest küljest tagala (kindlustamaks positsioone Moskoovia vastu) ja teisalt oli oluline ka kaubanduse mõttes. Rootsi surus Poola peagi suuremast osast Baltikumist välja ning Poola ootas revanši, milleks sai Suur Põhjasõda.¹²⁹ Seega kandsid Balti alad endas Poola jaoks revanšivõimalust, kuid veelgi olulisem oli nende territooriumite Liivi sõja aegne tähendus, mil Poola üritas taas kindlustada oma tagalat Venemaa vastu. Sõja tulemused aga ei täitnud kumbagi Poola eesmärki ning peagi muutus ta hoopis ise uute Ida- ja Kesk-Euroopa suurvõimude mõjupiirkondade jagamise objektiks.¹³⁰

Poola ambitsioonid Balti riikide suhtes tulevad taas esile 20. sajandil. Vene impeeriumi kokkulangemise tagajärjel iseseisvuvad Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola, kellest ükski ei tunnustanud bolševike võimupüüdeid ning asuti ühiselt võitlema Venemaa vastu. Et Poola oli nendest riikidest tugevaim, siis kerkis ta esile kui juhtiv jõud.¹³¹ Poola jaoks oli Baltikum osa tema endisest hiilgusest, mida taheti taastada, mistõttu Poola juhil Pišsudskil oli plaan moodustada Ida-Euroopa föderatsioon, kuhu oleksid haaratud ka

¹²⁸ Leedu ei olnudki esialgu huvitatud Balti aladest, kuna hoidis oma kontrolli all Kesk-Euroopa kaubateesid, kuid Moskoovia tugevnemisega kasvas oht Kiievile, Polotskile ja Vitebskile ning oma positsiooni tugevdamiseks pidi Leedu kinnitama ennast rohkem Baltikumis (Samas, lk 231–232).

¹²⁹ Ühest küljest soovis Poola endale tagasi vallutada endised alad, teisalt aga lootis nõrgenema hakanud Poola riik, et uute alade liitmine suurriigi koosseisu annab talle tagasi endise võimsuse ja tugevuse, kuna Balti alad võimaldasid kontrollida strateegiliselt olulist transiiti. (Laidre, lk 52.)

¹³⁰ 1772., 1793., 1795. a toimusid Poola alade jagamised Venemaa, Preismaa ja Austria vahel. Nende jagamiste tagajärjel kaotas Poola oma iseseisvuse kuni Esimese maailmasõja lõpuni (LeDonne, lk 57–62).

¹³¹ Näiteks poolakad aitasid lätlastel vabastada Latgale, samuti argumenteerisid nad aktiivselt Balti alade ühisrinde hoidmise idee eest (Rauch, lk 41–42).

Leedu ja Läti.¹³² Plaani mitteteostumisel Leedu tugeva vastuseisu tõttu hoidis Poola aktiivselt üleval ideed moodustada ühine kaitseliit Venemaa vastu Poolast kuni Soomeni, ka see plaan ei õnnestunud.¹³³ Seega kaotas Baltikum Poola jaoks tähenduse kui liitlasvõi tegelikult sõltele. Külma sõja lõpul aga kasvas taas Poola huvi Balti riikide vastu ning esikohal on koostöö, kuid Poola ei näe Balti riike ühtse tervikuna. Ajalooline side Leeduga on pannud Poolat kontsentreerima oma koostööd just temaga ning ülejäänud Balti riigid on Poola jaoks pigem Leedu tagamaa. Niisugust suhtumist on ka Leedu ise tugevasti agregeerinud.¹³⁴

Regioonivälised suurriigid, kes on aeg-ajalt kaasanud Balti riike oma geopoliitilistesse konstruktsioonidesse, on Suurbritannia ja USA. Mõlemad riigid ei ole pidanud Baltikumi oma otseseks geopoliitiliseks jõuväljaks, mistõttu on ka nende kohalolek Balti aladel olnud üpris tagasihoidlik. Peamiseks küsimuseks on olnud Läänemere staatus, kas seda hoitakse kinnise või avatud merena.¹³⁵

¹³² Rauch, lk 42.

¹³³ Kohtumiste tulemusel jõuti kõige lähemale kaitseliidule 1922. a, kui allkirjastati Soome, Eesti, Läti ja Poola poliitiline lepe, kuid Leedu poliitikute tugeva lobeerimise tulemusena Soome seda ei ratifitseerinud. Leedul ja Poolal oli kitkuda kana Vilniuse territooriumi pärast ning see rikkus kõik suuremad koostöö plaanid, sest üks nendest pidanuks sellest nii kui nii välja jääma. (Ilmjärvi (2004), lk 199–200.)

¹³⁴ Leedu iseseisvumisega kerkis taas esile Vilniuse küsimus ning Leedu suhtus Poolasse ettevaatlikult. 1992. a tegid mõlema riigi juhid otsuse unustada mineviku tülid ning teha tihedat koostööd. Nii sõlmiti 13. jaanuaril 1992. a sõbralike suhete ja heanaaberliku koostöö deklaratsioon ning sellega pandi alus kumuleeruvale koostööle, mis raamistati sõbralike suhete ja heanaaberliku koostöö lepinguga 26. aprillil 1994. a. Sellest tulenevalt on Leedu aktiivselt orienteerinud oma välispoliitika Poolale. (Antanas Valionis, Evaldas Ignatavičius, Izolda Bričkovskienė. From Solidarity to Partnership: Lithuanian-Polish Relations 1988–1998. *Lithuanian Foreign Policy Review*, 1998, nr 2, lk 7–29.)

¹³⁵ Esialgu tõstatasid selle küsimuse hollandlased, kuid see otseselt Balti alasid ei puudutanud. Järgnevalt kerkis päevakorda Suurbritannia ja Vene-

Balti alade kontrollimisega on väga hea hoida kaudse kontrolli alla ka Taani väinasid, mis omakorda muutsid Läänemere ühe jõu poolt kontrollitavaks. Seetõttu on mõlemad suurriigid toetanud seda, et Balti riigid saaksid täita oma suveräänsusfunktsiooni, et ükski suurvõim ei saaks nende üle kontrolli ning seeläbi sulgeda ka Läänemerd.

Lisaks sellele ka on olnud hetkelisi tähendusi lähtuvalt maailmapoliitika muutustest. Näiteks kerkis Suurbritannia (ja ka teiste *Entente*'i riikide) jaoks 20. sajandi algul esile Balti alade ärakasutamine üldises interventsioonis bolševike vastu elik militaarses mõistes kerkis taas esile Balti alade ründav funktsioon. Sõjaline ebaedu aga kaotas peagi Suurbritannia jaoks Baltikumi tähtsuse ründeplatsdarmina.¹³⁶ USA jaoks on Balti riikidel olnud ka sümbolne tähendus, mis on välja kasvanud nende suveräänsuse funktsioonist. Külma sõja ajal kasutati Balti riiki kui ühte NL-i kuritegude sümbolit, kuna ei tunnustatud nende alade okupeerimist ning NL-i koosseisu kuulumist.¹³⁷ Pärast külma sõja lõppu on toimunud USA ja Venemaa vahel oluline vaidlus mõjusfääride üle ning Balti riigid on olnud üks osa sellest küsimusest.

Praegu tähendavad Balti riigid USA-le eelkõige liitlasterritooriumit, kus on võimalik kontrollida Euroopa-siseseid arenguid. Hoolimata sellest, et Balti riigid on viimasel ajal ennast sageli defi-

maa konkurents Läänemerel, mis 20. sajandil kasvas üle USA ja NL omaks. (Puheloinen, lk 43–44.)

¹³⁶ 1919. a lõpul peatasid *Entente*'i riigid Vene valgete toetamise, mille tulemusel tõmbus tagasi ka Petrogradi lähistel kurseeriv Briti laevastik ning Suurbritannia jaoks vähenes Balti alade tähtsus tunduvalt (Rauch, lk 41).

¹³⁷ Kuigi Balti riikide iseseisvumist otseselt ei nõutud, kerkis see aeg-ajalt erinevates küsimustes esile. Nii näiteks oli Gorbatšov sunnitud 1989. a aktsepteerima Balti vabariikide demokratiseerumisprotsesse, kuna vastasel juhul oleksid NL-i suhted USA ja teiste lääneriikidega automaatselt halvenenud. (William H. Meyer. *Security, Economics, and Morality in American Foreign Policy. Contemporary Issues in Historical Context*. Pearson Prentice Hall, 2004, lk 48.)

neerinud eraldi seisvate riikidena, nähakse USA-s neid endiselt ühtse tervikuna, sest külma sõja aeg ning Balti riikide üheaegne taastulemine maailmakaardile on väga tugevalt kinnistanud Balti riikide (*Baltic states*) konstruktsiooni.

BALTI ALADE ENDOGEENNE GEOPOLIITILINE TÄHENDUS

Geopoliitilise tähenduse puhul on oluline vaadata, kuidas riigid ise ennast geopoliitilisse struktuuri paigutavad. Sellist paigutamist võib nimetada ka riigi geopoliitiliseks koodiks, mida ma alljärgnevalt vaatlen. Selles alaosas tulevad vaatluse alla Balti riigid ühtse tervikuna ning ma ei keskendu eriti individuaalsele koodile. Samuti tuleb vaatluse alla üksnes 20. sajand, kui riigid on olnud iseseisvad. Leedu puhul me võiksime analüüsida ka tema koodi varajasemast ajaloost, kuid et tollal ei olnud Leedu orienteeritud Balti aladele, vaid Kesk- ja Ida-Euroopale, siis jätan selle osa samuti siit välja. Esialgu annan ülevaate, millist koodi Balti riigid kasutasid enne Teist maailmasõda, seejärel vaatan koodi 1990. aastatel ning lõpetuseks esitan, baseerudes tänasele olukorrale, mõned tulevikuperspektiivid.

Balti riikide endogeenne tähendus sai alguse Esimese maailmasõja lõpust, kui kolm riiki iseseisvusid. Nagu eespool välja toodud, arvati esialgu ka Soome nende hulka. Esimeseks geopoliitiliseks konstruktsiooniks võib pidada J. Tõnissoni pakutud Baltoskandinaavia föderatsiooni.¹³⁸ See idee näitas, et tollal ei olnud veel väikeriigid iseenesest mõistetavaks nähtuseks ning imperialistlikule korraldusele baseeruv geopoliitiline struktuur nägi väikerahvaid üksnes koondununa suurematesse gruppidesse. Tõnisson ei olnud

¹³⁸ 1917. a välja käidud idee järgi pidid Leedu, Läti, Eesti, Soome ja Skandinaavia riigid ühinema terviklikuks riigiks, mis oleks suuteline olema vastukaaluks senistele suurvõimudele (Lehti, lk 30).

ainus, kes sellise ideega välja tuli, vaid iseseisvumise alguses pakkusid nii eestlased, lätlased kui leedulased erinevaid kooslusi, mis baseerusid kõik varasematel ajaloolistel arengutel ning etnilisel sugulusel.¹³⁹ Veidi erinevamad eestlastest-lätlaste arusaamadest olid leedulaste ideed, mille kohaselt nemad võinuksid olla mõne liidu keskseks jõuks. See tuleneb eelkõige leedulaste varasemast riikluse kogemusest, mistõttu nad nägid iseseisvust kui oma ajaloolise õiguse taastamist.

Analüüsides liidu ideed, on siin jällegi võimalik näha varasemat ajalookogemust. Rootsi valitsemise aeg langes 17. sajandisse, mistõttu see muutus ka ilustatuks ning tekkis väljend "kuldne Rootsi aeg".¹⁴⁰ Sellest lähtuvalt tundus liidu moodustamine Skandinaavia maadega (jõukeskus Rootsis) täiesti loomuliku sammuna, sest see paistis Balti aladele ainsa sõbraliku ning ambitsioonideta naaberina. Lisaks sellele oli nii Skandinaavial kui ka Baltikumil sarnane geopoliitiline funktsioon – transiit, kus Baltikum oleks olnud Skandinaavia transiidiahela loogiline jätk. Venemaa ei sobinud, kuna viimased 200 aastat oli oldud Vene impeeriumi koosseisus ning 1918. aastaks oli Venemaa kodusõja keerises, mistõttu polnud selge, milline oleks olnud Balti rahvaste tulevik.¹⁴¹ Seetõttu otsustati Vene-

¹³⁹ Näiteks A. Piip ja K. Pusta pakkusid 1918. a välja idee, mille järgi oleks pidanud ühendatama Skandinaavia riigid, Soome, Eesti ja Läti ühisesse uniooni. Lätlased tahtsid kaasata ka leedulasi, valgevenelasi ja Ida-Preisimaad. Leedulased aga pakkusid välja Leedu-Läti uniooni, mis oleks võinud siis olla mingil kujul seotud Põhja liiduga, kuhu kuuluksid Eesti, Soome ja Skandinaavia maad. (Lehti, lk 34–37.)

¹⁴⁰ Rootsi kontroll Balti alade üle algas 1561. a Tallinnast, 1583. a oli Rootsi valduses kogu Põhja-Eesti, 1629. a kogu Liivimaa ja 1645. a ka Saaremaa. 1710. a Balti provintsid kapituleerusid Venemaale ja sellega lõppes Rootsi valitsusaeg Balti aladel. (Taagepera, lk 24.)

¹⁴¹ 1710. a läksid Eestimaa ja Liivimaa Venemaa koosseisu, 1795. a liideti Kuramaa, Latgale ja enamuse leedulaste alad. 19. sajandil toimus Balti alade tugev venestamine, mis omakorda vähendas nende rahvaste soovi kuuluda Vene riigi koosseisu. (Karjahärm, lk 73–75.) 1914. a alanud

maast lahti öelda. Ka maailmasõjast tulenev teine alternatiiv polnud eriti hea valik. Saksamaa suhtes valitses Baltimaades veidi erinev suhtumine, sest Leedus sakslastest ülemklass puudus. Saksamaa oli oht eelkõige Eestile ja Lätile, kus baltisakslaste ülemklass oli valit-senud 700 aastat¹⁴², mistõttu eestlased-lätlased ei uskunud, et liit Saksamaaga oleks neile erilise sõnaõiguse andnud ning et nad oleksid saksastumisest päästetud. Seega jäi ainsaks valikuks otsida ainsat positiivset regionaalset jõudu – Skandinaavia maad Rootsi eestvedamisel.

Pärast esimesi katseid oli selge, et Skandinaavia riigid ei võta Balti riike tõsiselt, mistõttu oli vaja luua vähemalt mingi regio-naalne ühendus. Hoolimata hetkelisest Venemaa ja Saksamaa nõrkusest, olid riigijuhid kindlad, et need riigid on huvitatud oma positsioonide tugevdamisest Balti aladel. Samuti oli Esimene maailmasõda näidanud, et Baltikum on lähim koht, kus nende kahe suurvõimu jõuväljad võivad kokku põrkuda. 1918. a olid kõik Balti riigid iseseisvuse välja kuulutanud ning nüüd otsiti liitlasi. Eesti otsustas esimese hooga Soome kasuks ning pakkus välja kahe vennasrahva ühisriigi.¹⁴³ Tunduvalt reaalsem oli aga juba Vabadus-

Esimene maailmasõda pani Balti rahvaid mõtlema oma tuleviku üle. 1917. a puhkes Venemaal revolutsioon ning sama aasta oktoobris haarasid bolševikud võimu, mille tulemusena olid 1918. aastaks kõik otsustanud minna iseseisvuse teed (Rauch, lk 22–28).

¹⁴² 13. sajandil allutasid sakslased Eesti ja Läti territooriumid, mis jäid sakslaste otsese kontrolli alla. Hoolimata sellest, et need alad olid Rootsi, Poola, Taani ja Venemaa koosseisus, säilitasid sakslased valitseva posit-siooni, muutudes eraldi rahvusgrupiks – baltisakslased.

¹⁴³ Sellest räägiti Esimese maailmasõja lõpul ja 1920. aastate alguses, kuid ei realiseerunud (Eero Medijainen. *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia, 1997, lk 52.) Pärast Eesti okupeerimist esitas EV president K. Päts oma poliitilise testamendi Soome saadikule. Selles dokumendis kirjutas ta samuti Eesti-Soome ühis-riigi ideest. (Aleksander Warma. *Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–44*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1971, lk 175.)

sõja päevil alguse saanud Venemaa ja Saksamaa vaheliste riikide ühisrinne, mis ka pärast sõja lõppu üritas eksisteerida kaitseliiduna. Selles liidus oleks olnud domineerivaks jõuks paratamatult Poola kui kõige suurem riik. Seetõttu jäi aga ühine liit ära, sest Leedu, kes oli küll läbi ajaloo olnud Poola liitlane, kuid seetõttu ka tugevalt poolastatud, oli otsustavalt vastu Poola domineerimisele Balti regioonis.¹⁴⁴ Seega jäi sisevastuolude tõttu loomata laiulatuslikum sõjaline koostöö, mis oleks võinud Balti riike koondada.

1920. aastaid iseloomustab veel Balti riikide selge orienteeritus Suurbritanniale. Kuna viimasel puudusid väga tugevad huvid Baltikumis ning ka ajalooliselt polnud Suurbritannial olnud nende alade üle kontrolli, siis ainsaks tugevamaks sidemeks oli toetus iseseisvussõja ajal.¹⁴⁵ Sellest tulenevalt olid Balti riigid väga briti-sõbralikud ning ootasid, et ka Suurbritannia näitab üles oma toetust, kui nad on oma selget orientatsiooni deklareerinud. Siiski aga pidid nad peagi pettuma, sest brittide baltisõbralikkus kadus kiiresti ning nad hakkasid Läänemerelt tagasi tõmbuma, jättes selle lõpuks hoopis sakslastele.¹⁴⁶ Idealistlik orientatsioon Suurbritanniale

¹⁴⁴ Lisaks sellele oli Poola ja Leedu vaheliseks suureks arusaamatuseks Vilniuse küsimus, kus mõlemad riigid deklareerisid selle ala endale kuulu-mist. Lõpuks liitis Poola selle ala vägivaldselt endaga ning saavutas selle, et Leedu mitte üksnes ei eiranud igasuguseid Poola initsiatiive, vaid katkestas ka igasugused diplomaatilised suhted Poolaga. (Ilmjärv (2004), lk 200–203.)

¹⁴⁵ 1917–1919 liikus Suurbritannia Läänemerel, et toetada vene valge-kaartlasi võitluses bolševike vastu. Samas aitasid nad kaasa ka Balti riikide iseseisvussõjale, mis oli osa ühisrindest bolševike vastu. Sellest abist jäi Balti riikidele mulje, et Suurbritannia on otsustanud neid toetada. (Medijainen, lk 48.)

¹⁴⁶ 1921. a tõmbas Suurbritannia oma laevastiku Läänemerelt tagasi, 1923. a novembris otsustas Inglise valitsus, et nad ei täida Rahvasteliidu põhikirjast tulenevaid kohustusi Balti riikide suhtes (Medijainen, lk 49). 18. juunil 1935. a sõlmis Suurbritannia Saksamaaga laevastikukokkuleppe, mille tulemusena andis esimene kogu Läänemere sakslaste meelevalda. (Ilmjärv (2004), lk 308.)

oli tõestanud sellega oma läbikukkumist ning Balti riigid pidid oma geopoliitilise koodi ümber defineerima.

1930. aastate alguses oli Balti riikide geopoliitiline positsioon üpriski keeruline. Ainsaks eksisteerivaks liiduks oli Eesti-Läti kaitseliit 1923. aastast.¹⁴⁷ Idanaaber NL oli taas tugevnenud ning valmis taastama Venemaa positsioone, mistõttu Balti riikide koodi see koostöö eriti hästi ei sobinud. Erandiks oli siin Leedu, kes nägi NL-is kõige sõbralikumat suurriiki regioonis, sest oli nõustunud avalikult toetama Leedu õiguseid Vilniuse regioonile.¹⁴⁸ Saksamaa näitas Hitleri võimuletulekul 1933. a samuti oma agressiivsuse kasvu ning kogu Euroopas toimusid läbirääkimised, kuidas muuta nn Vahe-Euroopa (ala Saksamaa ja NL-i vahel) turvaliseks. Skandinaavia riigid ja nende eeskujul ka Soome deklareerisid neutraalsust ning Balti riikidel ei olnud loota abi ka põhjast. Eespool kirjeldatud kokkulepe Suurbritannia ja Saksamaa vahel tõestas, et inglased ei ole Läänemere regioonis enam mingeid huve. Seetõttu oli vaja, et kolm Balti riiki sõlmiksid omavahel kokkuleppe, milleks sai Balti liidu leping, mis andis esmakordselt maailmale märku, et Balti riigid on üks geopoliitiline üksus.¹⁴⁹ Seda sammu võib pidada ka hilisema Balti identiteedi loomise aluseks, kuna see leping määras, et nende riikide saatused liiguvad mööda sama rada.

Hoolimata loodud Balti liidust, mille kohaselt oleks Balti riikide geopoliitilises koodis pidanud domineerima ühishuvi, näitas 1930.

¹⁴⁷ Laiema Balti liidu moodustamise katsete tulemusena sõlmisid Eesti ja Läti kaitsekoostöö lepingu, st vastastikuse kaitsekohustuse (Rauch, lk 58).

¹⁴⁸ Leedu ja Nõukogude Vene rahuleping 12. juuli 1920 teatas, et Venemaa tunnustab Leedu õigust Vilniuse regioonile (Мирный договор между Россией и Литвой. *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. Книга 3: Европа в первой половине XX в.*, V. V. Pohlebkin (toim). Moskva: Meždunarodnye Otnošenija, 1999, lk 127–130). Lisaks sellele sõlmiti 1926. a 28. septembril NL ja Leedu mittekallaletungileping, kus NL kinnitas veel kord Leedu õigust Vilniuse alale (Tarulis, lk 75–76).

¹⁴⁹ Ilmjärvi (2004), lk 243.

aastate lõpp, et eksisteerisid kolm erinevat koodi ning vormilise ühendamise tulemuseks ei olnud sisulist ühendatust. Ainsaks kokkuleppeks sai neutraalsuse väljakuulutamise, mis deklareeris maailmale, et see regioon ei kaldu sõjas kummalegi poolele.¹⁵⁰ Samas aga valitsesid riigisisest ühe või teise osapoole eelistused. Eesti asus geograafiliselt Saksamaast kõige kaugemal ning hoolimata baltisakslaste olemasolust konstrueeriti saksasõbralikku poliitikat. Kindlasti mõjutas Eesti geopoliitilist koodi ka põhjanaabri Soome mitteametlik orienteeritus Saksamaale. Eesti suurimaks ohuks peeti NL-i, kellega Eestil oli ühine piir. Läti, kellele oli Ida-Preisimaa üpriski lähedal ja kus oli tunduvalt suurem baltisaksa elanikkond, oli palju saksavaenulikumat meelestatud. Samuti polnud Läti meelestatud positiivselt NL-i suhtes, sest ühine piir ning pidevad surveavaldused Moskvast ei suurendanud lätlaste usaldust venelaste vastu. Seetõttu oli Läti geopoliitiline kood üpriski suletud loomuga ning tugevas kaitsepositsioonis. Leedu geopoliitiline kood oli väga tugevas kaitsepositsioonis Poola ja Saksamaa suhtes, Leedu oli pidanud tegema mõlemale riigile suuri järeleandmisi.¹⁵¹ Ainsa sõbraliku suurriigi kuvandit kandis NL, kuna tal ei olnud Leeduga ühist piiri ning surveavaldustele lisaks pakkus Moskva Leedule ka toetust Vilniuse küsimuses. Seega võime kokkuvõtvalt öelda, et Balti riikide geopoliitiline kood oli 1930. aastatel

¹⁵⁰ Eesti ja Läti kuulutasid ennast neutraalseks 1938. a lõpul, Leedu 1939. aasta alguses (Ilmjärvi, lk 474).

¹⁵¹ Saksamaa tugevnemisega kerkis päevakorda Leedu õigus Klaipedale ning et Saksamaal ja Leedul oli ühine piir, siis oli Leedu jaoks Saksamaa oht väga suur. 1939. a märtsis nõudiski Saksamaa Klaipeda tagasi. Vilniuse probleem sai lahenduse Poola 1938. a ultimaatumiga Leedule sisse seada diplomaatilised suhted, millega Leedu tunnustas ka Poola õigust Vilniuse regioonile. Seega ei olnud mitte kuidagi võimalik konstrueerida Leedu geopoliitilise koodi sõbralikku imago ühe või teise kohta. (Thomas Lane. *Lithuania Stepping Westward. The Baltic States Estonia, Latvia and Lithuania*. David S. Smith, Artis Pabriks, Aldis Purs, Thomas Lane London: Routledge, 2002, lk 32.)

vägagi erinev, mistõttu kolme riigi vahel ei olnudki võimalik teha efektiivset koostööd. Ainsaks 1930. aastate tulemuseks oli Balti koostöö mõiste loomine, mida on ära kasutatud 1990. aastatel.

Balti riikide geopoliitilisest koodist 50 okupatsioonista jooksul ei ole võimalik rääkida. Need vabariigid ei olnud välispoliitikas iseseisvad, mistõttu ei eksisteerinud ka iseseisvat geopoliitilist koodi. Taasiseseisvumise järel olid Balti riikide geopoliitilises koodis väga imperatiivsed mõisted, mis on relikvt külmast sõjast, kuid vägivaldse pooltevaliku tõttu oli see peegelpildis NL-i omaga. Väga selgelt deklareeriti Venemaast eemaldumise vajadust. Venemaa sai väga negatiivse kuvandi osaliseks ning negatiivne kuvand ka Balti riikide suhtes Venemaa geopoliitilises koodis on loonud Balti-Vene suhete konfliktid alused. Positiivse kuvandiga olid Balti riikide jaoks Lääne institutsioonid (EL ja NATO), mille poole hakati kiiresti püüdma. Selge piiride tõmbamine Lääne ja Venemaa vahel on konstrueerinud väga must-valge vaate Balti regiooni ümbritseva suhtes.

Erinevalt 1930. aastatest olid 1990. aastate alguses Balti riikide geopoliitilised koodid vägagi kattuvad – ühine vaenlase kuju (Venemaa), ühised välispoliitilised eesmärgid (esialgu rahvusvaheline tunnustatus,¹⁵² seejärel Vene vägede väljaviimine¹⁵³ ja lõppees-

¹⁵² See saavutati kiiresti, 1991. a 17. septembril võeti Balti riigid ÜRO liikmeks, millega nad lülitati suveräänsete subjektidena rahvusvaheliste suhete süsteemi (ÜRO resolutsioonid A/RES/46/4 (Eesti), A/RES/46/5 (Läti), A/RES/46/6 (Leedu), <http://www.un.org/Depts/dhl/res/resa46.htm> (28.03.2005))

¹⁵³ Leedust viidi Vene väed välja 31. augustiks 1993, Eestist ja Lätist 31. augustiks 1994. Eesti andis Venemaale veel aasta Paldiski baasi likvideerimiseks, Lätis oli Skrunda radaribaas venelaste käes kuni 1999. aasta oktoobrini. (Ceslovas Stankevicius. Chapter 3. Essential Differences among the Lithuanian, Latvian and Estonian Agreements with Russia Regarding the Withdrawal of the Occupation Troops. *Enhancing Security of Lithuania and Other Baltic States in 1992–1994 and Future Guidelines*, <http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/stankevi/03.htm> (28.03.2005).)

märgiks NATO ja EL-i liikme staatus¹⁵⁴), ühine lähiminevik (okupeeritud NL-i poolt 1940. a ja ühine taasiseseisvumisliikumine). Et maailma tajuti vägagi sarnaselt, siis oli ka täiesti mõistetav, et geopoliitilises koodis eksisteeris olulise mõistena Balti koostöö. Antud termin kanti ka aktiivselt ellu ning sellest lähtuti nii regioonisisises (loodi rida koostööorganeid)¹⁵⁵ kui ka regioonivälises suhtluses (esineti Balti kolmikuna). Selle tulemusena kujunes endogeenselt tugev alus Balti riikide mõistele maailma geopoliitilises struktuuris. Oluline nihe toimus 1990. aastate keskel, kui Balti riigid tajusid omavahelist konkurentsi Lääne institutsioonidega lõimumisel.¹⁵⁶ Eesti leidis, et Balti geopoliitiline ühendus ei paku enam tema välispoliitiliste eesmärkidele piisavat tuge ning Eesti hakkas ennast ümber defineerima Põhjamaaks, toetudes eelkõige Soomele. Leedu, kes 1992–1994 oli lahendanud mineviku vastuolud Poolaga, keskendus rohkem kaugemale minevikule ning Poola orientatsiooni kaudu hakkas Leedu konstrueerima ennast kui Kesk-Euroopa riiki.¹⁵⁷ Läti, kes paiknes kahe riigi vahel ning kellel ei olnud alternatiivset naabrit, kellele tugineda, jäi ainsana toetama endist geopoliitilist koodi.

¹⁵⁴ 2004. a 29. märtsil said Balti riigid NATO ja 1. mail EL-i liikmeks. (*United States Mission to NATO*, <http://nato.usmission.gov/dossier/Enlargement.asp>, *European Union in the US*, <http://www.eurunion.org/legislat/agd2000/agd2000.htm> (28.03.2005).)

¹⁵⁵ Nt Balti Assamblee, Balti Ministrite Nõukogu, Balti Nõukogu jne.

¹⁵⁶ Zaneta Ozolina. The Impact of the European Union on Baltic Cooperation. *The Baltic States in an Enlarging European Union: towards a Partnership between Small States?* Leuven: Institute for European Policy Katholieke Universiteit Leuven, 1999, lk 131–154, lk 142.

¹⁵⁷ Peamistest nihetest võib vaadata lähemalt minu uurimust Eesti ja Leedu välispoliitikast 1990. aastatel (Heiko Pääbo. *Väikeriikide välispoliitilise identiteedi kujundamine: Eesti Vabariigi ja Leedu Vabariigi 1990. aastate näite põhjal*. Tartu Ülikool, 2001, <http://www.ut.ee/ABVKeskus/> (28.03.2005).)

Praeguseks on Balti riigid saavutanud olulised välispoliitilised eesmärgid ning on toimunud ka olulised muutused nende geopoliitilises tähenduses. Esimeseks suureks muutuseks on see, et kuulus EL-i ja NATO-sse, on nad ennast välja murdnud Venemaa mõjusfäärist, kuhu nad 18. sajandist alates kuulusid. Samuti on oluliseks muutuseks Balti geopoliitilise tähenduse hägustumine, sest järjest vähem toetatakse seda endogeense tähendusena ning peamiselt on Balti riigid kui geopoliitiline mõiste kasutusel eksogeensena.¹⁵⁸ See on muutnud tugevasti Balti riikide positsiooni globaalses geopoliitilises raamistikus. Olles saavutanud mentaalsel kaardil uue positsiooni, on Balti riigid uuesti küsimuse ees, milline peaks olema nende geopoliitiline kood elik millisena peaks maailm neid nägema. Alljärgnevalt vaatan rida alternatiive, mis võivad ette tulla Balti riikide geopoliitilise koodi defineerimisel.

Geopoliitilise koodi funktsionaalne tähendus defineerib seda, kuidas Balti riigid kasutavad ära oma geograafilisest positsioonist ning geopoliitilises struktuuris ajalooliselt kujunenud funktsioonidest tulenevaid võimalusi. Samuti defineerib see, kellele need riigid ennast orienteerivad, keda nähakse partnerina, keda vaenlasena. Võttes arvesse Balti riikide ajalooliselt kujunenud funktsioone, analüüsin nende geopoliitilise koodi alternatiive esialgu Ida-Lääne ja seejärel Põhja-Lõuna mõõtmes.

Balti riikide geopoliitilises koodis on kandvaks rolliks olla Lääne-Ida piirialaks. Siinpuhul tuleb analüüsida, milliseid funktsioone nad võivad kanda, olles läänemaailma ja Venemaa piiril. Lääne-Ida mõõtme puhul saab vaadata nii majanduslikku, poliitilist kui ka militaarset tähendust.

Balti alade majanduslik funktsioon on väga pikka aega eksisteerinud just Lääne-Ida teljel. Siinpuhul on Balti riikidel kaks selgemat

võimalust: olla vahendajad või teesulud. Ajalooliselt kujunenud geomajandusliku asukoha tõttu on väga pikaajaline ning oluline funktsioon nende riikide jaoks transiit. Olles Venemaa ja Euroopa Liidu piiril ja omades praktikat Venemaaga suhtlemisel, on Balti riikidel võimalik muutuda peamiseks Venemaa ja Euroopa Liidu riikide vahendajaks. Sarnast funktsiooni on kandnud juba külma sõja ajast alates Soome, kuid Balti riikide eeliseks on ulatuslikum keeleoskus ja kogemuse olemasolu. Teisalt on aga võimalik, et Balti riigid pöörduvad Vene-suunalisest suhtlusest eemale ja muutuvad Vene transiidile n-ö teesulaks, kes ei ole huvitatud Lääne-Ida transiidisuhetest. Ka selline areng ei ole võimatu, sest Venemaad nähakse kui peamist julgeolekuohtu ning mentaalsel kaardil soovitakse paigutada Venemaa võimalikult kaugele. Samuti on oluline, et riigid kasutaksid ressursse, et transiiditeid korras hoida, sest vastasel juhul muutuvad need alad halva infrastruktuuri tõttu teesulaks.

Olulisim poliitiline tähendus on Balti riikide suveräänsus, kuid sellele lisaks võivad nad olla ka poliitilise transiidi kandjad. Sellest tulenevalt võivad Balti riigid olla kas positiivsed hõlvajad või hoopis demokraatia piiriks. Balti riike on poliitilises sfääris võimalik konstrueerida kui demokraatia eksportijat, kes laiendab läänelikke väärtuseid itta. Niisugust tegevust on võimalik ka täheldada, kuna olulise tähelepanu alla on võetud endised NL-i vabariigid, kus on toimunud muutused demokraatia suunas.¹⁵⁹ Alternatiiviks on pakkuda selget Lääne ühiskonna väärtuste tarbimist ja mitte nende edasiekspordimist. Konstrueerida Baltikumist pilt, et nemad on viimane ala, mis on suuteline üle võtma demokraatlikud väärtused, sest kultuuriliselt on need alad läbi ajaloo olnud seotud just Läänega, kuid edasine Lääne väärtuste ekspansioon on juba eos

¹⁵⁸ Artikli alguses väljatoodud uurimuse kohaselt näeb ligemale 60% Balti koostööd üksnes pragmaatilise kaalutlusena elik aeg-ajalt kasutatava välispoliitikana. See näitab, et poliitilise eliidi konstrueeritud Balti identiteedi vastane hoiak on kandnud vilja.

¹⁵⁹ Nii näiteks on Eesti ja Läti välispoliitikas olulisel kohal Ukraina ja Gruusia. Leedu on lisaks nendele riikidele üritanud toetada Valgevene tsiviilühiskonna arengut. Eesti Kaitseministeerium, <http://www.kmin.ee/?op=body&id=154>

mõeldud läbikukkumisele ehk siis Balti riigid on demokraatia piiriks.

Kolmandaks on Balti alade militaarne tähendus. Siin on oluline nende NATO-sse kuulumine, mistõttu on selginenud nende paiknemise positsioon. Ida-Lääne mõõtmest vaadatuna võivad Balti riigid olla kas sillapea või piirikants. Kuuludes NATO-sse, on neil võimalik olla jällegi idaalasid lõimivaks territooriumiks ehk Lääne julgeolekustruktuuride idaintegratsiooni platsdarmiks. Kui varem on platsdarm tähendanud alati agressiivset ekspansiooni, siis on maailmapoliitiline olukord praeguseks niivõrd muutunud, et ekspansioon, mida Balti riigid võivad toetada, ilma et nad paneksid oma julgeoleku ohtu, on eelkõige erinevate riikide julgeolekustruktuuride lõimimine. Olles Lääne-Ida piiril, on Balti riikidel väga hea võimalus seda rolli täita. Samas on võimalik konstrueerida oma idapiir vaenulikuks ning ennast Lääne julgeoleku eest seisjaks tulevase idae ekspansiooni eest. Kui vaadata Balti alade ajaloolist geopoliitilise tähenduse arengut, siis võib väita, et praegu on idapiir konstrueeritud negatiivsena ja peamist julgeolekuohtu nähakse just sealt.

Balti riikide jaoks on üpriski uueks nähtuseks olla Põhja-Lõuna piiril, õigemini on tegemist Põhjamaade ja Kesk-Euroopa piiril asumisega ning see geopoliitiline konstruktsioon on Balti riikide geopoliitilisse kultuuri tulnud seoses arengutega 1990. aastatel, mis omakorda tuginevad erinevate ajalooliste arengute kokkusulatamisele Nõukogude okupatsiooni ajal. Et Põhja-Lõuna piiril ei asu vaenulike jõududena tajutud riike, siis vaatan ainult majanduslikku ja poliitilist tähendust.

Sarnaselt Lääne-Ida teljega võivad Balti riigid olla kas transiidikoridor või teesulg. Teisisõnu, nad saavad olla vertikaalsel teljel kas osa kaubateest või suhestuda üksnes oma naabritega kui majanduspartnerid. Välja ehitades *Via Baltica* ning Helsingi–Tallinna tunneliühenduse ja neid aktiivselt ekspuaterides, on võimalik ühendada Baltikumi kaudu kontinentaalselt Põhjamaad ja Kesk-Euroopa. Sellisel juhul suunduks Kesk-Euroopa-Põhjamaade tran-

siit läbi Baltikumi ning Ida-Lääne telje samalaadsel ekspuaterimisel on võimalik muuta Baltikum aktiivseks kaubatransiidi keskuks. Siiski ei saa väita, et see oleks tavapärane ja harjutud lahendus. Alternatiiviks on töötada individuaalselt oma naabritega ja siduda oma majandus kaubavahetuse ja investeringutega üksnes lähimate naabritega (Eesti ja Läti Põhjamaadega, Leedu Kesk-Euroopaga). Selle tulemusena tugevneksid veelgi Eesti ja Läti huvid Läänemerel ning Leedu omad Kesk-Euroopas, nagu oli ka Hansa Liidu aegadel.

Poliitilises mõttes on Balti riikidel võimalik presenteerida ennast Euroopa ja ka maailmapoliitikas osana mingist blokist, nii on lihtsam oma huvisid esindada, kuna kõik kolm riiki on väga piskikesed. Üks alternatiiv on integreeruda olemasolevatesse regionaalsetesse ühendustesse: Põhjamaade Nõukogu või Kesk-Euroopa koostööprojektid. Teine alternatiiv on jätkata selles grupis töötamist, milles toimus taasiseseisvumine ehk siis olla Baltikum. Esimene suund tooks kaasa endise geopoliitilise mõiste "Baltikum" kadumise maailmapoliitikas või selle laienemise Läänemere regioonile¹⁶⁰ ja Eesti, võib-olla ka Läti, liiguksid tihedamale integratsioonile Põhjamaadega. Leedu pööraks oma näo Poola ja Kesk-Euroopa poole, mida ta tegelikult on ka juba teinud.¹⁶¹ Teine suund tähendaks aga endise Balti koostöö tihendamist ja ühise Balti subregiooni strateegiate väljatöötamist ning riikide välispoliitikate ühtlustamist. Vaadates, kuidas Balti riigid on käitunud näiteks Balti presidentide

¹⁶⁰ Inglisekeelne *Baltic states* või *Baltics* on kergemini Läänemere regioonile teisaldatav, sest nii regiooni kui ka mere nimetus on *balti*-tüvega. Eesti keeles on seda keerulisem laiendada, kuna rohkem on kasutusel Läänemeri ning pigem võiks arvata, et Baltikumi mõiste geopoliitilise kaoks.

¹⁶¹ Leedu välispoliitiliste prioriteetide defineerimisel seati Poola olulisemale kohale kui Eesti ja Läti (Arturas Paulaskase kõne *Lithuanian New Foreign Policy*, 24. mail 2004. a Vilniuse ülikoolis, http://www.urm.lt/data/2/EF51153536_Paulauskasspeech.htm (23.08.2004))

Venemaa-visiidi küsimuses 9. mail, siis ei saaks väita, et nad on valinud Baltikumini säilitamise tee.¹⁶²

* * * *

Balti riikide geopoliitiline tähendus on kujunenud ligemale 2000 aasta jooksul, mil need alad on olnud eksisteeriva geopoliitilise struktuuri osalised. Et geopoliitiline tähendus on konstrueeritud nähtus, siis on oluline vaadata selle territooriumi funktsionaalset ajaloolist arengut, mida täiendavad territooriumi eksogeensed ja endogeensed tähendused. Balti alad on olnud väga pikka aega seotud vahendamisega. Esialgu majandusliku elik transiitkaubandusega, kuid hiljem ka poliitilis-kultuurilise ühendamise. Väga sageli on need alad olnud seotud ka sõjaliste rünnakute vahendamise – kord läänest itta ja kord vastupidi. Lisaks on olnud ka mitmeid teisi vähem kandvaid funktsioone. Kõik need on andnud sellele territooriumile oma tähenduse elik kuidas seda on tajutud maailmastisteemis ning vastavalt sellele on oma poliitikat nende alade suhtes rakendanud ka välised suurjõud. Sellest tulenevalt on aga endogeenselt kujunenud arusaamad, millised on sõbralikud, millised vaenulikud jõud elik milline on selle ala riikide geopoliitiline kood. Praeguseks on välja kujunenud kood, mis näeb Venemaad vaenuliku jõuna, Põhja- ja Kesk-Euroopat aga sõbralike jõududena. Sellest tulenevalt on kujundatud ka Balti riikide välispoliitika – avatuna läänesuunas ja suletuna või väga ettevaatlikuna avanedes idasuunas.

¹⁶² Läti president Vaira Vike-Freiberga teatas ilma teiste Balti presidentidega konsulteerimata, et tema läheb Moskvasse Punaarmee võidu (sellega taastati Balti aladel Nõukogude okupatsioon) 60. aastapäevale. Mõni aeg hiljem Eesti president Arnold Rüütel ja Leedu president Valdas Adamkus konsulteerisid omavahel ja otsustasid mitte minna. (Vladimir Kovalev. Baltic Leaders Shun Victory Day Meeting. *The St. Petersburg Times*, 8. märts 2005, nr 1050.)

Kirjandus

- Bartlett, Robert. *Euroopa sünd – vallutused, koloniseerimine ja kultuuri vahetused 950–1350*, Kirjastus "Kunst", Tallinn, 2001.
- Berg, Eiki. *Geopoliitika*, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1998.
- Bronshstein, Mihhail. Oil Transit in the Baltics: Situation and Prospects, *Baltic Review*, vol 18, 1999, lk 11–13.
- Goff, Jacques le. *Keskaja Euroopa kultuur*, Kupar, Tallinn, 2001.
- Haushofer, Karl. Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung, *О геополитике*, Мысль, Москва, 2001.
- Herodotus. *The Histories*, Penguin Book, London, 2003.
- Hinkkanen, Merja-Liisa. Bridges and Barriers, Pawns and Actors. The Baltic states in East-West Relations in the 1920s, *Studia Baltica Stockholmiensia*, vol 8, 1991, lk 431–442.
- Ilmjärv, Magnus. *Hääletu alistumine. Eesti, Läti, Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*, Argo, Tallinn, 2004.
- Ilmjärv, Magnus. Konstantin Päts ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkond: aastad 1925–1934, *Acta Historica Tallinnensia*, vol 3, 1999, lk 156–223.
- Jaanson, Kaido. The Baltic Sea Region in International Relations of the Twentieth Century: The Seminal Nature of Interwar Period, *Journal of Baltic Studies*, XXXII/3, Fall 2001, lk 267–288.
- Jaanson, Kaido. Baltikum: Eesti, Läti, Leedu – erinevusi ja sarnasusi enne XX sajandit, *Eesti Aeg*, nr 13 (138), 6. aprill, 1994.
- Jovaiša, Eugenijus; Malonaitis, Arvydas. The Balts and the Antique, *Lithuania before Mindaugas*, Electronic Publishing House, Vilnius, 1999.
- Karjahärm, Toomas. *Ida ja Lääne vahel – Eesti-Vene suhted 1850–1917*, Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1998.
- Keegan, John. *Первая Мировая война*, АСТ, Москва, 2002.
- Kiaupa, Zugmantas; Kiaupienė, Jūratė; Kuncevičius, Albinas. *The History of Lithuania before 1795*, Lithuanian Institute of History, Vilnius, 2000.
- Kovalev, Vladimir. Baltic Leaders Shun Victory Day Meeting, *The St. Petersburg Times*, nr 1050, 8. märts 2005.
- Laidre, Margus. *Lõpu võidukas algus, Karl XII Eesti ja Liivimaal 1700–1701*, Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1995.

- Lane, Thomas. Lithuania Stepping Westward, *The Baltic States Estonia, Latvia and Lithuania*, David S. Smith, Artis Pabriks, Aldis Purs, Thomas Lane, Routledge, London, 2002.
- Lebedev, Gleb. Teekond "varjaagide juurest kreeklaste juurde" – purjede all ja aerude taga, *Austrvegr*, 2, 1996, lk 16–20.
- LeDonne, John P. *The Russian Empire and the World 1700–1917. The Geopolitics of Expansion and Containment*, Oxford University Press, NY, 1997.
- Lehti, Marko. Baltoscandia as a National Construction, *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century*, University of Turku, Turku, 1998, lk 22–52.
- Lepik, Lauri. Nordic-Baltic Defence Cooperation and International Relations Theory, *The Estonian Foreign Policy Yearbook 2004*, A. Kasekamp (toim), Eesti Välispoliitika Instituut, Tallinn, 2004.
- Lithuania's Security and Foreign Policy Strategy*, Center for Strategic and International Studies, Institute of International Relations and Political Science, Vilnius, 2002.
- Loone, Eero; Järvik, Marek; Loone, K. Oudekki. *Suveräänsus, seadus, immigratsioon*, Atlex, Tartu, 2004.
- Medijainen, Eero. *Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940*, Eesti Entsüklopeedia, Tallinn, 1997.
- Medvedev, Sergei. Geopolitics and Beyond: The New Russian Policy towards the Baltic States, *The European Union and the Baltic States: Visions, Interests and Strategies for the Baltic Sea Region*, Mathias Jopp, Sven Arnsward (eds), Kauhavan Sanomalehti Oy, Kauhava, 1998, lk 235–269.
- Meyer, William H. *Security, Economics, and Morality in American Foreign Policy. Contemporary Issues in Historical Context*, Pearson Prentice Hall, 2004.
- Misiunas, Romuald J.; Taagepera, Rein. *Balti sõlteaastad 1940–1990*, Koolibri, Tallinn, 1997.
- Murphy, David Thomas. *The Heroic Earth. Geopolitical Thought in Weimar Germany 1918–1933*, The Kent State University Press, Kent, 1997
- NATO käsiraamat, NATO Office of Information and Press, 2001.
- Ozolina, Zaneta. The Impact of the European Union on Baltic Co-operation, *The Baltic States in an Enlarging European Union: Towards a*

- Partnership between Small States?* Leuven, Institute for European Policy Katholieke Universiteit Leuven 1999, lk 131–154.
- Ó Tuathail, Gearoid. *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.
- Palk, Paavo. *Euroopa ühendamise lugu*, Tuum, Tallinn, 1999.
- Pistohlkors, Gert von. *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltisch Länder*, Siedler Verlag, Berlin, 1994.
- Puheloinen, Ari. *Russian Geopolitical Interests in the Baltic Area*, National Defence College, Helsinki, 1999.
- Rauch, Georg von. *Balti riikide ajalugu 1918–1940*, "Detlar", Tallinn, 1995.
- Sakwa, Richard. *Russian Politics and Society*, Routledge, London, 2002.
- Strinnholm, Andres Magnus. *Походы викингов*, АСТ, Москва, 2002.
- Taagepera, Rein. *Estonia Return to Independence*, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 1993.
- Tarulis, Albert N. *Soviet Policy towards the Baltic States 1918–1940*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1959.
- Trenin, Dmitri. Russia and the Baltic states: security aspects, *The Baltic States at Historical Crossroads: Political, economic, and legal problems in the context of international cooperation on the doorstep of the 21st century*, Dr. Tālvass Jundzis (ed), Academy of Science of Latvia, Riga, 1998, pp. 552–562.
- Tõnisson, Evald. Vene jälg muistsel Harjumaal, *Austrvegr*, nr 3, 1997, lk 19–21.
- Tõnisson, Evald. Idatee, *Austrvegr*, Österled – läänemeresoome perspektiivis, *Austrvegr*, 1, 1995, lk 7–10.
- Valionis, Antanas; Ignatavičius, Evaldas; Bričkovskienė, Izolda. From Solidarity to Partnership: Lithuanian-Polish Relations 1988–1998, *Lithuanian foreign Policy Review*, 1998, nr 2, lk 7–29.
- Warma, Aleksander. *Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938–44*, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund, 1971.
- Wendt, Alexander. Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics, J. Der Derian (ed), *International Theory: Critical Investigations*, MacMillan, 1995, pp. 129–177.
- Wishman, Lisa; Fahraeus, Anna; Bald, Ian (eds). *The 4th Annual Stockholm Conference on Baltic Security and Cooperation November 4, 1999. A post Conference Report*, Stockholm, 2000.

- Алексеева И. В.; Зеленов Е. И.; Якунин В. И. *Геополитика в России. Между Востоком и Западом (конец XVIII – начало XX в.)*, Издательство С-Петербургского Университета, Санкт Петербург, 2001.
- Вернадский, Г. В. *Начертание русской истории*, Айрис Пресс, Москва, 2002.
- Дергачев, В. А. *Геополитика*, ВИРА-Р, Киев, 2000.
- Гумилев, Лев. *От Руси до России*, Рольф, Москва, 2002.
- Захаров, А. М. *Отношения России со странами восточной Европы IX-XX вв.*, Издательство С-Петербургского Университета, Санкт Петербург, 2001.
- История Европы. Эпоха возрождения*, АСТ, Москва, 2000.
- История России. С древнейших времен до конца XVII века*, АТС, Москва, 2001.
- Ключевский, В. О. *Русская история. Полный курс лекций*, Москва, 1993.
- Колосов, В. А.; Мироненко, Б. С. *Геополитика и политическая география*, Аспект Пресс, Москва, 2001.
- Мирный договор между Россией и Литвой, *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. Книга 3: Европа в первой половине XX в.*, В. В. Похлебкин (изд.), Москва, Международные Отношения, 1999, lk. 127–130.
- Уткин, Анатоли. *Вызов Запада и ответ России*, Москва, Алгоритм, 2003.
- Шишкин, В. А. *Становление внешней политики послереволюционной России (1917–1930 годы) и капиталистический мир*, ДБ, Санкт-Петербург, 2002.
- Эпоха Возрождения. Европа, Азия, Африка*, АСТ, Москва, 2001.
- Эпоха Реформация. Европа*, АСТ, Москва, 2002.
- Eesti Kaitseministeerium,
<http://www.kmin.ee/?op=body&id=154>, (28.03.2005)
- European Union in the US,
<http://www.eurunion.org/legislat/agd2000/agd2000.htm> (28.03.2005)
- Hinnaweb. *Lidli tulek toob kaasa hinnasõja*,
<http://www.hinnaweb.ee/index.php/index.php?op=9&nid=0061>
 (28.03.2005)
- Kauppila, Laura. *The Baltic Puzzle – Russia's Policy towards Estonia and Latvia 1992–1997*, Electronic Publications @ University of Helsinki

- <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/val/yhtei/pg/kauppila/thebalti.html>
 (13.12.2003)
- Paulaskas, Arturas (kõne). *Lithuanian New Foreign Policy*, 24. mai 2004. a. Vilniuse ülikoolis,
http://www.urm.lt/data/2/EF51153536_Paulauskassspeech.htm
 (23.08.2004)
- Pääbo, Heiko. Väikeriigi välispoliitilise identiteedi kujundamine Eesti Vabariigi ja Leedu Vabariigi 1990. aastate näitel, Tartu Ülikool, 2001,
<http://www.ut.ee/ABVKeskus/> (28.03.2005)
- Sarv, Enn. Nõukogude okupatsioon Eestis, *Õiguse vastu ei saa ükski. Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus*, 1997
www.okupatsioon.ee/trykised/nouk.html (24.03.2005)
- Stankevičius, Česlovas. Chapter 3. Essential Differences among the Lithuanian, Latvian and Estonian Agreements with Russia Regarding the Withdrawal of the Occupation Troops, *Enhancing Security of Lithuania and Other Baltic States in 1992-1994 and Future Guidelines*,
<http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/stankevi/03.htm> (28.03.2005)
- Ziugzda, Donatas. Baltic States in the perspective of Russia's security policy in Lithuanian Foreign Policy Review 99/ 4.
<http://www.lfpr.lt/994/8.doc> (13.12.2003)
- United States Mission to NATO,
<http://nato.usmission.gov/dossier/Enlargement.asp>, (28.03.2005)
- Vitunic, Brian. Enclave To Exclave: Kaliningrad Between Russia And The European Union, *Intermarium*, Vol. 6/nr. 1 (2003);
http://www.ciaonet.org/olj/int/int_0601a.pdf (12.07.2004)
- ÜRO resolutsioonid A/RES/46/4 (Eesti), A/RES/46/5 (Läti), A/RES/46/6 (Leedu), <http://www.un.org/Depts/dhl/res/resa46.htm> (28.03.2005)

MÖTISKLUSI VÄIKERIIGIS(T)

Eimar Rahumaa

Öeldakse, et iga juut kiidab oma kaupa. Püüaksin siiski visandada ja selgitada oma arusaami – mõneti nagu jätkuks Rein Toomla akadeemilisele artiklile. Vabamõtlemise vormis vaatleksin väikeriiki n-ö seestpoolt, katsudes abiks võtta subjektiivse kogemuse Toompealt Savisaare ja Vähi valitsuste nõunikuna aastail 1991–1992 ja hilisema kõrval seisjana. Ent enne teema juurde asumist ei saa üle kiusatusest – johtuvalt kogumikust – meenutada lähiajalugu.

Aasta on vist 1966 ja nn marksu majas käimas RSR-i väike ringkümmeakonna alatise osavõtjaga – senaatoriga. Ühe senaatori-ajalootudengi küsimuse peale annab tol ajal nooruke dotsent Eero Loone (31), meie juhendaja, ülevaate põhjustest, mis viisid armeenlaste genotsiidini 1915, kus türklaste käe läbi hukkus miljon inimest. Mul on senini meeles Loone selgitused, mis kardinaalselt ohtlikul moel erinesid tolleaegsest ametlikust versioonist (see sai mulle selgeks küll alles hiljem, sest rebasena ei teadnud ma armeenlaste veresaunast eriti midagi). Maestrole omasel üksikult üldisele mineval ja sugestiivsel viisil juhtis ta meid mõttele, et säärane jubedus – genotsiid – saadi toime panna vaid tänu asjaolule, mille Hitler 1939. aastal oma kindralitele Poolasse sissetungi eel sõnastas retoorilise küsimusena: “Kel tulevad täna armeenlased meelde?” Väikerahvast ei aidanud ei kuulsusrikas ajalugu, endine pikaajaline oma-riiklus ega kõrgkultuur, ta oli lihtsalt täiesti unustatud, tema saatus oli jäänud suurriikide huvidest välja, seega armeenlasi polnud kindralstaapide kaartidel ega ka valitsuste jaoks üldse olemas. Sel koosolekul piirdus tänane auväärne juubilar – ettevaatliku, ent targa

MÖTISKLUSI VÄIKERIIGIS(T)

ja julge inimesena – vaid küsimusega: eks ole ju lähiajaloost tuua palju sääraseid näiteid nii totaalse unustamise kohta ja mis see kõik maksma on läinud. Auditoriumis võttis maad vaikus... Tänavu möödub massimõrvast 90 aastat, ent küsigem: kas ilma riikluseta väikerahvaste unustamise hind on vähenenud? Monumente püstitamata – olgem siiski sügavalt tänulikud professor Eero Loonele, tagasihoidlikule künnimehele *Alma Mater Tartuensis*'e hariduspõllul, kas või selle eest, et tolleaegses ülikooli rahvusvaheliste suhete ringis aktiivsed kaasalööjad said säärase koolituse, et on tegijad nii praegu kui ka olid seda pöördelistel taasiseseisvumise aegadel.

Siinkohal pole meil vajadust Eestit riigina pikemalt lahterdada, sest see probleem jääb neist arutlustest välja poole, on pigem meetodilist laadi, mille eesmärgiks saab olla eeskätt korrastada teadmisi üle paarisaja struktuuriüksuse kohta, mida tähistatakse sõnaga “riik”.¹

¹ Riigid erinevad ju sedavõrd mitmekesiste ning nii paljude parameetrite poolest, et nende n-ö unikaalsuse aste on märksa suurem, ehkki mööngem, et ka palju varjatam, ja seetõttu nende loojatele ja pidevatele taastootjatele – inimestele – jääb paljugi arusaamatuks, mida kompenseeritakse riigile “inimese näo” andmisega. Lisaks veel subjektiivsus ja reflektorsus: nii näiteks Rootsis on üldlevinud (=pidevalt kultiveeritav) arvamus, et tegemist on väikeriigiga, mis asub kehva kliimaga, Euroopa kontinendist väljaspool (*sic!* – näiteks kas või SAS-i reklaamplakatid Stockholmis: “Lendame odavalt Euroopasse”) ja seetõttu ka geograafiliselt üpris ebasoodsas kolkas. Pole vaja olla Einstein, et aru saada sõnumi tegelikust tähendusest: kõik, mis rootslased on saavutanud, pole saadud “niisama”, vaid vastupidi – kätte võidetud n-ö saatuse, geograafia, kliima *etc* kiuste, seega tänu nutikusele, kõvale tööle, kõrgetele moraalsele väärtustele *etc*, isegi kuni rootslaste erandlikkuseni välja. Muidugi pole Rootsi oma ideoloogilistes püüdlustes mingi erand, pigem vastupidi, erandiks on riikide “tavalisuse” rõhutamine. Jäägu lõpuks lugeja otsustada, kas ja kui võrd säärane riikide erandlikkuse tees on Eesti unikaalsust kultiveeriva ideoloogia peegeldus.

1. Meie riiki võib tõepoolest pidada mini- ja väikeriigi piirimaile olevaks (vt R. Toomla artiklit), mis muudab ülitähtsaks rahvaarvu, iseäranis selle dünaamika. Mida ma pean silmas? Esimest korda kuulsin sellest professor Klara Halliku loengul möödunud sajandi 70. aastatel, et riik (ja rahvas) suudab oma funktsioone täies mahus vähemalt minimaalsel (ehk nüüd täpsemalt – jätkusuutlikul) tasemel teostada vaid siis, kui ta rahvaarv ei lange (ei ole) alla ühe miljoni inimese². Olen sellega päri, ja ka kogemused näitasid, et Eestis oli (vähemalt 1990. aastatel) võimalik saada ekspertteadmistega isikute nõu k ö i k i d e s nendes inimtegevuse valdkondades, millega tuli Toompeal kokku puutuda – sinoloogias metsakahjuriteni.

2. Kui võtta see kriteerium hindamise aluseks ja meelde tuletada ka vaimuinimeste hoiatusi aastal 1988, siis on iseseisvas Eestis tegemist tagasiminekuks, mis on seda ohtlikum, et seda ei teadvustata ega uurita küllaldaselt, rääkimata kardinaalsetest reformidest olukorra murranguliseks parandamiseks Aeg-ajalt lahvatavad meedias

² Jätkem teadlikult kõrvale juhtumid, mida saab väljendada küsimusega – aga mitu inimest peab olema saarel, kõrgmäestikus, etc (= ligipääsmatus, eraldatud kohas), et luua riik, mis tagaks osalistele (ja järglastele) turvalisuse jm hüved – ühesõnaga, parema kvaliteediga elu kui ilma riigita. Muud õigustust ju riigi olemasolule ei ole. Muidugi on säärasel riigi trakteerimisel lepingulise teooria maitse – meie sulle võimu, sina mulle heaolu ja turvalisuse; nõukaajal pakuti ajutisi raskusi ja paremat elu tulevikus. Arvan, et just siin haarab surnu meil kõige enam jalust, kui meenu-tada K. Marxi, et just seetõttu on meil allergia ja kahtlustused ka kõige pisemagi *social engineering*'u suhtes. Ilmselt sääraseid ettepanekuid saab poliitiliselt ikka veel väga mõjusalt kritiseerida, koguni põhja lasta, väites, et tegemist on nõukoguliku plaani reinkarnatsiooniga. Aga säärasel turumajanduse ja iseregulatsiooni absolutiseerimisel, millest johtuvalt siis kritiseeritaks, me teinekord ei reageeri adekvaatselt, vaid võtame maailma (Euroopat) nii, nagu meile meeldib, sellel on ka oma hind – näiteks suhkrutrahvid.

lühiajalised, oletuld meenutavad väitlused, ent see on ka kõik. Väikeriigi tingimustes on vaja olemuslikku, läbinisti uut – põletavat arusaamade muutust rahvaarvu küsimuses ning teadvustada selle eksistentsiaalset olemust. Iroonia on selles, et just iseseisva riigi tingimustes on meie rahvaarvul suurem tähtsus kui ilma riigita. On ju sel organistasioonil n-ö *fixed costs*, mis tuleb meie kõigi vahel ära jagada.

Mis juhtuks, kui püstitaksime esmapilgul läbinisti utoopilise eesmärgi – viia viiekümne aastaga eestlaste arv 1,5 miljonini ja aastaks 2100 sündigu maailma 3. miljonit alustav eestlane?

Jätan täpsemad arvutused lugejale kodutööks ning piirdun mõne küsimuse-selgitusega. *Milleks, võib-olla esimene reaktsioon? Eks siis ikka selleks, võiks vastata, et Tartus saaks rajada uue ausamba, või ajakohastada vana monumenti (100 000 elanikku) ...*

Ja edasi – kas mäng väärib küünlaid? Olen täiesti kindel, et väga paljude arvates väärib. Aga kuidas saavutada, et paljud moodustaksid kriitilise massi, selles on küsimus. Muidugi, suureneb eestlaste omavaheline konkurents kõikides valdkondades, eriti päevakajaline oleks ju, et poliitikas... Meist räägitaks kõikjal maailmas, Euroopas eriti³, ja siia tuldaks kogemusi ammutama nii lähedalt kui kaugel! Postuleerin, et siia võiks lisada palju argumente, ent vajadus on kõikidele ilma pikematagi selge.

Arenevas ühiskonnas on inimene sootsiumile reeglina suurem väärtus, kui ta ise n-ö vastu saab. Meie rahva tugevusvaru suureneks.

Ja lõpuks: on's säärane ülesanne üldse reaalne? See on kõige tõsisem vastuväide, mille kummutamiseks ei piisa Michelangelo mõttest, et inimeste häda pole selles, et nende eesmärgid on liiga kõrged ja nad neid ei saavuta, vaid nende häda ja viletsus on just

³ Kuigi Euroopast pole üksüheselt kogemusi laenata (üldse on palju argumente, mis kõnelevad selle vastu, et ühiskond saab teiste kogemusi ja malle n-ö puhtal kujul üle võtta), väärib lähemat analüüsi Iirimaa äärmiselt lastesõbralik poliitika.

selles, et nende sihid on liiga madalad ja need on kergesti saavutatavad. Ilmselt geenius teadis, millest rääkis.

Kuidas siis selle eesmärgini jõuda? Mul ei ole õnneks valmisretsepti, möönan vaid, et see sõltub nende inimeste arvust ja kvaliteedist, nende nutikusest, kindlameelsusest, ka ohvrimeelsusest ja solidaarsusest, kes seda tahavad. Esmapilgul uskumatuna näiv, ent kindlasti on seda eesmärki raskem ja keerulisem ning vaevanõudvam saavutada kui oli iseseisvumise taastamine, seda küll. Euroopast sääraseid kogemusi ei ole võtta. Väikeriigi tingimustes on meil ometigi eelised, et rahvastiku juurdekasv saavutada. Olgu üheks tagasihoidlikuks näiteks n-ö uuest lähenemisest meedias ammu väljakäidud ettepanek, ja nimelt – valitud ametikohtadel, eeskätt aga parlamendis – saaksid saadikuteks olla vaid vähemalt kaht (edaspidi kolme) last kasvatajad, need, kes ei kannata iibepuudulikkuse all. Möönan, et siin korrigeerime suuresti riigiõigustlikku arusaama, mille kohaselt esindaja ei pea, et mingi grupi huve esindada, olema tingimata ise sellest grupist (nt pensionäride huve kaitsma pensionär, ettevõtjat ettevõtja, naine naist jne). Lisaks peaks edutamisel/töölevõtmisel kvalifitseerivaks asjaoluks – eelistuseks olema – laste arv/olemasolu. Loomulikult tekib nutikal lugejal siinkohal kohe kahtlus, et eespool kirjapandu pelgalt illustreerib asjatundmatu populistlikke uitmõtteid. Kerge on süüdistada sääraselt püsti pandud ettepanekut kas fanaatilises fundamentalismis või muus surmapatus. Muidugi, vastaksin, loomulikult, kui me lähtume tänastest eelistustest. Minu teada terves maailmas vaid üks-kaks inimest kirjutasid enne 1990. aastat tõsimeeli Nõukogude Liidu lagunemisest ...

Olen veendumusel, et meie suhtumist asjasse peaks väljendama järgmiselt: ükskõik kui palju me ka ette ei võtaks rahvaarvu suurendamiseks, seda on ikkagi vähe, tuleb teha palju rohkem. Esialgu tuleb üle saada allakäigutrepist. Rahvastikuprotsesside vönkeperiood kestab ju aastakümneid. Demograafilise katastroofi teel on veel teised ohud, näiteks uued võimalikud laastavad nakkushaigused, kliimamuutused, kas või naaberriikide kokkuvarisemine ja

segased ajad maailmas üldse.⁴ Paljut pole võimalik ette näha, rääkimata prognoosimisest, ent siiski vääriks pikemat diskussiooni ja ekspertide aruande põhjalikku arutelu, et kavandada eespool toodud eesmärgini jõudmine – 2 miljonit eestlast sajandi lõpuks!

3. Säärase eesmärgi püstitamine (lahendamisest rääkimata) eeldab meie väärtussüsteemide muutmist, sihikindlat tööd uue maailmapildi loomisel, millest siinkohal võiks mainida kõige üldisemalt minekut ilmselt tarbimiskeskseks – mis on ju praegu lõppkokkuvõttes meie majanduse ja arengu alfa ja oomega, perekonnakesksele ja solidaarsust eelistavale ühiskonnale. Olen veendunud, et erinevalt sotsialismist on võimalik välja arendada Eestile omane inimsõbralik turumajandus.⁵

Ehk teisisõnu öeldes – võib-olla me ei saagi minna laiendavale rahva taastootmisele, ilma et ei loobuks pürgimast heaoluriiki, mille üheks tunnusjooneks kõige muu kõrval on laialdane sotsiaalne kaitsevõrgustik. Võib-olla, ma ei tea. Võib olla on hinnaks näiteks pensionide ümberkorraldus, lastetuse maksustamine või mõlemad ja siis kindlasti veel palju muudki.

Võib-olla peitub ülesande lahendus geograafilisi, rahvuslikke jt parameetreid arvestades laiapõhjalises (jaga ja valitse!) ning

⁴ Maailma mitmes riigis on praegu koostamisel kavad, kuidas vastata Hiina ja USA pariteedile maailmas, mis võib sajandi keskel kätte jõuda. Ette on näiteks pandud suurendada hüppeliselt Hiina uurimist ja hiina keele ning kultuuri õpetamist.

Mõne stsenaariumi kohaselt, kui "kuldne miljard" jätkab vee tarbimist samas mahus ja sama moodi (joogivett kasutatakse pesemiseks ja WC-s), et ka veest tuleb sajandi lõpus üldine kibe puudus, mis vallandab vaenu. (Kas siis muutub Peipsi järv rahaauguks?)

⁵ Mind paneb hämmastama, kui targad inimesed Eestis räägivad turumajandusest üldse ja püüavad tõsimeeli, olles läbi lugenud paar Friedmanni ja Hayeki brošüüri, tõestada, et kõik, mis funktsioneerib Ameerikas (või Inglismaal, Koreas, Soomes *etc*, vahet pole), töötab ja on kasulik ka väikeses Eestis. *Sancta simplicitas*.

ulatuslikus plaanipäraselt organiseeritud sisserännus ja üheaegses assimilatsioonilises (nt Indiast, Hiinast jm). Ilmselt tuleb siis kavandada seadustik, organisatsioonilised, finantsilised jt meetmed ning arvestada, et säärase protsesside käivitamisel on sageli tagasipöördumatud tagajärjed. Kadunud Valev Uibopuu oli näiteks 1980. aastatel arvamisel, et ühiskond kaotab stabiilsuse ja pingestub äärmuseni, kui ühe inim põlve jooksul (ca 50 aastat tema malli kohaselt) muutub rahvastiku koosseis sisserändajate tõttu territooriumil üle 15%. Mitmesugused stsenaariumid tuleb läbi diskuteerida ja siis otsustada, mida ette võtta. Öeldakse ju, et edukas poliitikas ühinevad nägemused, teadmised ja kompromisside kunst, et siis esimesi suurte inimhulkade innustatud kaasabil ellu viia.

4. Väikeriikide dünaamika on suurtega võrreldes teistsugune, samuti sotsiaalne kliima. Lisaks sellele, et esimestes on reeglina kõikvõimalikud äärmused mahendatud⁶, on neis sotsiaalne ja personaalne elu raskemini eraldatavad kui suuriis. Näiteks ei saa ilma naeruväärseks muutumata tekkida isikukultus, sest juht ei saa väikeriigi mastaapide juures (kuidas ta ka ei tahaks) end eraldada avalikkusest niivõrd, et isiklikud suhted sumbuksid kujuks – imidžiks ja müüdiks – nagu see on võimalik kümnete miljonite kodanike puhul.⁷

Kõikide ettevõtmiste puhul on kriitiline mass väikeriigis kordades väiksem. See muudab väikeriiki läbivad protsessid kiiresti

⁶ Loomulikult on säärast skaalat kasutades ka erandeid: näiteks genotsiid Kampuchéas, Rwandas.

⁷ See aga ei tähenda, et väikeriigis ei toimiks sotsiaalpsühholoogilised mehhanismid – näiteks isiksuslikel põhjustel, üldisemalt aga ebastabiilsusel, segastel ja ähvardavatel aegadel ei ihaletaks juhi järele, kõva käe järele, sest sellega vabaneb “väike inimene” näilisest vastutusest oma saatuse eest ja omandab turvatunde – küll “tema seal” teab paremini, mis ja kuidas. Ent kuidas ka Pätsu valitsemist ei iseloomustataks, polnud siin tegemist ei kõva käega ega juhikultusega.

käivitavateks ning tagasiside efektiivseks.⁸ Ent asjal on ka varjukül – napib tugevusvaru. Just väikeriikide poliitika puhul passib vanarahva tarkus mõõtmisest ja lõikamisest eriti hästi. Kui lubatakse säärane sotsiaaldarvinistlik võrdlus – siis tegemist on hiire ja veise ainevahetuse võrdlemisega. Väikeriik suudab end kiiresti ümber häälestada ja kohaneda uutele oludele, ideede ringlus on kiire ja nende tippu jõudmiseks kuluv aeg lühike. Sama kehtib ka isikute kohta. See annab vähemalt ühe eelduse efektiivsuse tõusuks.⁹ Ent jällegi on mündil ka teine kül – väikeriigi siseturu (siseturgude) ahtus ja piiratus, mida Eesti on väga õigesti ja hästi algusest peale kompenseerinud avatusega. Nõrka (eriti isikutevahelist) konkurentsi poliitikas on raskem kompenseerida.

Kriitikute lohutuseks, kes on näinud avatuses vaid negatiivseid külgi, ja tõele au andes – esialgu avalduvad need kõige reljeefsemalt – on alust arvata, et meie majanduslik avatus hakkab kandma suuremaid dividende – eestimaise kapitali, teenuste ja tööjõu suurenev ekspansioon teistesse riikidesse, eelkõige naabermaadesse, on selle kinnituseks. Tegemist on alles algusega, kusjuures õppust tasuks võtta teiste väikeriikide tegevusest, eriti Taiwani, Korea, Islandi ning Iirimaa omast, kuidas toetada oma ettevõtete ja kapitali tegutsemist järjest süvenevas konkurentsis välismaal. Kindlasti on neid riike palju rohkem, kust õppida, antagu meile vaid mõistust neid kogemusi oma tingimustele kõige paremini kohandada.

⁸ Eks paljud ole ise kokku puutunud järgmise seigaga. Mul oli kord vaja kohtuda nelja inimesega. Istusin Viru tänava McDonaldsis – ja ennäe: kõik neli asjaosalist läksid väikeste vaheaegadega sealt mööda.

⁹ Minu itaallasest sõber, kes abielludes kolis Roomast Tallinna, ei jõua ära kiita ärielu tõhusust(?) Tallinnas ja Eestis üldse. Kui ta Roomas sai päeva jooksul korraldada vaid maksimaalselt kaks kohtumist, siis siin on tema jutu järgi olnud võimalik plaanida ühele päevale – kui vaja – rida kokkusaamisi nii Tartus kui Tallinnas. Ühe päeva jooksul Tallinnas jõudvat ära teha sama töö, milleks Roomas kulub kolm päeva.

Küsimuses on ju uued töökohad, suurenev heaolu ja järjest suurenev trügimine rahvaste konkurents. Kui paljud Eesti ettevõtted on osalenud järjest levinumates rahvusvahelistes hankekonkurssides, mida korraldavad ettevõtted, riigiasutused, rahvusvahelised organid ja organisatsioonid ning milliste tulemustega on seda tehtud, eriti tänu sellele, et Eesti saatkond on õla alla pannud (vahendanud infot ja kontakte)? Ka meil võiks olla ajalehtedes sagedamini kuulutusi, et Eesti saadik (vabandust – suursaadik) N riigis on sel nädalal Tallinnas ja võtab vastu asjast huvitatud äri- jt tegelasi ning tutvustab konkreetseid projekte ja tulevase võimalusi. Paljudes riikides on see tavaline, lisaks regulaarsed artiklid saadikute sulest koduriigis (sageli varjunime all). Mitmes riigis pööratakse erilist tähelepanu teaduse- ja tehnikainfo kogumisele just neis valdkondades, mis huvitavad koduriigi ettevõtteid, kas koostöös majandusorganisatsioonidega või iseseisvalt – teaduse- ja tehnikaatašeede võrgu näol. Muuseas, mõnel väikeriigil on välissaatkondade juures töötajad või teenistus, kes kogub laialdast tehnilist infot, mis on kättesaadav nii avalikkusele, riigi majandus- ja tööstusringkondadele, kui ka täidab sellekohaseid tellimustöid.

Säärast tegevust ei maksa alahinnata ja pidada tüütuks, mis röövib aega kõrge ja puhta poliitikaga tegelemisest.

Kindlasti aitas näiteks Hansapanga minek Läti, Leetu ja Venemaale Eesti äriameestel sooritada kergemini seal nii mõnigi tehing. Samal ajal – milline info on kogunenud ja koguneb endiste tähtsamate Eesti pankade – Ühispanga ja Hansapanga kätte (mis nüüd on pea täielikult Rootsi kapitali käes) meie majanduse ja eluolu kohta üldse? Kui oleksin riigi julgeoleku eest vastutav ametiisik, siis tunneksin küll suurt muret, eraisikuna jääb vaid loota, et parlamendi julgeolekukomisjon jt asjaomased struktuurid on üheskoos suutnud need riskid maandada.

5. Võib lihtsustatult öelda, et Eestis on siirdeperiood Nõukogude ajast turumajandusse sisenemisel möödunud ja me seisame uute sihtide seadmise lävel. Paljud intellektuaalid, viidakem siinkohal nimeliselt Marju Lauristinile, Jaan Kaplinskile ja Rein Veidemanile, kes on sedastanud meie arengut kandvate ideede, sh rahvus-

liikkuse hääbumist, mille all mõistaksin teatud ühtekuuluvustunde “ebamoodsust”: see ei ole *in*, see ei ole *cool*. Eesti on NATO ja EL-i liige, mida veel? Seetõttu ongi just kõige kohasem aeg, eriti veel siis, kui Andrus Ansipil õnnestub moodustada uus keerulise konfiguratsiooniga valitsus, et koos opositsiooniga alustada uut arengut, ja selle kinnituseks ning ettevalmistuseks oleks uue põhiseaduse loomine¹⁰. Idee ei pärine autorilt, minuni jõudis see vestluses Rait Marustega. Olen temaga nõus. Uus põhiseadus võtaks kokku meie kogemused iseseisva riigi taastamisel maailmastumise ajal, saaksime seada väärilised tulevikueesmärgid ja selle tegemise käigus vaielda ühiselt selgeks nii mõnigi keerdsõlm (lihtsamatest olgu mainitud presidendi pädevus ja sellest johtuvalt valitsuse-riigipea kompetentsi piiritlemine ning viimase valimise kord, keerulisematest ja erialakirjanduses vähem uuritustest – korrastada haldusjaotus). Uus põhiseadus ergutaks ka arutelu isiku ja riigi vahekorra, eelkõige võiks saada uue sisu unarusse jäänud kodanikukohustuste instituut, ja asjalik ning tõsine arutelu võimaldaks ühtlustada/kodifitseerida Euroopa põhiseaduse meile kõige optimaalsemal moel, aga – *last but not least* – kinnitaks usku, et järgmisel sajandil on meid kaks miljonit.

Ent hulga kõrval on tähtis ka kvaliteet. Oleks lihtsustamine vastanda üht teisele. Mõned sellekohased uuringud on näidanud, et kõige edukamad ja tublimad (teiste enam vähem võrdsete tingimuste korral) on lapsed, kes on varakult – enne aastaseks saamist – läinud lasteaeda, ent sealjuures heasse, toredasse ja sõbralike kasvatajatega lasteaeda, kes on ka eriharidusega.¹¹ Järelikult pole sotsiaal-

¹⁰ Kui lugeda ajalehtedest äsja valminud (aprill 2005) koalitsioonilepingu refereeringuid, siis on tegemist dokumendiga, mis nagu meenutaks rahandusministeeriumi eelarvekomisjoni protokoll, ent kahe aasta valitsuse tegevuse jaoks on see väga hea – konkreetne ja asjalik.

¹¹ Rootsi emeriitprofessor Bengt-Erik Andersson oma veerand sajandit kestnud ulatusliku uurimuse tagajärjel, mida siinkohal pikemalt ei refereeri, esitab järmsed arvud (samu lapsi uuriti 8, 13 ja 16 a vanuselt), et parimas grupis oli 44% lastest (lapsed jaotati 5 gruppi, aluseks hinded ja

ses elus tavaliselt must-valget skaalat ja tuleviku kavandamisel peab olema üsnagi salliv eri lahenduste kaalumisel. Ei saa ilmselt vastandada emba-kumba emapalka, õigemini selle suurus, ja häid lasteaedu. Küll aga tuleks emapalga maksmise kogemusi analüüsida ja vajadusel korrigeerida praktikat, kui vaja – ka maksmise põhialuseid. Tähtis on reaalne valikuvõimalus ja veenda kohalikke tegelasi-poliitikuid, et parim investering tulevikku on säärane lasteaed, kuhu lapsed igal hommikul rõõmuga tulevad.

6. Vahel on paljude lugejate mõtted uidanud Eesti tulevikuradadel. Ent on oluline teha ka kõige julgemad, ka esmapilgul naiivsed, populistlikud ideed (viimaste all mõistan neid, mille eesmärgiks on pelgalt valijatele meeldida ja saada võim, et siis “ah, eks hiljem vaatab”) kättesaadavaks, eesmärgiks leida parimaid lahendusi meie probleemidele ning sundida meie valitud ja seatuid tegelema *kõige olulisemaga, olema heaks aednikuks parimate kasvutingimuste loomisel*. Minu arust oleme kuidagi laisaks jäänud, kui meenutada jänese repliiki oma rebasest hobuse kohta Onu Remuse juttudes. Arvan ka kohe, et selles laiskuses oleme *meie*, valitsetavad (= juhitavad *etc.*, kuidas soovite) ise süüdi.

Olen ühel meelel koos paljude teistega, et tänases maailmas on teadmise *kuidas teha* kõrval olulisem ja tähtsam, *mida teha*. Seda eelkõige väljakutsena valikuvõimaluste plahvatusliku kasvu tõttu. Liberaalses maailmakäsitluses on valik vabaduse alustugi – aga valikute diapasioon on ju kasvanud ja selle olemus sedavõrd muutunud, et me isegi ei hooma, mida me võime nüüdsel ajal iseenda ja maailmaga korda saata. Kel on kange tahtmine, suudab külastada ilma kaelamurdvate takistusteta iga riiki maailmas, peaaegu kõiki

sotsiaalne pädevus) alustanud lasteaias käimist enne aastaseks saamist, neljandik lastest oli läinud sinna vanuses 1–2 aastat, kodus kasvanud moodustasid grupist ca 5%; paremuselt teises grupis oli jaotus järgmine: 26,5, 20 ja 33,3% ning viimases 2,9, 20 ja 38%. (Vt *Dagens Nyheter*, 8.04.2005, lk 6.)

raamatukogusid ja infopanku, kas virtuaalselt või füüsiliselt. Maailma tulevik (ja ühiskondade edukus, originaalsus) ei ole enam materialistlikus tootmises, vaid teenuste osutamises. Esiplaanile kerkivad infrastruktuur, teed, teenuste kvaliteet, puhas elukeskkond, saastamata toit, eriti hästi müüb turvalisus. Seda kõike rahvaste ja riikide suureneva konkurentsi tingimustes järjest suuremal hulgal aladel ja valdkondades ning turgudel.¹²

Et aga infoajastu tingimustes ennast realiseerida, on igaühel ja meil kõigil vaja mitte pelgalt infot, vaid korrastatud ja süsteemseid teadmisi maailmast. Arvan, et tasub püstitada veel teinegi eesmärk lisaks rahvaarvule.

Jõuda sajandi lõpuks kõige paremini informeeritud ja haritumate rahvaste hulka, nii et enamuse sisemajanduse koguproduktist saadaks vaid säästliku, teadusmahuka tehnoloogia abil ja/või teenuste osutamisest.

Vast alles hulga aja pärast – analoogiliselt Treffneriga – oskame hinnata adekvaatselt Tamjärve ja ta sõprade initsiatiivi kooli loomisel. Jätkem esialgu kõrvale küsimus sellest – kuidas seda taset mõõta. Avaldatakse ju maailmas regulaarselt ülevaateid rahvaste konkurentsivõime ja järjestuse kohta pea igas inimtegevuse vallas. Ühest säärasest (aastast 2002) sai lugeda, et Eesti oli maailmas esikohal turistide arvukuse kasvus.

7. Kui sellega ollakse nõus, siis järgmine samm ei ole kurta info kalliduse (= raha piiratuse = meie vaesuse *etc*) üle, nagu juhtub iga

¹² Ehk teisiti, Eesti kurikaelad võiksid endale selgeks teha (ja riskide kalkuleerimisel arvesse võtta), miks nende tegevust naaberriikides kirjeldatakse sealses ajakirjanduses otsekohe ülisuurte pealkirjade all, samal ajal kui taanlaste, rootslaste, soomlaste kui välismaalaste karutükid Skandiinaavias jätavad sellesama ajakirjaniku üpris vaoshoituks ja napisõnaliseks. Meie kriminaalseadustikus aga kuriteo toimepanemine välismaal ette näha raskendava koosseisulise asjaoluna.

opositsiooni ettepanekuga ükskõik millise maa parlamendis, vaid mõtiskleda selle üle, et väikeriigi seisund annab meile sellised eelised infomajanduses, millest suurimad ja isegi keskmise suurusega (üle 50 miljoni inimesega) riigid ei suuda oma suuruse tõttu ealeski saavutada.

Kui Eestis saab liikluses surma inimene, siis rahvaarvule projitseeritavalt oleks samaväärne kaotus Hiinas 800, USA-s 180, Venemaal 100 ja Rootsis ca 6 inimest. (Muuseas, Rootsis hukub aastas maanteedel 500 inimese ringis. Aga Eestis?) Sellega tahan ma vaid illustreerida oma järeldust, et väikeriigis on iga inimene ühiskonnale palju, palju tähtsam kui suurriigis, või õigemini, väikeriigi elanikul on ühiskonna suhtes hoopis olemuslikum seisund kui suurriigis. Eriti just Eesti suuruses väikeriigis tuleb see reljeefselt välja. Praegu, nagu öeldud, on Eestis küll olemas vähemalt üks asjatundja ükskõik millisel inimtegevuse alal. Kas see on nii ka tulevikus? Kuidas on sellest tulenevalt lood meie emigratsioonipoliitikaga ja väljarännuse suhtumisega, selle regulatsiooniga? Kõikide nende küsimuste üle võib (ja tulebki) diskuteerida parima lahenduse leidmiseks, kusjuures mööngem kas või seda, et ka iga teenuse ostmisel peab ostjal olema mingi minimaalne kompetentsus selle teenuse ja turu kohta. Teiseks on olukordi (ja valdkondi), kus säärase kompetentsuse saavutamiseks kuluv aeg (tulevikus) tähendab ülisuuri riske – eriti väikeriigile.

8. Väikeriikide teemal, niipalju kui mina tean, on toimunud paar rahvusvahelist konverentsi, üks pool sajandit tagasi ja teine 1970. aastatel, kuid need olid pühendatud eranditult poliitilistele ja rahvusvahelis-õiguslikele probleemidele.

Iseenesest oli meie eelmise presidendi Lennart Meri idee – korraldada Eestis väikeriikide juhtide kohtumine – väga kiiduväärt ja minu arust on see ikka veel jõus ja muutumas järjest päevakaja-

lisemaks¹³. Miks mitte teha seda näiteks koos Läti, Leeduga? Jah, pole n-ö infrastruktuuri, küllaldaselt näiteks hotelle *etc.* Aga kes ei taha, ei saa, ei julge, ei tule ju kohale. Pealegi on need kartused, et infrastruktuuri pole, praeguseks aegunud.

Kui on huvi, tullakse kohale ja aetakse asjalikku ideederikast juttu. Hoopis raskem probleem on ideede elluviimine, sellekohaste meetmete kompleks. Siin on väikeriigi eelised minu arvates just kõige suuremad, sest meil jõuab oluline info kiiresti ja moonutamalt adressaadini riigi tippasemel, mis suurriikides võtab kuid ja aastaid. Uskumatutel tasuks lugeda teost “Jah, härra minister” ja selle järgi “Jah, härra peaminister”.

Aga kui rääkida tõsiselt, siis meil kaasneb sellega ka puudus, et kriitikat ametlike institutsioonide aadressil võetakse isiklikult ja üksnes isiklikult, *ärapanemisena* või *ämbrisse tõukamisena*, kurikavalate plaanidena – vandenõuna – valitsust kõigutada, mitte aga n-ö eesti asja ajamisena. See on puudus, millele viitasin mõtiskluste alguses. Üpris loomulik ja mõistetav, sest üksteist tuntakse ju ülihästi. No kuidas sa saad loobuda ahvatlusest, et oma poliitilise vastasega, kellest sa tead kindlasti rohkem kui ta ise (eriti, mis puutub tema kavatsustesse), väideldes mitte n i i ära panna, et ta ei muutuks sinu isiklikuks vaenlaseks. Ent selline käitumine ja poliitiline kultuur on nakkav. Ometi on olukord läinud palju paremaks, ehkki ei ole veel rahuldav. Võib-olla taltsutab poliitilist kompraviskamist üha süvenev teadmine, et Eesti-suuruses väikeriigis tuleb paratamatult k õ i k välja – varem või hiljem! Väikeriigi poliitikud peavad olema oma kolleegidest suuremates riikides paksema nahaga ning L. ja S. või R. ja K. (nimedel ei ole tähtsust) peavad meie kõikide huvides ikka suutma istuda ühises kohvilauas Toompeal ja nautima vastaspoole seltskonda, sest paremaid ei ole, ja leidma teemasid, millel on suur ühisosa. Mis oleksid veel sobivam jutuvaine kui rahvastiku

¹³ Ilmselt sai see meil nii jaheda vastuvõtu osaliseks ka seetõttu, et riigipea ei kooskõlastanud oma ettepanekut eelnevalt *establishmen*'tiga. Ai, ai kapten!

suurendamine ning hariduse ja infoteenistuse tähtsus ning mõjusid väikeriigis...

9. Pärast säherdusi mõtisklusi võib lugejat tabada nõutus: jah, muidugi – see kõik on väga kena ja enamgi veel, Vesipruulidest ja Tatikatest ning kõikvõimalikest ettepanekutest meil ju ometi puudus ei ole, kui keegi vaid selle asja ära korraldaks, või vähemalt näitaks, kuidas ellu viia.

Või (oh õudust!), kas autor tahab meie pisiriigis jälle näha uut parteid, kes rahvastiku hulka ja kvaliteeti lipukirjaks tõsteks üldise pettumuse foonil ergava lõunapäikesena meie poliitikataevasse sööstaks ja Riigikokku potsataks-, ilma poliitilise kogemusega, pagsiks vaid head ideed ja tahtmine isamaa altarile ohver tuua. Seda, kas õnneks või õnnetuseks, ei ole vaja karta, sest parteid, mis on loodud üksikküsimuste lahendamiseks, on tavaliselt lühiajalised ja kaovad koos valijate väsimisega. Tekib ju kohe probleem: millised oleksid säärase partei lahendused teistes valdkondades (majandus-, välis- ja kaitsepoliitika, kultuur, tervishoid ja keskkonnakaitse, jne). Siit tuleb sisse vasaku-parema dimensioon, meeldib see või mitte. Aga palju saab teha, ka seda dimensiooni lahendada, tasakaalustatult, väikeriigile omases mastaabis, kokkuleppes ja kompromissides, sest rahvastikuprobleemide tähtsus varjutab paljuski kõik muu. Loomulikult teevad olemasolevad ühendused juba enesealalhoiduinstinktist johtuvalt kõik, et säärast parteid ei tekiks. Ilmselt suudavad nad säherduse partei ebavajalikkuses kiiresti üksmeelele jõuda. Aga äkki jõuavad olemasolevad parteid ja poliitilised ühendused kokkuleppele ka meetmetes rahvastiku oluliseks kasvuks?

Vastus on eitav: võimu jagamise mehhanismid ei luba seda, sest kurat peitub detailides, nagu inglased tavatsevad lausuda. Igal parteil on (peab olema) oma nägemus eesmärgi saavutamiseks, et konkureerida valijate häälte pärast. Tavaliselt jõutakse parteiülestele kokkulepetele sügava kriisi puhul – näiteks paljudes Euroopa riikides viimase majandus- ja finantskriisi ajal 1990. aastate algul. See tähelepanek kõneleks nagu uue partei loomise kasuks, eriti kui

veel silmas pidada, et partei võtaks relvastusse ka arukuse ja aususe. (Kui mitmendat korda juba Maarjamaal?) Palun mitte pahaks panna, aga sääraseid isikuid peaks meil veel parteistumata kodanike hulgas päris palju olema...

Aga tahaks kõigele vaatamata, et hoomataks – aeg on küps laialdaseks konsensuseks ja selleks, et kõikidel poliitilistel jõududel kokku leppida eesmärgis: kahekordistada saja aastaga eestlaste arv.

Meil on üks positiivne poliitiline kogemus (ka seadusega ankurdatud). Pean silmas n-ö kõva krooni ja riigieelarve tasakaalu. Kui püüame kõigest väest, võib säherdune tabamata ime – nagu taasiseisvuminegi – tõesti Euroopas aset leida ja uue sajandiga sünnib ka eestlane, kes alustab kolmandat miljonit.

Eestlaste ajalugu kohustab kiitma ka seda kaupa, mida nagu polegi ette näidata. *Dixi et animam levavi.*

EESTI KODANIKE EUROOPAS

Rein Ruutsoo

Kodakondsuse mõiste sisu täienemisel on uue aastatuhande poliitilises mõttes ja protsessis täita keskne roll. Küsimus on mõiste ümberdefineerimises nii, et see võiks vähemalt esialgu rahvusühiskondade stabiilsust kahjustamata kaasa aidata riikide koostöö arengule. Paljude õigusteadlaste arvates saab mitmikkodakondsusest lähitulevikus norm¹. Ühiste sümbolite – lipu, hümnid, passi jne kasutuselevõtt kõneleb liikumisest uusriikluse poole. Euroopa Liidu Parlamentaarne Komitee Põhiseaduse küsimuses on võtnud suunda Euroopa Liidu parlamentiseerimesele, kuna vaid Euroopa *demos*'e vahendusel on võimalik luua legitiimne võim, mis rajaneb “efektiivsel kodanikkonnal”.² Kodakondsuse diskussiooni taustaks Euroopas on graduaalse, neofunktsionalistlikel teooriatel rajaneva integratsiooni tõlgitavuse ulatus sotsiaalsete ja mentaalsete protsesside keelde. Euroopa uue identiteedi võimalikke aluseid ja vorme me selles artiklis ei vaatle, vaid keskendume kodakondsuse kui institutsiooni instrumentaalse poolega seotud küsimustele.

Kodakondsuse arengule rahvusvahelise mõõtme tekitamise/andmise põhiliseks mootoriks on olnud majanduslik integratsioon ja selle sotsiaal-poliitiliste eelduste loomine. Kui kodakondsus oleks vaid juriidiline, staatuslik probleem, siis piirduks selle täiustamine

¹ Saskia Sassen 2003. The Repositioning of Citizenship: Emergent Subjects and Spaces for Politics. *Berkely Journal of Sociology*. Vol. 16, 8.

² P. Johan Olsen 2003. What is a Legitimate Role of Euro-citizens? *Comparative European Politics*, nr 1, 101.

peamiselt instrumentaalse ülesandega – kuidas seda vormistada –, mis on suuresti juristide leib. Tegemist on aga fundamentaalse institutsiooni – modernse ühiskonna alustala – rahvusriigiga, mida seob kodanikuga sajandite jooksul kujunenud “elavik” transformeerimisega üliiriiklikuks ja edasi uueks riiklikuks eluvormiks.

Seega, lisaks kodaniku juriidilisele staatusele vormistavad kodakondsuse institutsiooni ka tegurid, mida iseloomustatakse kui praktikaid ja identiteedipoliitikat. Sotsioloogi vaatenurgast on kodakondsus “institutsionaliseeritud sotsiaalsete praktikate kogum”. “Kodakondsuse praktikad” kujundatakse võrgustikusuhete ja poliitiliste diskursuste vahendusel, mis kriipsutavad alla osalust/kuulumist rahvuslikku kooslusse universaalseid õigusi ning ja kohustusi.³ Seadusandja küll kujundab kodanikumaailma raame, aga õigusi ei saa jagada valmis kujul (nagu pidas võimalikuks holistlik vaatenurk), vaid õiguste realiseerumine sõltub sellest sotsiaal-kultuurilisest keskkonnast, kus nad aktiveeritakse väga erinevate vajaduste, huvide ja kalduvustega indiviidide poolt. Kuidas toimub kodakondsuse kui mitmesuguste poliitilis-juriidiliste ja kultuurilis-sümboolsete praktikate ansambli häälestamine kodanikustaatusena väga erilaadseid poliitilisi ja õiguslikke kultuure esindavate rahvaste poolt, see on selle institutsiooni arengu mõistmisel keskne.

Peale selle on kodakondsusest lahutamatu identiteet – sotsiaal-poliitilise ühenduse liikmeks olemise teadvus (kui kodakondsusi on palju, siis on tegemist mitmik-identiteediga), mis samas põimuvad ja on ka konfliktis sotsiaalsete, etniliste, religioossete jne identiteetidega. Identiteedil – “meie” kuuluvustundel on täita kodakondsusega seotud poliitikate legitimeerija funktsioon. Ilma identiteeti kui erilist ressursi arvestamata on Euroopa arengusuundi raske korrastada. Seega jäävad kodakondsuse kolm peamist aspekti – kodakondsus kui õiguslik staatus, kodakondsus kui sotsiaalsete praktikate

³ Margareth Somers 1993. Citizenship and Place of the Public Sphere: Law, Community and Political Culture in the Transition to Democracy. *American Sociological Review*, Vol. 68, nr. 2, 587.

kogum ja enesemääratluse alus – suhetes kujuteldavate kollektiividega ka Euroopas Liidus tihedalt seotuks.

KODANIKE EUROOPA

Euroopa Liidu arenemine kodanike Euroopa või Euroopa kodanike riigi suunas on hoogustunud viimasel kümnendil, st ajal, kui Eestist sai Euroopa Liidu liige. Kodanike Euroopa diskursus märgitseb põhimõttelist muutust suhtumises 20. sajandil väljakujunenud modernse ühiskonna põhistruktuuri – rahvusriiklusse. Euroopa poliitilise integratsiooni paratamatuse mõttega ollakse Euroopas end juba kaks kümnendit harjutatud. Kodakondsuspoliitikas on nn vana Euroopa riigid harrastanud kaks aastakümnet kodakondsuse ennastkiitendavat (*self-limiting*) poliitikat, pehmedades rahvusriikide sünni juurde kuuluvaid natsionalismivaimulisi barjääre ja poliitilisi privileege. Kommunismi ikkes olnud rahvastel on see areng jäänud vahele ja rahvuslusel oli keskne roll riikluse uuesti defineerimisel.⁴ Lisaks *ius sanguinis*'e ja *ius sol*'i printsiibi ajaloolisele domineerimisele Euroopa eri osades on uutes Euroopa Liidu liikmesriikides probleemiks mõistete "riiklik kuuluvus" (*nationality, Staatsangehörigkeit*) ja "kodakondsus" (*citizenship, Staatsbürgerschaft*) lahkuviimine.⁵ Keerulisem tulevikuprobleem on rahvaid lähendavate juriidiliste konstruktsioonide muutmine toimivaks reaalsuseks.⁶

⁴ Christian Joppke 2002. Citizenship between De- and Re-etnization. Archive of European Sociology, Vol. XLIV, Nr. 1, 430–431.

⁵ R. Bellamy and D. Castiglione 1998. Between Cosmopolis and Community. Three Models of Rights and Democracy within European Union. In: D. Archibugi, D. Held and M. Köhler (eds). Re-imagining Political Community. Oxford: Polity, 162.

⁶ Massimo de Torre 1995. Citizenship: A European Wager. Ratio Juris, Vol. 8, No. 1, 114.

Kuid ka kodanike Euroopa võis 20. sajandi lõpul tähendada sisuliselt väga erinevaid asju – nii nagu mõistele "kodanik" võib anda ja antakse Euroopa riikides väga erinev sisu. Missugune neist jääb domineerima? Kas see, mille kohaselt kodakondsust "ei tule enam defineerida kui poliitiliste õiguste kogumit, vaid sotsiaalsete õiguste vahendusel, mis omandavad tõeliste poliitiliste õiguste tähenduse". Vastavalt sellele arusaamale on kodakondsuse sidumine eelkõige poliitiliste õigustega "natsionalismi ajastu tulemus".

Tänapäeva Euroopal puudub veel nägemus tulevikuühiskonnast, kuigi Euroopa Komisjon ning Majanduslik ja Sotsiaalne Komitee on alustanud tööd selles suunas. Viimane on esitanud isegi "Ühiskonna Euroopa mudeli" kava, mis õigusriigi, ühise turu jms kõrval on tähtsustanud ka "sotsiaalset partnerlust". Viimastel aastatel aga kõneldakse uuendusest, siirdumisest dünaamilisema "Euroopa sotsiaalse mudeli" arendamisele.⁸

Eurooplaste – Euroopa Liidu elanike vaba liikumine on olnud üks Euroopa integratsiooni peaesmärke. Juba Euroopa Majandusühenduse asutamislepingu artikkel 8A sätestas: "luua sisepiirideta ala, kus isikute vaba liikumine on kindlustatud 31. detsembriks 1993".⁹ Euroopa kodakondsuse mõiste sündis 1992. aastal koos Maastrichti lepinguga. Mitmed Euroopa Liidu kodakondsusega seotud õigused olid aga olemas juba enne seda (õigus vabalt liikuda ja elada kõikides liikmesriikides, samuti asuda tööle nende avalikus teenistuses, kui tegemist ei ole riigivõimuorganiga). Rooma lepingu (1957) II osa (art 17–22) kohaselt on Euroopa Liidu kodanik isik, kellel on mõne liikmesriigi kodakondsus. Euroopa Liidu kodanikul

⁷ Dominique Schnapper 2002. Citizenship and national identity in Europe. Nations and Nationalism, Vol. 13, nr 1, 1–14.

⁸ Chris Rumford 2003. European Civil Society or Transnational Social Space? European Journal of Social Theory, Vol. 6, nr 1, 33–35.

⁹ Euroopa Liidu leping (konsolideeritud sõnastus). Eesti Õiguskeele Keskuse kodulehel http://www.legaltext.ee/et/andmebaas/ava.asp?tyyp=SITE_ALL&ptyyp=I&m=000&query=euroopa+liidu+leping (25.10.2004).

on õigus hääletada ja kandideerida Euroopa Parlamendi ja kohalikel valimistel, olenemata asukohariigist.

Eestis reguleerib Euroopa kodakondsuse rakendamist Euroopa kodaniku seadus (vastu võetud 20. novembril 2002. a).¹⁰ Pärast ühinemist Euroopa Liiduga käsitletakse siserännet Euroopa Liidu kodanike ühe põhiõiguse realiseerimisena. Koos liidu kodanikuga võib (võivad) asuda Eestisse elama ka tema perekonnaliige (-liikmed). Seega muutus Eesti liitumisel Euroopa Liiduga oluliselt liikmesriikide kodanike õiguslik seisund Eestis. Migratsiooniamet ei prognoosi lähiaegadel ulatuslikku siserännet, küll aga suurt huvi tõusu Eesti kodakondsuse kui nüüd ka EL-i kodakondsuse omandamiseks¹¹. Praegu ei saa veel rääkida Euroopa Liidu ühisest poliitikast isikute vaba liikumise osas. Kõik liikmesriigid selles ei osale ja kui ka tulevikus kavatsevad seda teha, siis valikuliselt. Kuid tänaseks selge, et inimeste vaba liikumine peab olema Euroopa Liidu poliitikasse integreeritud.¹²

Maastrichtis Euroopa Liidu lepingusse lülitatud Euroopa kodakondsuse käsitlus, mille läbisurumist esitatakse vahel ka Hispaania kui eesistujamaa Suureks Ideeks, ei kehtestanud otseselt uusi reegleid, vaid lõi eelduse, kuidas liikmesriikide kodanikud saaksid enast ühenduse institutsioonidega identifitseerida.¹³ Selle kehtestajad toetusid arvestusele, et kodakondsus loob emotsionaalse seose Euroopa Liidu ja liikmeriikide kodanike vahel ning motiveerib olema lojaalne ühenduse struktuuridele ja neid toetama. Euroopa rahvaid ühendava kultuurilise alge ja ühtse kultuuripärandi kaudu

¹⁰ Euroopa Liidu kodaniku seadus (RT I 2002, 102, 599; 2004, 19, 134, 28, 189).

¹¹ Kodakondsus- ja migratsiooniameti arengusuunad.

http://www.sisemin.gov.ee/atp/failid/KMA_arengusuunad.

¹² Georgia Papagianni 2002 (2003). Free movement of persons in the light of the new title IV TEC: from intergovernmentalism towards a community policy. *Yearbook of European Law*, 107–162.

¹³ Johan Olsen P. 2003. What is a Legitimate Role of Euro-citizens? *Comparative European Politics*, nr 1, 91–110.

loodetakse anda Euroopa kodakondsusele sisu. Kuid samas on hoitatud ka euronatsionalismi ohu eest.¹⁴

2004. aasta juunis võtsid kaksikümend viis riigipead ja valitsusjuhti Brüsselis vastu Euroopa põhiseaduse lepingu, mille eelnõu töötas välja Euroopa Konvent. Põhiseadus kinnitab Liidu kodakondsusest tulenevaid õigusi.¹⁵ Põhiseaduslik leping jätkab kodanike õiguste täiendamist eelkõige seeläbi, et kaasab lepingusse põhiõiguste harta. Harta sätestab, et Euroopa Liit “kajastab Euroopa kodanike ja riikide tahet ehitada ühist tulevikku”. Selline kahekordne legitiimsus, mille annavad liidule nii tema kodanike tahe kui ka liikmesriigid, annab tunnistust liikumisest liidu süveneva konsolideerumise poole.

Euroopa Liidu kodakondsuse sisu:

- tööjõu, teenuste ja kaupade vaba liikumine jm siseturu reeglitest tulenev;
- võrdse kohtlemise põhimõte;
- üldine elukohaõigus;
- passiliit, piirikontrolli kaotamine (*Schengen*), politseikoostöö (*Europol*);
- ühtne pagulasmääratlus;
- laiendatud diplomaatiline kaitse;
- kohalike omavalitsuste ja Euroopa Parlamendi valimise õigus;
- õigus pöörduda petitioonideks Euroopa Parlamendi ja EP ombudsmani poole;
- õigus pöörduda kirjalikult igas ühenduse ametlikus keeles kõigi EL-i institutsioonide poole ja saada vastus samas keeles;

¹⁴ W. Nick Barber. 2002. Citizenship, nationalism and the European Union. *European Law Review*. Vol. 27, nr 3, 241–259.

¹⁵ Põhiseaduse täistekst: <http://europa.eu.int/futurum>

- õigus pääseda ligi Euroopa Parlamendi, Nõukogu ja Komisjoni dokumentidele.¹⁶

Seega praeguses ja ka põhiseaduslepingu tulevases sätestuses katab Euroopa Liidu kodakondsus suhteliselt väikest küsimusteringi ning ehkki on riigiülene ehk supranatsionaalne, toimib liikmesriikide kodakondsuse alusel määratletuna ja seda täiendavana. Liidu kodakondsuse annab vaid liikmesriigi kodanikuks saamine. Seetõttu ei tarvitse praegune Euroopa kodakondsuse sätestus iseenesest tähendada suuri muutusi Eesti vastavas poliitikas.

Küll võivad muutused tuleneda Euroopa Liidu alusmõtetest, nagu osalusdemokraatia, lähimus, inimõiguste kaitse jt, samuti sotsiaalvaldkonna aktidest, mis mõjutavad institutsioonide tegevust ning kahtlemata ka liikmesriike. Võib eeldada kodanike sotsiaalsete õiguste mitmekülgsemat väljaarenemist, väheneb vajadus kasutada põhiseaduse ja kodakondsuseaduse vastuolust tulenevaid auke mitmikkodakondsuse omamiseks. Väiksuse ja haavatavuse tunnetamine võib kaasa tuua Eesti ühiskonna suurema lõimumise.¹⁷

Teisalt võib Euroopa kodakondsuse tugev sisustamine tähendada seda, et hakatakse kartma rahvusliku sõltumatuse ja eesti kultuuri säilimise pärast, millel on praegu Eestis kahtlemata oluline tähendus. Euroopa Komisjon annab iga kolme aasta tagant Parlamendile, Nõukogule ning majandus- ja sotsiaalkomiteele aru Euroopa Liidu kodakondsuse edasiarendamise kohta ning esitab vastavasisulisi ettepanekuid (asutamislepingu artikkel 8e, nüüd 22). Viimasel ajal on näiteks räägitud Liidu kodakondsuse laiendamisest kolmandate riikide kodanikele, kes on Euroopa Liidu alal pikka aega püsivalt

¹⁶ Oppermann Thomas 2002 [1999]. Euroopa õigus. Tallinn: Juura, Õigusteabe AS.

¹⁷ Leif Kalev 2004. Minimaalriik, rahvustervik või kaasatud kodanik? Kodakondsuse põhimõtted taasiseseisvunud Eesti poliitikas. Acta Politica, nr 1, 98.

elanud. Niisugune areng võib süvendada tõrjuvaid ja välistavaid hoiakuid.¹⁸

POSTKOMMUNISTLIK EESTI DISKURSIIVSES TÕMBETUULES

Euroopa Liit on suuresti Euroopa rahvaste eliitide projekt. 1992. aastal Euroopa Liidu ühes peakorteris vermitud silt "Kodanike Euroopa"¹⁹ on veel metafoor, kuid väga olulise sõnumiga. Esialgu söe- ja teraseühendusena sündinud organisatsioon liigub ilmselt rahvusriikide algelementide, st kodanikke ühtesulatava ühenduse poole. Nagu kõigi projektide, eriti aga eliidi omade puhul sõltub nende edu diskursiivse edust, st ideoloogilise kontrolli kehtestamisest poliitiliste protsesside üle. Eliidi projektile iseloomulikult jäeti esialgu demokraatia, kodakondsuse jm taolised probleemid tagaplaanile. Kui aga kodakondsuse probleem tõstataks, siis on selles küllalt suur osa arutlustel, mis ilmneb eliidi huvis jätta sotsiaalsed ja poliitilised probleemid samuti turu lahendada. Euroopas nähakse selles loomulikult ohtu, et Euroopa Liitu kasutatakse rünnakuks kaasaegse kodakondsuse põhiprintsiipide või aluste vastu.²⁰

Selles kontekstis toimub Eestis tähelepanuväärne väärtuste ja vanade lendlausete, millel on suur diskursiivne ressurss, edukas ümbersõnastamine. Juhan Liivi nägemuslik "Kord on Eesti riik" on juba saanud uusformulatsiooni: "Kord on Eesti kodanike riik".

¹⁸ Leif Kalev 2004. Minimaalriik, rahvustervik või kaasatud kodanik? Kodakondsuse põhimõtted taasiseseisvunud Eesti poliitikas. Acta Politica, nr. 1, 96.

¹⁹ Pascal Fontaine 1991. A Citizen's Europe. Luxemburg. Office of Official Publications of European Communities. The European Commission.

²⁰ Saskia Sassen 2003. The Repositioning of Citizenship: Emergent Subjects and Spaces for Politics. Berkely Journal of Sociology, Vol. 16, 8.

Unistust Eesti riiklusest on täiendatud kodanikuretoorikaga. Kodanike riigi diskursus on edukalt välja tõrjumas kodanikuühiskonna kommunitaarse värvinguga diskursust viisil, et selle liidrid on hakanud kodanikuriigi ja kodanikuühiskonna silte kasutama vaheldumisi, pannes nende vahele peaaegu võrdusmärgi. Kodanikuühiskonna ehitamise diskursuse kui valdavalt kommunitaarsest mõtte-laadist kantud keskustellu on kiilunud tsiviilühiskonna terminoloogia, mis kannab hoopis teist ideoloogiat.²¹ Arutlustes Eesti ja eesti ühiskonna tuleviku üle on toimumas sõnalise inversiooni vahendusel oluline siire.

Nagu osutavad globaliseerumise kontekstis endastmõistetavateks muutunud sildid – maailmakodanik, mitmikodanik, virtuaalkodanik jne, mis pole vaid metafoorid, ei seo nägemus kodanikust tingimata inimest ühe ja just selle kindla riigiga ja veel vähem rahvusriigiga. Postmodernses situatsioonis on kodanik üha enam muutumas inimkonna tõeliseks algelemendiks, sarnaseks legoklotsiga, millest saab kokku panna väga erinevaid ehitisi.

Tänapäevane kodaniku-institutsiooni ja kodakondsuse diskursus hakkas Eesti avalikkuses taastuma alles viisteist aastat tagasi. See on väga lühike aeg eeldamaks, et tänapäeva eestlane oleks hakanud arutlema ja tegutsema juba sajandi kodanikustaatust nautinud Lääne-Euroopa või Põhjamaade inimesele lähedasel viisil. Kodanikuriigi areneva diskursuse taustal võib Eesti riikluse tulevikku kujundavas ideoloogias praktilise poliitika vaatenurgast täheldada silmatorkavat vastuolu, mis on suuresti analoogiline vastuoluga Mart Laari ja tema valitsuse liberaal-patriootilise ideoloogia (ei oska leida paremat nime) sisemise vastuoluga.

Just restitutsioonilis-poliitiline kodakondsuse sümboolne käsitamine, aga mitte selle nüüdisaegne mõtestamine ja rakendamine aitas kaasa nn õhukese kodakondsuse edukäigule. Kui ühelt poolt

²¹ Voitto Helander 1998. Kolmas sektori. Käsitteistösta, ulottuvuuksista ja tulkinnoista. Gaudeamus Kirja, Gummerus Kirjapaino Oy, Saarijärvi; <http://www.emy.ee/kirjad/kiri4.html>

kinntas Isamaaliit ärkamisaja vaimus retooriliselt, et “Eesti tuleb tagasi”, siis samas kinntati, et “ühiskonda pole olemas”, on vaid üksikindiviidid. Üksikindiviidile pidi seega piisama juba Eesti Vabariigi poliitilise pealisehituse osalisest taastamisest ja koos sellega rakendatud pelgalt poliitilisest kodakondsusest. Kuigi restitutsioon jättis Eestis oma jälje, on tõenäoliselt tegemist postkommunistliku arengu üldisema joonega, kus võitlus kodanikõiguste taastamise eest tähendas ka loobumist sotsiaalse kontrolli vahendina kasutatud sotsiaalsetest õigustest. Kuid 1990. aastate algul oli Ida-Euroopas põhjendatud usk, et kodanikuõiguste taastamine toob kaasa ka sotsiaalsete õiguste legitiimsuse taastamise.²²

Vastuolu rahvuslik-konservatiivse maailmavaate, kommunitaarse rahvusluse ja 1990. aastail Mart Laari valitsuse ajal velmatud täserismi vahel on ületamatu. Rahvuslik-vabastusliku (antikollektivistliku ja antisolidaristliku) retoorika, mille sisuks tegelikult minimaalriik ja filosoofiaks negatiivne vabadus, varjus suruti kõrvale Põhjamaade väikeriikide edu kandnud ühiskonna ja “tiheda” kodakondsuse mudel. Muidugi ei arendatud neid (kodaniku kui “õngemehe”) ideid välja Eestis – korrati (vahel üsna kindlasti isegi mõistmata väidetü sisu), mida nõudis Euroopas domineeriv trend ja kirjutasid ette need, kes seadsid oma majandusliku ja poliitilise toetuse andmisele karmid eeltingimused. Laulu “Eestlane olla on uhke ja hää” lauljad avastasid aga korraga, et vaid osal neist on hää, et on tekkinud kaks, pea ületamatu vaheseinaga Eestit, et sama “riikondsuse” sisuks võivad olla täiesti erinevad sotsiaalsed kodakondsused.

Kodanike riigi diskursuse omaksvõtt ja selle valitseva diskursuse positsiooni surumine tähendab tegelikult minekut juba tuttavate probleemide võtmes uuele ringile ja nüüd juba ka uues – Euroopa Liidu kontekstis. Eestlaseks olemise uhkuse ja hääduse probleem

²² George Kolankiewicz 1992. The Reconstruction of Citizenship: Reverse Incorporation in Eastern Europe. In: Kazimierz Z. Poznanski (ed.) Constructing Capitalism., Boulder, Colorado: Westview Press, 157.

naaseb kodanike Euroopas hoopis dramaatilisemal kujul – küsimusena eestluse mõttest ja rahvusriigi tulevikust. Seega oleks Eesti tuleviku ja ausa poliitika tingimuseks arendada ka sisulist mõttevahetust kodanike riigiga liituva retoorika ümber vähemalt samas mahus kui see, mida kord arendati tuliselt rahvusriigi ja siis juba veidi vähem kodanikutihiskonna ümber.

Euroopa Liidu arengusuund rahvusriigi klassikaliste tunnuste – hümnid, lipu, passi jne kasutuselevõtu läbi rahvusriigi jäljendamisele on väljakutse traditsioonilisele rahvusriiklusele. Kodanike Euroopa diskursus läheb selle aluste kallale. “Milline alternatiiv on veel olemas uuemale suuremale Euroopale kui naasmine natsionalismi, ebastabiilsuse ja julgeoleku puudumise juurde, kui valida mingi muu suund kui liit ja solidaarsus”.²³ Euroopa Liidu ja kodakondsuse alusfilosoofiaks on liberalism.

Väliselt paarub (ja seda nii kaugemalt kostvamas kui kodumaises) kodaniku Euroopa eestkõnelustes libertaristlik kodaniku-kontseptsioon (üllatavalgi viisil) retoorikaga, mis nagu väärtustaks (kommunitaarset) rahvusriiki viisil, mis oleks valmis selle kestmist jäädvustama. “Rahvuskeele eest hoolitsemine on iseenesest mõistetav ning ei vaja ühtegi täiendavat põhjendust. Liberaalid siiski tunnevad end ehk pisut enam kui teised kohustatud olevat väärtustama erilisust, kuna teadupärast on nad konkurentsi ja mitmekesisuse, k.a. keelelise mitmekesisuse pooldajad – kõike seda loomulikult ka tolerantsi põhimõtetest lähtuvalt – Eesti puhul eesti keelt kõnelejate, maailmamastaabis vähemuse kaitseks. Mitmekesisus vähendab vigu ja võimaldab samaaegselt mitmekesist koostööd. Mitmekesisus edendab võrdseid võimalusi,” deklareeris Friedrich Naumanni Fondi üks juhte Balti riikides Manfred Wichmann.²⁴ Tugevasti tasakaalustamata süsteemis on “võimaluste võrdsus”

²³ Fontaine Pascal 1991, A Citizen's Europe. Luxembourg. Office of Official Publications of European Communities. The European Commission, 5.

²⁴ <http://www.liberalism.ee/saateks.html>

lähedane “retooriliste argumentide esitamisega” (ka sellega, mida tähistatakse väljendiga *lip service*). Liberalism võib olla ühendatud rahvuste kui kultuuriühikute positiivse (verbaalse) väärtustamisega. Kuid “liberaalsetes teooriates puudub rahvusel üldse kas koht või tekib suuri raskusi rahvustele õiguste omistamisega”.²⁵ Konsekventne liberalism ei tea midagi väärtuspluralismist. Kodanike Euroopaks liituva Euroopa Liidu praktikas, kuidas ka ei püüeldaks formaalse võrdsuse poole (liberalism püüab olla mittediskrimineeriv), sõidavad keelte konkurentsis suured väikestest lihtsalt üle. Avatud ühiskond on konkurentsi ühiskond – keelte, kultuuride ja indiviidide legaalse konkurentsi maailm, kus vähem või rohkem tõhusalt toimib “tugevama käe reegel”. Väga abstraktsel arutluse tasandil pole stalinlikul rahvuste assimileerimisel ja liberalismil olulist vahet, ehkki liberalismi taustaks pole avalikku vägivalda. Siiski lähtuvad mõlemad lõppkokkuvõttes kahepositsioonilisest absoluutsest pingereast, kus ühel pool asub domineeriv kultuur ja teisel pool kõik ülejäänud,²⁶ mille saatus on lakata olemast.

EESTI RIIGI ÕIGUSTATUSEST

Erinevalt mõnedest Eesti ajaloolastest poliitikutest ei usu ma, et riikidel oleks substantsiaalne aluseeldus, et Eesti riik on ajaloo loomulik tulemus ja mingi “normi” väljendus. Riigid vajavad tekkimiseks ja olemaoluks õigustust. Selle õigustuse saavad nad oma kodanikelt, kes teevad valikuid kuhu, missuguse koosluse hulka nad tahavad või ei taha kuuluda.

²⁵ Eero Loone 2004. Probleemiseaded. In: Eero Loone, Madis Järvik, K. Oudekki Loone 2004, Suveräänsus, seadus, immigratsioon. Tartu: Atlex, 13–14.

²⁶ Eero Loone 2000. Kultuuride paljususe seotud maailmas. In: Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve 2000. Konflikt. Konsensus. Moraal. Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast. Tartu: Ülikooli Kirjastus 22–52.

Eestis on poliitilisele avalikkusele (parlamendiliikmed, riigiametnikud, ajakirjanikud jne) jäänud suuresti tundmatuks poliitiline filosoofia, mis suunab kaasaegset kodakondsusideoloogiat, sh Euroopa Liidu kodakondsusidee arengut. Seetõttu on avalikkuses jäänud suuresti ka läbi arutamata Euroopa integratsiooni need aspektid, kogu integratsiooni filosoofia (postmodernse kodakondsuse, konstitutsioonilise patriotismi jne diskursus), mis ilmselt on raskesti ühitatav viimastel kümnenditel Eestis hegemoonilist positsiooni hoidnud restitutiivse rahvusriigi ideoloogiaga.

Rahvuskogukondadel pole liberaalsest vaatenurgast kollektiivseid õigusi. Poliitiliselt ja moraalselt õiguspärane enesemääramine on kogukonna tegutsemine oma liikmete heaolu nimel, mis ongi iga kogukonna eksistentsi eesmärk.²⁷ Soov paremini elada on moraalne õigus, see õigustab looma oma riiki. Enesemääramisõigus annab aluse välistada väline sekkumine ning samas on see ka aluseks riigi õigusele kontrollida oma liikmelisust.²⁸ Eesti iseseisvuse taastamise taga, kui palju ka ei antud lubadusi valmisolekust kartulikoori süüa, oli ikkagi soov paremini elada. Impeerium ja selle kodakondsuspoliitika seda ei võimaldanud. Eesti NSV kodakondsus oleks ehk olnud samm paremini elamise poole. Restitutsioon oli impeeriumi kokkuvarisemisega süülengunud enesemääramise viis, mis asendas arutlused ideoloogiaga ja lükkas edasi tsiviilkoostööle sõlmimise selle kohta, millist riiki millise kodakondsusega soovitakse.

Euroopa kodakondsuse diskursuse ja järgneva praktika tuum on selles, et ta loob juriidilised ja poliitilised eeldused "tugevama käe" võidukäiguks. Viimase taga peitub koguni nägemus, et kuni kaas-

²⁷ Tanel Mätlik 2000. Indiviid, kogukond, moraal. In: Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve 2000. Konflikt. Konsensus. Moraal. Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 138–158.

²⁸ Eero Loone ja K. Oudekki Loone, 2004, Immigratsioon. In: Eero Loone, Madis Järvik, K. Oudekki Loone 2004. Suveräänsus, seadus, immigratsioon. Tartu: Atlex, 159.

aegne kodakondsus ei haara mingis mõttes tervet maailma, pole see täielik.²⁹

Õigusi omavad vaid inividid (ka väidetavaid kollektiivseid õigusi). Kui kogukonna liikmed ei näe väärtust oma kogukonnas, siis oleks täiesti vastuvõetamatu takistada neid sellest lahkumast.³⁰ Ühine kodakondsus, vaba liikumine Euroopa Liidus on üks selle alusmõtteid, mis kindlustab ilma mingite immigratsioonipiiranguteta väljarännu mis tahes liikmesriiki.

Tänapäevase riigi moraalne õigustatus on enamiku selle kodanike jaoks ekvivalentne/sümmeetriline nn kodakondsuste (sotsiaalne, poliitiline, lingvistiline, kultuuriline, majanduslik) ulatusega. Eesti rahvusliku/siseriikliku kodakondsuse institutsiooni sisu muutumine, nagu seda saab kirjeldada Marshalli pakutud raamistikus, on kulgenud vastassuunas Marshalli pakutud rikastumisega, mis reeglina tihendab kodaniku ja riigi suhteid.

Kui Marshalli klassikalise käsitluse kohaselt on kaasaegse kodakondsusinstituuti üks peamisi funktsioone leevendada turumajanduse vastuolusid (klassivaheid, sotsiaalset ebavõrdsust), siis restitutsioonilises Eestis on kodanikutemaatika täitnud Immanuel Wallersteini esiletõudud kujunevale kapitalismile iseloomulikke võimudiskursuse ja -poliitika väljasulgevat ülesannet. "Kodaniku mõiste aitas kaasa sellele, et kristalliseeruks terve rida binaarseid erisusi, mis moodustasid kapitalistliku ühiskonna kultuurilise aluse."³¹

Eesti ja Euroopa arusaam kodaniku Euroopast on jäänud üsnagi erinevaks – just selle suhtes, milline sisu anda "kodanikule" (kas

²⁹ Pierpaolo Donati 1995. Identity and Solidarity in the Complex of Citizenship: The Relational Approach, International Sociology, Vol. 10, nr 3, 299–314.

³⁰ Tanel Mätlik 2000. Indiviid, kogukond, moraal. In: Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve 2000. Konflikt. Konsensus. Moraal. Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 157.

³¹ Emmanuel Wallerstein 2003. Citizens some? Citizens all? The Making of the Citizen. Comparative Studies in Society and History, Vol. 45, No 4, 674.

õhuke või tihe). Nii ratifitseeris Eesti pea viis aastat tagasi (31. mail 2000) Euroopa "Sotsiaalõiguste harta". See oli üks Liidu liikmeks saamise tingimusi. Eesti ei ratifitseerinud harta kõiki punkte. Euroopa Sotsiaalsete Õiguste Komitee 2004. aasta aruande põhjal on Eestil probleeme ka nende harta miinimumnõuete täitmisega, mis ta on ratifitseerinud.³²

Eestis on valitsevaks poliitiliseks filosoofiaks diskursus, mis rajaneb nn negatiivse vabaduse kontseptsioonil. Kaasaegsel riigil selle praeguse Euroopa tähenduses pole selle kohaselt õigustust. Positiivse vabadusega liituvad arusaamad ja kommunitaristlik lähene mine samastatakse ühemõtteliselt ja demagoogiliselt kommunismiga. Nõukogude süsteemi pärandina püsinud võrdsustava sotsiaalse kodakondsuse jäänused on likvideeruvad ja selle õigustusena on aasta-aastalt võimendunud "kodanikeriigi" kui aktiivse kodaniku, vastutajapõhise ühiskonna diskursus. Praeguseks on sellest arenenud omanike diskursus, kelle vastas seisab, kelle vaenlaseks on kaasaegne riik. "Kui riik, olgugi et oma Eesti riik, on tähtsam kui tema Kodanikud, tema ettevõtjad ja palgasaajad, siis – kes on see riik? [...] Meie "päästja" kohaliku "halva" eraomaniku eest olevat riik. Pangu see pealegi mõtlema Oktoobrirevolutsiooni ja 1940. aasta juunipöörde "ajaloolisele tähtsusele". [...]. Kodanike riigis, kus riik ei võimutse Kodaniku üle, vaid Kodanik on oma riigis peremees, peab Kodanik olema ise oma rahakoti peremees. Riik (sealhulgas omavalitsus) kaitseb Kodanikku ja tema omandit, aitab tõsiselt hättasattunud Kodanikke. Nende teenuste eest tuleb riigile vastavalt ühiskondlikule kokkuleppele maksta ja seda oleme me kõik nõus tegema."³³

Eesti riigi avaramaks õigustuseks on olnud rahvusriikluse idee, kodakondsuspoliitika, mis kaitseb eesti keelt ja kultuuri. Eesti esitle-

³² Riigikogu Pressiteated, 27. september 2004.

³³ Siim Kallas 2003. Kodanike manifest.

http://www.reforminoored.ee/?11=33&12=24&structure_id=24

mine mingi vähemusi kiusava etnilise riigina³⁴ kordab Putini Venemaa seisukohti, kuid on kaugel tõest. Ka uuendatud kodakondsus-seadusega Saksamaa vastaks hoopis enam "etnilise riigi" kirjeldusele.

Taasiseseisvunud Eesti eliit esitles kodanikuinstitutsiooni peamise või olulisima sisuna rahvusriiklust kindlustava restitutsioonilise kodakondsuse. Kodakondsus kui riikkondlust defineeriv institutsioon sai üleminekuperioodil peamiselt vahendiks, millele seati ülesanne kindlustada annekteeritud Eesti Vabariigi kodanike tahet, taastamaks riiklik iseseisvus. Ka praegusajal kindlustatakse rahvusriikliku retoorikaga valijaskonda. Retooriline õigustamine ei tegele arutatavate probleemidega, tegelike alternatiivide sisulise vaatlusega. Retoorilises õigustuses on õigustav argumentatsioon eelkõige põhjendite esitamine auditoriumile juba sisendatud mõtete ja kinnistatud väärtuste süsteemi toel (nagu "järjepidevus").

Euroopa Liidu kontekstis ja avaramalt Eesti tuleviku seisukohalt on näiteks Eesti kodanikuks saamise naturalisatsiooni tingimustele truuduse vandumine arendatava kodanikukontseptsiooni kõrval hoopis teisejärguline. Eesti riigi ja rahvuse tulevik otsustakse tegelikult selle kaudu/vahendusel, kuidas artikuleeritakse kodaniku-kontseptsiooni meil ja Euroopa Liidus, ühenduses, mille liikmed me juba oleme. Teisisõnu, kodanikukontseptsioon sõnastab selle, kas mingi riigi kodanik on tegelik side oma sünniühiskonnaga (kas see on olemuslik) või on võimalik ilma suurema tülita vahetada näiteks vilets kohalik "öövahtriigike" mitte ainult parema öövahi, vaid ka täielikuma (tihedama) kodanikunägemusega ühiskonna vastu. Kodaniku Euroopa diskursuse omaksvõtt pole lihtsalt uus silt. See on uue diskursiivse hegemoonia kujunemise teele asumine.

Deklareerides pidulikult rahvuse ja riigi lahutamatumust, kommunitaarse kodakondsuspoliitika jätkamist – st rahvusriikluse püsimumist väärtusena, on Eesti eliit üsna sihikindlalt vältinud arutlusi Euroopa

³⁴ Priit Järve 2000. Ethnic Democracy and Application of Smootha's Model. European Centre for Minority Issues: ECM Working Paper, No. 7.

Liidu poliitilise tuleviku ja kodakondsuse teemal. Seda kinnitab kogu liitumiseelsetel perioodil Euroopa kodakondsusega liituvate probleemide tõrjutus.³⁵

Vähegi konkreetseid seisukohavõtte, mis mõtestaksid lahti Eesti parteide positsiooni Euroopa kodakondsuse asjus, on nii ametlikes dokumentides kui ka ajakirjanduses võimatu leida. Eesti on üks neist riikidest (seejuures väikeriik), kus Euroopa põhiseadusliku leppe vormistamisel pingutatakse kõigiti selle nimel, et läbi saada ilma referendumita, st rahvaga nõu pidamata, ja seda ajal, mil esindusorganite legitiimsus on langenud ennenägematult madalale. Jõu võtetele mineku põhjused võivad olla üsna proosalised. Taani kogemust pole unustatud. Oli ju Euroopa Liidu kodakondsuse juurutamine üks neist probleemidest, mis häälestas taanlasi 1992. aasta referendumil Euroopa Liidu vastu hääletama.

Kui olla konsekvantne, siis valitseva liberalistliku filosoofia ja libertaristliku poliitika vaatenurgast pole Eesti riiklust võimalik õigustada. Riiklus on sügavalt sattumuslik nähtus. "Rahvus" on elukorralduse kontekstis, mille peamiseks, kui mitte ainsaks elukorralduslikuks operatsioonisüsteemiks on turg ja keskselt väärtuseks vabadus, tühi fraas. "Vabaduse valimisel kõrgeimaks väärtuseks osutuvad riigid kontingentseteks: nad lihtsalt juhtuvad olema. Millised riigid on olemas, kas neid on üks või mitu, või vaid üks, ei oma põhimõttelist tähtsust. Riikide jagunemine või liitumine muutuvad utilitaristliku arvutuse probleemiks [...] niisuguses maailmas on ükskõik, millise riigi kodanikuks olla."³⁶

Eesti poliitilise eliidi vahetõrge Euroopa Liiduga jääb ambivalentseks. Selles on ilmselt eliidigruppe, mis mõtleavad radikaalselt eri viisidel. Eliidi eesmärgiks oli Eesti põgenemine Euroopa Liitu

³⁵ Mait Talts 2002. Euroopa Liidu teemalise debati areng ja probleemid Eesti ajakirjanduses. Vastutav toimetaja Liina Kulu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, 26 lk. (Euroopa Kolledži loengud; nr 13).

³⁶ Eero Loone 2004. Probleemiseaded. In: Eero Loone, Madis Järvik, K. Oudekki Loone 2004. Suveräänsus, seadus, immigratsioon, 7.

(*Escape to Western World*), aga mitte sulandumine Euroopa Liitu (nii võiks interpreteerida allpool esitatud uurimistulemusi). Sotsiaal- ja majanduspoliitikat kujundanud valitsev eliit on aga Euroopa kodanikupoliitika suhtes, mis on Eesti omast palju kommunitaarsem, meelestatud kriitiliselt. Eesmärgiks on töötamine selle nimel, et lülitada Euroopa kodu globaliseerimisprotsessi. Euroopa kodu on eesti neoliberaalidele üleilmastumises samasugune vahejaam, nagu oli Eesti Vabariik. Siim Kallas: "Liberaalne ühiskond ja kodanike riik ei ole mõeldavad ilma üksikisiku majandusliku iseseisvuse ja vabaduse ning sellega kaasneva vastutusega. Ma arvan, et seda on eriti oluline meeles pidada ka Euroopa liberaalide ees seisva suure väljakutse puhul – kujundada Euroopa Liidust kodanike Euroopa.[....]. Kuhu Euroopa Liit liigub, on täna veel lahtine. Meie kohus on silmas pidada, et temast ei kujuneks ainuüksi üks unine hooldekodu vananevatele eurooplastele. Olen veendunud, et selle ärahoidmisele aitab oluliselt kaasa Euroopa Liidu laienemine, sundides Liitu end reformima liberaalsemaks, dünaamiliseks, elujulisemaks, konkurentsivõimelisemaks."³⁷ Just see perspektiiv – Euroopa avamine tööjõu immigratsioonile väljast (nagu Eestigi, mis on avalik saladus", millest aga alles hakatakse ettevaatlikult rääkima), tingis Eesti parlamendiliikmete sügavalt konservatiivse positsiooni kõigi muutuste suhtes.

Kuivõrd Euroopa hakkab järgima Eesti ultraliberaalset poliitikat, mis on teinud kodakondsuse võimalikult "õhukeseks". Kuid et Eesti kodanikud eelistavad elamiseks palju "tihedama" kodakondsusega riike – selles ei peaks olema kahtlust. Eesti üleminekuperioodi loogikat vaadeldes on põhjust küsida, milline on liberaalse minimaalriigi õigustus ja tulevik, kui seda seob kodanikuga näiteks eelkõige õigus õppida riigi kulul elementaarselt kasutama oma üsna väiklaselt normeeritud väikekeelt. Selles keeles omandatud haridus

³⁷ Siim Kallas 2003. Liberalism tänapäeva Euroopas ehk miks on liberaalsete erakondade esinemine valimistel ja esindatus valitsustes reeglina tagasihoidlik? <http://www.liberalism.ee/saateks.html>

ei kuulu selle tagasihoidliku rahastamise tõttu aga peatselt enam konkurentsivõimeliste hariduste hulka.

KODANIKU EUROOPA JA EESTI: SOTSIoloogilisi vaatlusi

Tänapäeva modernse (Lääne) kodakondsuse uuenemine on Euroopa Liidus saanud jätku: kaks selle selgroo moodustanud vastandlikku protsessi – kodanikuõiguste mahu suurendamine (nn tiheda kodakondsuse suunas) ja samal ajal kodakondsuse eri vormide laienemise tüha uutele elanike-/kodanikerühmadele. Juba transsuve-räänse migratsiooni edenedes, eriti aga transnatsionaalsete ühenduste tekkega kanduvad need samad probleemid üle uude arenevasse keskkonda. Kes kehtestab kodakondsuse omandamise reeglid? “Tegemist pole juriidilise õigustusprobleemiga, vaid moraalse ja poliitilisega, esmajoonel ühiskonna alusväärtustega. [...] Erinevate riikide puhul on kodakondsusel ka riikidevaheline tahk: kodanik saab olla riigis. Kas inimene peaks olema korraga iga riigi kodanik?”³⁸ Alustloova moraaliprobleemi kõrval on aga tegemist ka praktilis-poliitilise küsimusega Eesti suveräänsusest.

Et Euroopa Liidu liikumine riikluse poole pole üksnes teoreetiline, seda kinnitab ka niisuguste uuringute arvu kiire kasv, mille käigus püütakse selgust saada Euroopa Liidu liikmesmaade kodanike ja eriti eliidi suhtumise kohta EL kodakondsusesse ja valmisoleku kohta vahetada rahvusriiklik kodakondsus uue “euroopa-rahvusliku” vastu või siis kombineerida traditsioonilist kodakondsust supranatsionaalse kodakondsusega. Ühe taolise uuringu, mille peamisteks respondentideks olid Eesti poliitilise, omavalitsusliku ja kodanikuühiskonnalise taustaga eliidi esindajad, materjalidele toetatakse ka käesoleva artikli kirjutamisel. Tulemused pakuvad

³⁸ Eero Loone 2004. Probleemiseaded. In: Eero Loone, Madis Järvik, K. Oudekki Loone 2004. Suveräänsus, seadus, immigratsioon, 17.

mõtlemisainet Eestis käibivate maailmavaadete erinevate komponentide (moraalse, juriidilise, poliitilise jne komponendi) läbitöötamise ning nende retoorilise kasutamise ja instrumentaalse rakendamise piiride vahekorra kohta.

Eesti kodanike mentaliteet peegeldab sisemist vastuolu, mis valitseb utilitaristlike kaalutluste ja ideoloogiliste hoiakute vahel. Ühelt poolt on sotsioloogide andmeil Euroopa Liiduga liitumise protsessis eestlaste soov (ajavahemikus 1997–2002) säilitada riiklikku sõltumatust vähenenud ligi kaks korda ja jõudnud lähedale mitte-eestlaste positsioonile.³⁹ Eesti ja Euroopa liidu tajumises, kui mitte arvestada, et Eestit tajutakse rohkem omana, on väga palju ühist.⁴⁰ Samas osutavad mitmed viimastel aastatel tehtud rahvusvahelised uuringud, et postkommunistlikud riigid (nn uus Euroopa, sh Eesti) ja nn vana Euroopa erinevad ka veel tosin aastat pärast nõukoguliku tsivilisatsiooni kokkuvarisemist demokraatia mõõtnes väga oluliste omaduste poolest. Tõrjuva suhtumise poolest mitmekultuurilise ühiskonna suhtes, immigrantide võõrastamise jne poolest paistavad Balti riikidest silma Eesti ja Läti. Eesti elanike suhtumine kaksikkodakondsusesse, immigrantidele kodanikuõiguste andmisse, aga ka Euroopa Liidu kodakondsusse lahkneb suuresti enamikus EL maades valitsevatest hoiakutest. 2003. aastal Euroopa Rassismi ja Ksenofoobia Monitooringu Keskuse (ERKMK) uuringu kohaselt paistis Eesti silma (postkommunistlikest riikidest kõrvuti Läti ja Tšehhiga) eitavama suhtumisega mitmekultuurilisse

³⁹ Marika Kirch 2002. Identiteet ja rahvuslikud hoiakud. In: Aune Valk (koostaja). Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 87–102.

⁴⁰ Aune Past, Peeter Vihalemm 2004. Euroopa Liidu imago Eestis enne ja pärast euroreferendumit. In: Eesti elavik 21. sajandi algul. Ülevaade uurimuse “Mina. Maailm. Meedia” tulemustest. Toimetajad: Veronika Kalmus, Marju Lauristin ja Pille Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 183–200.

ühiskonda⁴¹. Ligi 51% eestlastest vastustab multikultuurilist ühiskonda kui Eesti arenguperspektiivi, Euroopa Liidus keskmiselt vaid 21,5% vastanutest. Kontrast on suur just Põhjamaadega. Teistest postkommunistlikest riikidest – ka Leedust, eristab Eestit (ja Lätit) väga suur nende inimeste osakaal, kes pole nõus andma ka legaalsele immigrandidele kodanikuõigusi (kodanikuõiguste sisu küll küsitlusest ei selgu, aga ilmselt peetakse silmas riikkondlust). Negatiivselt häälestatud inimesed moodustavad vastajatest 56% (Lätis on see protsent koguni 68%) ning lisaks soovib 59% vastanutest (EL-i keskmine 45%), et immigrandid peaksid adapteeruma kohalike seaduste ja kommetega.⁴² Eurooplaste nägemus ühinenud Euroopa ühiskonnast (eriti Belgia, Saksamaa ja Taani on silmapaistvalt immigrandiprobleemsed) on seega tervikuna vägagi kommunitaarne.

Eesti ja Läti teravam reaktsioon multikultuurilisusele on vastus siiski hoopis teist tüüpi elusituatsioonile ja seega küsimusele, kui sellele andis näiteks vastuse soomlane, seda nii sotsiaalse konteksti kui ka individuaalse kogemuse mõttes.⁴³ Eesti ja Läti sotsiodemograafiline segmenteeritus (kahe kogukonna kontseptsioon, mida viljelevad venelased) kinnitab, et pigem on tegemist postimperiaalsete riikide põlisrahvaste reaktsiooniga eksistentsiaalseile probleemidele. Rassismisüüdistusteks alust pole, kuid ligi poole eestlastest võib liigitada sallimatuteks just tänase Eesti kontekstis.⁴⁴ DCE projekti raames tehtud küsitlus osutas, et põhimõttelist sallimatust pole, küsitletud eestlastest peab 90–95% kultuure, keeli ja religioone võrdseks ja rahvaid võrdseks töökaks.⁴⁵

⁴¹ Katrin Uba 2005. Eestlased ei ole rassistid, vaid ebatolerantsed. Postimees 2.03.2005, vt <http://www.eucum.eu.int/>

⁴² Katrin Uba 2005. Eestlased ei ole rassistid, vaid ebatolerantsed. Postimees 2.03.2005.

⁴³ M. Robert Kunovich 2002. Social Structures of Anti-Immigrant Prejudices in Europe. *International Journal of Sociology*, Vol. 32, No. 1, 55.

⁴⁴ Iris Pettai 2005. Eestis ei ole rassismi. Päevaleht, 29. märts 2005.

⁴⁵ DCE Estonian Raport 2004. Manuscript.

Ennatlikke järeldusi Balti riikide üldisemast sügavamast postkoloniaalsest traumast või arengupeatusest leevendab kõrvutus Leeduga. Leedulaste hoiakud on (ERKMK) uuringu põhjal lähedased Kesk- ja Ida-Euroopa maade elanike hoiakutele. Mõned uuringud osutavad ka põhjustele: katoliiklus on ka postkommunistlikes riikides üks sallivust lisav tegur.⁴⁶ Siiski pole Eestis ja Lätis nähtavasti traumat, mis võiks ka pikemas perspektiivis ohustada kodanike Euroopa teket. (Propagandistlik esitus Eesti integreerumisest EL-i kui siirdumisest lihtsalt ühest liidust teise peegeldab teatud hoiakuid, kuid omab reaalsuses ikkagi vaid nõrka kandepinda.) Omariikluse kogemuse nõrkus, ebakindlus, vaesus jne hakkavad kindlasti teravdama suhtumist ka uusimmigrantidesse, kelle suhtes eestlastel kogemus veel puudub. Uusimmigrandid võivad komplitseerida väljakutset integreerida impeeriumi lagunemisest pärandiks saadud suur kolonisatsioonivähemus.

Täiendavat valgust võimaldab Euroopa Liidu kodakondsusega seonduvale probleemiale heita EL-i viienda raamprogrammi raames rahastatav uuring "Mitmikkodakondsus, valitsemine ja haridus: väljakutse Euroopa rahvusriigile" (DCE), milles uuriti Eesti, Saksa, Soome, Portugali, Prantsuse, Inglise, Kreeka ja Iisraeli otsustajate suhtumist. Seoses selle küsitleti Eesti otsustajaid – parlamendiliikmeid, kõrgemaid ametnikke, omavalitsuse töötajaid ja MTÜ-de esindajaid (kokku 208 inimest).

Selle uuringu kohaselt (Eesti DCE raport)⁴⁷ erineb Eesti silmatorkavalt vanadest Euroopa riikidest, nagu Prantsusmaa ja Saksamaa, aga ka Suurbritannia, Portugal (oluline on märkida, et mitmed neist on koloniaalimpeeriumite pärijad, mis komplitseerib

⁴⁶ Amy Katnik 2002. Religion, Social Class and Political Tolerance. A Cross-National Analysis. *International Journal of Sociology*, Vol. 32, No. 1, Spring 2002, 14–38.

⁴⁷ DCE küsitlus 2004 = Leif Kalev, Rein Ruutsoo 2004. Dual citizenship, governance and education. A challenge to the European Nation-State. DCE Report on survey among national policy makers, authorities and NGO representatives. Estonia.

märgatavalt kodakondsuse probleeme), ning Soomest suhtumises mitmikkodakondsusse. Kreeka ja Iisraeli positsioonid on Eesti omaga sarnasemad, kuid mõlemad riigid, eriti Iisrael, esindavad ka õiguslikus plaanis üsna spetsiifilist juhtumit. Eestlaste suhtumine mitmikkodakondsusse on oluliselt tõrjuvam, langedes seadusandjate rühmas kokku kuni selle keelamisega. Taolisel positsioonil on mitmeid seletusi.

Suure osa rahva teadvuses on kinnistunud nägemus kodakondsusest ja kodanikuinstitutsioonist kui mingist otsustavast tegurist, garantiist, millest tuleb viimaseni kinni hoida. Seejuures on kodakondsus fikseerunud eelkõige formaal-juriidilise staatuse tähenduses. Kodakondsuse sotsioloogiline käsitlus sellest kui koostöö "praktikatest", mida kujundatakse võrgustiku suhete ja poliitiliste diskursuste vahendusel, on jäänud kaugemaks, kui üldse mitte tajutuks.

Meenutagem ka, et Eesti seadused mitmikkodakondsust ei luba. Selle traditsiooni jätkumist toetavad ka praktilised kalkulatsioonid, sest Eesti tänases kontekstis on mitmikkodakondsusel vastaja silmis konkreetne sisu – kaksikkodakondsuse lubamine on olnud üks Venemaa nõudmisi Eestile. Oluline erinevus n-ö vana Euroopa riikidest seisneb töigas, et kui viimastel on esiplaanil mured, mis on seotud tööpuuduse, kuritegevuse, narkokaubanduse jne lisandumisega⁴⁸, siis Eestis on esiplaanil mure kultuuri pärast (seda kinnitavad ka teised uuringud). Kuigi mitmikkodakondsust arvatakse rikastavat kultuuri, tajutakse seda ka kui märgatavat ohtu rahvuskultuurile, võimalikku migrantidest johtuvat majanduslikku kooramat jne. See annab signaali end alles kehtestavast ja veel ebastabiilsest ühiskonnast.

⁴⁸ Amin Ash 2004. Multi-ethnicity and the Idea of Europe. Theory, Culture and Society, Vol. 21, No. 1–2, 1–23; M. Robert Kunovich 2002. Social Structures of Anti-Immigrant Prejudices in Europe. International Journal of Sociology, Vol. 32, No. 1, 39–57.

Et mitmikkodakondsus võib tähendada privileegi ja et see on samas ka potentsiaalne konfliktide allikas, pole iseenesest võõras arusaam. Kuni 1970. aastateni oli see Euroopas valitsev seisukoht ja mitmikkodakondsust püüti piirata nii riikide seadustega kui ka rahvusvaheliste lepetega. Koos piiriülese koostöö edenemisega ja Euroopa Liidu sisu avarumisega on mitmikkodakondsuse lubamine muutumas normiks (2004. aastal otsustas näiteks Soome lubada mitmikkodakondsust).

Tabel 1. Eesti otsustajate suhtumine mitmikkodaniku staatuse õigustatusesse ja poliitilistesse õigustesse (2004, %)

Resideerimise koht	Päritoluriigis		Elukohariigis	
	Jah	Ei	Jah	Ei
Peaks olema õigus hääletada parlamendivalimistel	71,4	28,6	53,8	46,2
Peaks olema õigus hääletada kohalikel valimistel	55,1	44,9	77,0	23,0
Ümberasumisel kolmandasse riiki tuleks kodakondsus ära võtta	26,4	73,6	58,6	41,4
Raske kuriteo sooritamisel tuleks kodakondsus ära võtta	22,0	78,0	70,2	29,8

Allikas: DCE küsitlus 2004, n = 206.

Praktilistel kaalutustel oleks ootuspärane eelistada mitmikkodakondsuse omajate poolt oma õiguste realiseerimist eelkõige asukohariigis. Eesti otsustajad peavad enam lubatavaks mitmikkodakondsuse omajate osalemist parlamendivalimistel päritoluriigis (st originaalse/algse kodakondsuse omandamise paigas) ja mitte elukohariigis. Kohalikele valimistele aga on nad enam nõus lubama mitmikkodakondsuse omajaid elukohajärgselt. See hoiak on kooskõlas ka Eesti praeguste seadustega, mis lubavad mitmekodanikel hääletada kohalike omavalitsuse valimistel. Immigrantidele elukohariigis ka parlamendivalimistel valimisõiguse andmist tajutakse potent-

siaalse ohuna rahvuse suveräänsusele. Elukohariigi kodakondsuse äravõtmine on kooskõlas ratsionaalse kalkulatsiooniga – sellega vähendatakse asuka ohtlikkust (kuni elimineerimiseni). Päritoluriigi kodakondsuse äravõtmise lubatavuse suhtes on Eesti otsustajad keelduvad. See langeb kokku meie kodakondsusideoloogiaga, mille kohaselt päritolulist/sünnijärgset kodakondsust ei saa ära võtta (juriidilised nüansid pole siinkohal väga olulised).

Tähelepanuväärne on siiski tõik, et Eesti otsustaja ei näe mitmik-kodakondsuse lubamist kaaludes väga olulist vahet Euroopa Liidu ja mitte Euroopa Liidu kodaniku vahel ja on mõlema suhtes skeptiline, näeb mõlemas ohtu üsna analoogilises vormis⁴⁹. Viimane tähendab, et Euroopa Liidu identiteet ja uue reaalsuse kompetents koos võimalike probleemide adumisega on praktiliste kalkulatsioonide tasemel aeglane kujunema.

Tabel 2. Eesti otsustajate suhtumine mitmikkodanike õigustesse (2004, %)

	Päritoluriigis		Elukohariigis	
	Jah	Ei	Jah	Ei
Peaksid maksma makse nagu iga teine kodanik	46,2	53,8	96,9	3,1
Peaksid täitma kaitseväeteenistuskohustust nagu iga teine kodanik	58,8	41,2	65,0	35,0
Peaksid omama õigust tervishoiuteenustele nagu iga teine kodanik	69,4	30,6	94,7	5,3
Peaksid omama õigust avalikele sotsiaalteenustele nagu iga teine kodanik	68,4	31,6	87,9	12,1
Peaksid omama õigust tasuta ja kohustuslikule haridusele nagu iga teine kodanik	82,8	17,2	87,4	12,6

Allikas: DCE küsitlus 2004, n = 205.

⁴⁹ DCE Estonian Report 2004. Manuscript.

Võrreldes teiste EL-i riikide kodanikega, kes osalesid DCE projektis, teeb Eesti otsustaja palju enam vahet õigustel, mida ta oma kaaskondlasele annaks vastavalt kas siis päritolu- ja asukohariigi järgselt. Elukohariigis pakutavad õigused ja kohustused on enam-vähem tasakaalus – välja arvatud kaitseväeteenistus. Nähtavasti väljendab kohustustes/õigustes elukohariigi eelistamine tunnustust kodakondsuse sügavamale sidemele asukohaga ja valmisolekut integreerida residentide Eesti ühiskonda.

Suhtumine Euroopa Liidu ühiskodakondsuse ja Eesti kodakondsuse tulevikku pole üheselt seotud kindlate praktiliste kalkulatsioonidega. See on valdavalt poliitilise valiku/otsuse piirkond – kas Eesti riik (rahva kontroll oma tuleviku üle) on väärtus või mitte. Kaudselt tähendab see vastust nõustumisele või mittenõustumisele Euroopa Liidu arenemisega unitaariigi suunas.

Tabel 3. Kas rahvuslik (Eesti) kodakondsus tuleks asendada EL-i kodakondsusega (2004, %).

	Nõustun täiesti	Nõustun	Ei nõustu	Üldse ei nõustu
Rahvaesindajad	0,0	3,2	19,4	77,4
Valitsusametnikud	6,0	10,0	26,0	58,0
Kohaliku omavalitsuse töötajad	5,1	6,8	23,7	64,4
Mittetulundusühenduste juhid	18,5	3,7	18,5	59,3
Muud	7,1	14,3	32,1	46,4
Kokku	6,7	7,7	24,1	61,5

Allikas: DCE küsitlus 2004, n = 204.

Ligikaudu üks kuuendik Eesti Vabariigi kodanikest on valmis asendada rahvusliku kodakondsuse Euroopa Liidu kodakondsusega ja annavad seega immigrantidele õiguse mõjutada Eesti elukorraldust. See tähendab, et tänase Euroopa Liidu raamistikus säilinud Eesti kultuurautonoomiagi võib lakata olemast. See osa vastajaist, kes ei pea rahvust väärtuseks, ei näe/arvesta võimalust, et oma rahvaesin-

dus võimaldab püsima jäämist Euroopa Liidu raamides, moodustab praegu veel suure vähemuse.

Kõige jäigemalt vastustavad sisuliselt rahvusliku suveräänsuse kadumist – Euroopa kodanike riigi kujunemist (st unitaariigi tekki- mist) rahvaesindajad. Kõige altimad täieliku sulandumise pooldajad on mittetulundusühenduste juhid. Üsna liberaalselt on meelestatud ka valitsusametnikud. Kuna mõlemas rühmas moodustavad noored kui 40-aastased vastanud suure enamuse, siis võib peamiseks teguriks pidada ealist tunnust. Valdavalt juba iseseisvas Eesti Vabariigis küpsenud noored on jõudnud väga suurel määral saada Euroopa kodanikeks.

Põhimõtteliselt üsna sarnase – Eesti kodakondsuse vajalikkust deklareeriva vastuse andis ka küsimus, et “isegi juhul, kui täielik Euroopa kodakondsus kehtestatakse, ei tohiks see asendada rahvuslikku või mitmikkodakondsust, kuna neid on vaja ühiskonna organi- seerimiseks”.

Tabel 4. Otsustajate suhtumine rahvusriiklikku, transnatsionaalsesse ja mitmikkodakondsusse

	Nõustun	Ei nõustu
Eesti kodakondsus tuleb asendada Euroopa kodakondsusega	13,6	86,4
Kui kehtestatakse Euroopa kodakondsus, pole liikmesriigi ja mitmikkodakondsus enam vajalik	25,1	74,9
Isegi siis, kui täielik Euroopa kodakondsus kehtestatakse, ei tohiks see asendada rahvuslikku või mitmikkodakondsust, sest neid on vaja ühiskonna organiseerimiseks	73,3	26,7

Allikas: DCE küsitlus 2004, n = 204.

Ligi 75% otsustajaist pooldas rahvusliku kodakondsuse säilimist, kõige konservatiivsemad olid rahvaesindajad, kes erandita pooldasid riikluse püsimist.

DCE projekti üheks üllatavamaks tulemuseks oligi järeldus, et kõige konservatiivsemaks grupiks mis tahes muudatuste sisseviimisel õiguskorda, mis nõrgendaks Eesti rahvusriiklust või annaks täiendavaid õigusi mitme kodakondsuse omajatele, osutusid seadusandjad. Kõige liberaalsemad olid MTÜ-de esindajad (küsitlesime neid MTÜ-sid, kes puutuvad kokku vähemuste, migratsiooni, kodanikuõiguste kaitse jms probleemidega). Kohalike omavalitsuste esindajate vastuste rühmitamisel “Tallinn” ja “muud” (Lõuna- ja Lääne-Eestis on mitte-eestlaste ja nende probleemidega vähem kokkupuudet) ning nende suhtumise kõrvutamisel mitmikkodakondsuse lubatavuses, probleemide nägemises, mis sellega võivad kaasneda jne, ilmnes, et Tallinna omavalitsuse tegelased olid hoopis tõrjuvamad. Et tegelikest probleemidest vähem informeeritud ja neid vähem kogenud Eesti sisemaa omavalitsuste ametnikud osutusid liberaalsemateks, viib mõttele, et ka eestlaste suhtumine Euroopa Liiduga kaasnevatesse probleemidesse võib läbi kogemuse areneda ootamatutes suundades.

KOKKUVÕTE

Postkoloniaalse Eesti integreerumise protsess kodanike Euroopasse on mitmeti keerulisem kui paljudel teistel Euroopa Liidu värsketel liikmetel. Eestlaste skepsises võimendavad üksteist mitmed uue olukorra teadvustamist mõjutavad tegurid. Euroopa Liidu arengu keskne mõõde on kodanike Euroopa kujunemise edu, mis sugeneb ühiskodakondsuse üha tihedamaks muutumise teel.

Kodanike Euroopat toetava mentaliteedi arengu pidurid Eestis.

1. Eesti kodakondsustraditsioon on *ius sanguinis*'e põhine ja naturalisatsiooni nõue toetab kommunitaarseid arusaamu rahvusühiskonnast (rahvusriiklusest). Eestlaste, nagu eurooplaste avaramalt, õigustamisaruatluste alusstruktuure kujundab legalistlik mõttelaad, st et kehtivad normid mõjutavad olemuslikult suhtumist praktikatesse ja arutlusviisidesse Viimasel kümnendil aset

leidnud märgatav taandumine⁵⁰ Eesti rahvusriikluse senistest alusprintsipiidest kodanikkonna formeerimisel pole valitsevat mõtteviisi tsiviilkodakondsuse suunas siiski veel märgatavalt mõjutanud.

2. Oluliseks kaaluks kodaniku ja kodakondsuse probleemi tajumisel, selle substantsialiseerival etniseerimisel (*versus* kodakondsuse instrumentaliseerimine) eriti vanema põlvkonna silmis, on saanud keskne roll, mida Eesti kodakondsus täitis Eesti riikluse ja iseseisvuse taastamisel. See kogemus on kujundanud tänase seadusandja maailmapildi.
3. Kodakondsuse avardamise, sh mitmikkodakondsuse probleeme tajutakse olulisel määral mitte veel Euroopa Liidu kontekstis, vaid defineeritakse suuresti vastusena nn olulise teise (*significant other*) neoimperialistliku/revanšistliku Venemaa poliitikale. Immigrantide probleem teadvustub mitte vähemuste probleemina, vaid Venemaa aktiivse "kaasmaalaste" poliitika taustal, st irredenta või viienda kolonni malli vahendusel. Seda konteksti on uurimistulemuste võrdlemisel/tõlgendamisel mõttekas arvestada.
4. Eesti kodakondsus (kodanikuks olemine) võib lähitulevikus kaotada palju oma väärtusest nii utilitaristlike kalkulatsioonide objektina kui ka identiteedi alusena. Natsionalistliku etatismi, mis on oluline tegur vanema põlvkonna poolt kodakondsusele sisu andmisel, mõõduandvus taandub. Rahvusriigi õigustuslikud argumendid siirduvad enam praktiliste küsimuste poolele. Samas nõrgendab minimaalriik noorema põlvkonna sidet Eesti riiklusega ja suurendab huvi Euroopa kodakondsuse täiemahulise rakendamise vastu.
5. Tänapäevase Eesti kodaniku suhtumist Euroopa Liidu kodakondsusse kujundavad veel nõrgalt kogemused, mis iseloomustavad nn uusimmigratsiooniga adapteeruvat Euroopat ja mida saadab

⁵⁰ Leif Kalev 2004. Minimaalriik, rahvustervik või kaasatud kodanik? Kodakondsuse põhimõtted taasiseseisvunud Eesti poliitikas. *Acta Politica*, nr 1, 98–99.

teravnev konkurents tööjõuturul, multikulturalismi arenemine kristlikul ning mittekristlikel kultuuridel rajanevate ühiskondade konkurentsiks.

Kodanike Euroopa mentaliteeti tugevdavad arengud.

1. Eesti kodakondsuse seos riikliku poliitilise identiteediga on nõrk. Nõukogude okupatsiooni periood sisendas muljet kodakondsuse kui poliitilise institutsiooni fiktiivsusest ja halduslikust repressiivsusest. Taastatud iseseisvus pole suutnud riigi sümboolse väärtuse tõusu kõrval elavdada meie riikluse republikaanlikke elemente – rahvuslikku "konstitutsioonilist patriotismi". Kõrgendatud ootused hooliva riigi suhtes, kuluka ja ebatõhusa Eesti administratsiooni legitiimsuse vähenemine jne võivad positiivselt häälestada "Euroopa konstitutsioonilisuse" suunas.
2. Eesti taasiseseisvunud ühiskond on teravalt segmenteerunud ja samas on kodakondsuse-institutsioon väga habras. Euroopa Liidu kodakondsuse sisu, mis hõlmab nn Marshalli alusmudeli olulisi elemente, on vastuolus minimaalriigi ideoloogiaga. Eestis on omandamas selgemaid piirjooni samad tendentsid, mis iseloomustavad kodakondsuse "ärauhumist" Läänes. Eesti tulevikule võivad neil arenguil olla dramaatilised tagajärjed.
3. Oluliseks teguriks kodanike Euroopa mentaliteedi tugevnemisel kujuneb ilmselt põlvkondade vahetus. Euroopa Liidu tuumiku ja Eesti arengu majanduslik tasakaalustamatus jääb püsima veel põlvkondadeks. Nn võitjate põlvkond näeb oma laste tulevikku Euroopas – ligi neljandik eestlastest on valmis andma haridust oma lastele inglise või mõnes muus keeles. Tähelepanuväärsel kombel on eestimaalastest noorte elavikus rahvusest sõltumata (nii eestlastel kui mitte-eestlastel) olulisel kohal USA⁵¹.

⁵¹ Peeter Vihalemm 2004. Maailm Eestist väljaspool: kogemus ja kontaktid, huvid ja hoiakud. In: Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse "Mina. Maailm. Meedia" tulemustest. Toimetajad: Veronika Kalmus, Marju Lauristin ja Pille Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 75–80.

Kirjandus

- Amin Ash 2004, Multi-ethnicity and the Idea of Europe, Theory, Culture and Society, Vol. 21, No. 1–2.
- Barber W. Nick 2002, Citizenship, nationalism and the European Union, *European Law Review*. Vol. 27, nr. 3.
- Bellamy R. and Castiglione, D. 1998, Between Cosmopolis and Community. Three Models of Rights and Democracy within European Union. In: D. Archibugi, D. Held and M. Köhler (eds). *Re-imagining Political Community*. Oxford: Polity.
- DCE Estonian Raport 2004. Manuscript.
- Donati Pierpaolo 1995, Identity and Solidarity in the Complex of Citizenship: The Relational Approach, *International Sociology*, Vol. 10, nr 3.
- Euroopa Liidu kodaniku seadus (RT I 2002, 102, 599; 2004, 19, 134; 28, 189).
- Euroopa Liidu leping (konsolideeritud sõnastus). Eesti Õiguskeele Kes-kuse kodulehel
http://www.legaltext.ee/et/andmebaas/ava.asp?tyyp=SITE_ALL&ptyyp=I&m=000&query=euroopa+liidu+leping (25.10.2004).
- Fontaine Pascal 1991, A Citizen's Europe. Luxembourg. Office of Official Publications of European Communities. The European Commission.
- Helander Voitto 1998, Kolmas sektori. Käsitteistõsta, ulottuvuustista ja tulkinnoista. *Gaudeamus Kirja*, Gummerus Kirjapaino Oy, Saarijärvi;
<http://www.emy.ee/kirjad/kiri4.html>
<http://www.liberalism.ee/saateks.html>
- Joppke Christian 2002, Citizenship between De- and Re-etnization, *Archive of European Sociology*, Vol. XLIV, Nr. 1
- Järve Priit 2000, Ethnic Democracy and Application of Smootha's Model. *European Centre for Minority Issues: ECM Working Paper*, No. 7.
- Kallas Siim 2003, Kodanike manifest.
http://www.reforminoored.ee/?l1=33&l2=24&structure_id=24
- Kallas Siim 2003, Liberalism tänapäeva Euroopas ehk miks on liberaalsete erakondade esinemine valimistel ja esindatus valitsustes reeglina tagasihoidlik? <http://www.liberalism.ee/saateks.html>

- Katnik Amy 2002, Religion, Social Class and Political Tolerance. A Cross-National Analysis, *International Journal of Sociology*, Vol. 32, No. 1 Spring 2002 .
- Kirch Marika 2002, Identiteet ja rahvuslikud hoiakud. Rmt. Aune Valk (koostaja). Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kodakondsus- Ja Migratsiooniameti Arengusuunad.
http://www.sisemin.gov.ee/atp/failid/KMA_arengusuunad.
- Kolankiewicz George 1992, The Reconstruction of Citizenship: Reverse Incorporation in Eastern Europe. In: Kazimierz Z. Poznanski (ed.) *Constructing Capitalism*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Kunovich M. Robert 2002, Social Structures of Anti-Immigrant Prejudices in Europe, *International Journal of Sociology*, Vol. 32, No. 1.
- Leif Kalev, Rein Ruutsoo 2004, Dual Citizenship, Governance and Education. A Challenge to the European Nation-State. DCE Report on survey among national policy makers, authorities and NGO representatives. Estonia.
- Leif Kalev 2004, Minimaalriik, rahvustervik või kaasatud kodanik? Kodakondsuse põhimõõtmend taasiseseisvunud Eesti poliitikas, *Acta Politica*, nr. 1.
- Loone Eero 2000, Kultuuride paljusus seotud maailmas. Rmt: Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve 2000, *Konflikt. Konsensus. Moraal. Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*. Tartu Ülikooli Kirjastus: Tartu.
- Loone Eero ja Loone K. Oudekki, 2004, *Immigratsioon*. Raamatus: Eero Loone, Madis Järvik, K. Oudekki Loone 2004, *Suveräänsus, seadus, immigratsioon*. Tartu: Atlex .
- Loone Eero 2004, *Probleemiseaded*. Raamatus: Eero Loone, Madis Järvik, K. Oudekki Loone 2004, *Suveräänsus, seadus, immigratsioon*. Tartu: Atlex.
- Mätlik Tanel 2000, *Indiviid, kogukond, moraal*. Rmt: Eero Loone, Tanel Mätlik, Valdar Parve 2000, *Konflikt. Konsensus Moraal. Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*. Tartu Ülikooli Kirjastus: Tartu.
- Olsen P. Johan 2003, What is a Legitimate Role of Euro-citizens? *Comparative European Politics*, nr. 1.
- Oppermann Thomas 2002 [1999]. *Euroopa õigus*. Tallinn: Juura, Õigus-teabe AS.

- Papagianni Georgia 2002 (2003), Free movement of persons in the light of the new title IV TEC: from intergovernmentalism towards a community policy, Yearbook of European Law
- Põhiseaduse täistekst: <http://europa.eu.int/futurum>
- Riigikogu Pressiteated, 27. september 2004.
- Past Aune, Vihalemm Peeter 2004, Euroopa Liidu imago Eestis enne ja pärast euroreferendumit. Raamatus: Eesti elavik 21. sajandi algul. Ülevaade uurimuse "Mina. Maailm. Meedia" tulemustest. Toimetajad: Veronika Kalmus, Marju Lauristin ja Pille Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pettai Iris 2005, Eestis ei ole rassismi, Päevaleht 29. märts 2005.
- Rumford Chris 2003, European Civil Society or Transnational Social Space? European Journal of Social Theory, Vol. 6, nr 1.
- Sassen Saskia 2003, The Repositing of Citizenship: Emergent Subjects and Spaces for Politics, Berkely Journal of Sociology Vol. 16, 8.
- Shnapper Dominique 2002, Citizenship and national identity in Europe, Nations and Nationalism, Vol. 13, nr. 1.
- Somers Margareth 1993, Citizenship and Place of the Public Sphere: Law, Community and Political Culture in the Transition to Democracy, American Sociological Review, Vol. 68, nr. 2.
- Talts Mait 2002, Euroopa Liidu teemalise debati areng ja probleemid Eesti ajakirjanduses. Vastutav toimetaja Liina Kulu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002. (Euroopa Kolledži loengud; Nr. 13).
- Torre Massimo de 1995, Citizenship: A European Wager, Ratio Juris, Vol. 8, No. 1.
- Uba Katrin 2005, Eestlased ei ole rassistid, vaid ebatolerantsed, Postimees 2.03.2005 vt.<http://www.eucum.eu.int/>
- Vihalemm Peeter 2004, Maailm Eestist väljaspool: kogemus ja kontaktid, huvid ja hoiakud. Raamatus: Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse "Mina. Maailm. Meedia" tulemustest. Toimetajad: Veronika Kalmus, Marju Lauristin ja Pille Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Wallerstein Emmanuel 2003, Citizens some? Citizens all? The Making of the Citizen, Comparative Studies in Society and History, Vol. 45, No 4.

RAHVUSVAHELINE KARISTUSÕIGUS – IKKA VEEL VÄLJAKUJUNEMATA ÕIGUSVALDKOND?

Jaan Sootak

SISSEJUHATUS

Rahvusvahelise karistusõiguse olemasolus ei ole põhjust kahelda. Lähem süvenemine sellesse materjali võib aga muuta lugeja mõneti nõutuks, sest ühe ja sama mõiste all võidakse käsitleda erinevaid nähtusi – alates n-ö klassikalisest siseriiklikust karistusõigusest kuni selliste normideni, mis kehtivad riigiüleselt. Meie jaoks muudab probleemi keerulisemaks ka asjaolu, et vastavad mõisted ja keelenid ei ole välja kujunenud ning erinevaid võorkeelseid materjale lugevad eestikeelsed uurijad ei tarvitse üksteisest ka emakeeles suheldes aru saada. Seepärast on vajalik tegelda käesolevas õigusvaldkonnas ehk kõigepealt eestikeelse mõistekujunduse ja terminoloogiaga. Käesolevas artiklis antakse kõigepealt lühitülevaade selle õigusvaldkonna kujunemisloost (1), seejärel vaadeldakse katseid määratleda rahvusvahelist karistusõigust sisuliselt ja keeleliselt (2 ja 3) ning lõpuks analüüsitakse rahvusvahelise karistusõiguse ühe valdkonna – riikidevahelise ehk internatsionaalse karistusõiguse näitel probleemi, kuidas rahvusvaheline karistusõigus avaldub riikidevahelises suhtlemises (4).

1. KUJUNEMISLOOST

Mõiste “rahvusvaheline karistusõigus” ilmus õiguskirjandusse ja juristide kõnepruuki 19. sajandi teisel poolel, mil nii hakati saksa- ja prantsuskeelses õiguskirjanduses tähistama siseriikliku karistusõiguse riigivälist kehtivust.¹ Nähtus ise on aga märksa vanem, ulatudes tagasi juba Itaalia keskaegsete linnriikide õiguspraktikani.² Siseriikliku karistusõiguse riigivälise kehtivuse kõrval hakkas aga nimetatud mõiste eelkõige 20. sajandi algusest peale tähistama ka riikidevaheliste suhete karistusõigust (kurjategijate väljaandmise jm õigusabi kokkulepped).

Rahvusvahelise elemendi ilmumine karistusõigusse tuleneb tõsi- asjast, et tiheda riikidevahelise suhtlemise õiguslikuks tagamiseks ei piisanud enam siseriiklikust õigusest ega ka n-ö klassikalisest rahvusvahelisest õigusest. Tekkis vajadus piiritleda riikide või teiste rahvusvahelisõiguslike subjektide vastutus personaalsest, füüsiliste isikute vastutusest. Siinjuures tuleb, nagu karistusõiguse puhul ikka, arvestada ka vastaspoole arengut. Alati võib spekuloida selle üle, kelle käes on parajasti pall, kuid ka rahvusvahelise karistusõiguse arengut on alati mõjutanud kuritegeliku maailma areng – antud kontekstis allilma internatsionaliseerumine. Kogu rahvusvahelise karistusõiguse ajaloo vältel kuni tänapäevani välja ollakse sunnitud tunnustama, et sageli lõpeb kurjategija jälitamine või kogu kuritegevusvastane võitlus riigipiiril, kuna aga kuritegelik maailm ei lase end riigipiiridest eriti häirida.

Tõsi, mingi nähtuse kujunemisloos juures tuleb kõigepealt määratleda see nähtus ise ja alles siis hakata otsima tema päritolu. Öeldakse, et ajalugu ei ole teadmine, “kuidas see omal ajal tegelikult toimus” (*wie es eigentlich geschehen ist*), vaid ajaloo tuleb

¹ Nt L. Bar. Internationales Privat- und Strafrecht. Hannover, 1862; W. Rohland. Das internationale Strafrecht. Leipzig, 1877.

² L. Gardocki. Über den Begriff des Internationalen Strafrechts. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 1986, lk 704.

püüda leida seletusi, miks mingi tänapäevane nähtus on just selline, mitte aga teistsugune. Ajaloost võib muidugi leida ka seda, mida sealtn väga leida tahetakse. Näitena võib tuua Peter von Hagenbachi kohtuasja, mida peetakse üksikisiku rahvusvahelisõigusliku vastutuse musternäidiseks ja Nürnbergi rahvusvahelise tribunali eelkäijaks.

1469. aastal oli rahalistesse raskustesse sattunud Austria ertshertzog sunnitud pantima Burgundia hertsog Charlesile oma valdused Ülem-Reinimaal. Charles andis ühe sellise valduse, nimelt Breisachi linna foogtina valitseda oma vasallile Peter von Hagenbachile. Viimane kehtestas seal tõelise terrorirežiimi, pannes linnaelanike kallal toime tapmisi, röövimisi ja rüüstamisi. Kui Austria ertshertzog koos Prantsusmaa ja mõnede Ülem-Reinimaa linnade ja vürstidega nimetatud alad tagasi vallutas, võeti Hagenbach kinni ja anti 1474. a Breisachis “Jumala ja inimkonna seaduste” rikkumiste eest kohtu alla. Hagenbach ise vaidlustas kohtupidamise seaduslikkuse, väites, et tegemist on võitjate kättemaksuga (kohtunikud olid võitjate kokku kutsutud). Samuti õigustas ta end asjaoluga, et oli Charlesi vasall ja täitis tema käsku. Siiski tunnustati ta süüdi, mõisteti surma ja hukati.³ On muidugi iseasi, kas Hagenbach tunnustati süüdi tänapäeva mõistes inimsusevastastes kuritegudes (vägivald rahulike elanike kallal) või hoopis tollal kehtinud rahuseaduste rikkumises. Esimest väidet rõhutati eriti ingliskeelses kirjanduses, et täiendavalt legitimeerida Nürnbergi tribunali.⁴

³ O. Triffterer. Die völkerrechtlichen Verbrechen und das staatliche Strafrecht. Zeitschrift für Rechtsvergleichung, 1989/30, lk 83.

⁴ Nt: The Nuremberg Trial and International Law 1947. American Journal of International Law, 1947, Vol XLI, lk 20; Tsit: O. Triffterer. Die völkerrechtlichen Verbrechen, lk 83–84.

2. PIIRITLEMISKATSEID

Rahvusvahelise karistusõiguse näol on tegemist keerulise õigusvaldkonnaga, mis on ühelt poolt õiguse ja poliitika piirimail, teiselt poolt jääb tavalise siseriikliku karistusõiguse ja rahvusvahelise karistusõiguse kokkupuutealale. Rahvusvahelise karistusõiguse mõistet, kujunemist ja arengut on püütud seletada mitmel alusel, mis küll avavad selle nähtuse mõne tahu, kuid ei kujuta endast veel terviklikku määratlust.

Nii võib rahvusvahelist karistusõigust seletada loomuõigusega. Loomuõigus avaldub isiku põhiõigustes ja vabadustes ning nende kaitse ei saa olla konkreetse riigi eesõigus, vaid see peab toimuma rahvusvahelise karistusõiguse ja jurisdiktsiooni raames. Sellele põhjendusele toetub sisuliselt ka inimõiguste rahvusvahelise kaitse doktriin. See seisukoht ei arvesta aga asjaolu, et põhiõigused on enamasti siseriiklike karistusõigustega niigi oluliselt kaitstud; pealegi ei ole kõik rahvusvahelise karistusõigusega kaitstud õigushüved taandatavad põhiõigustele.

Rahvusvahelist karistusõigust võib vaadelda ka lihtsalt kui erinevate riikide siseriiklike karistusõiguste ruumilise kehtivuse täielikku harmoniseeritust. Nagu allpool näeme, on siin aga tegemist üksnes rahvusvahelise karistusõiguse ühe valdkonnaga, mis ei hõlma kaugeltki selle nähtuse keskseid alasid. Pealegi põrkavad igasugused täieliku harmoniseerimise katsed varem või hiljem kokku riigi suveräänsusega.

Rahvusvahelises karistusõiguses sisalduvate süüteo koosseisudena võib näiteks näha üksnes selliseid, mis pannakse toime riigivõimu soosimisel või kaasabil. Sellise riigikeskse ja poliitilise määratluse järgi jääb aga palju sisuliselt rahvusvahelisi kuritegusid antud liigist välja – näiteks lennukirööv, rahapesu jms.

Radikaalsema käsitluse järgi on rahvusvaheline karistusõigus tõeliselt võimalik alles siis, kui tekib ühtne rahvusvaheline jurisdiktsioon, samuti harmoniseeritud materiaalõigus ja menetlus. Põhimõtteliselt ja hea tahtmise juures võib sellist arengut ka täheldada,

iseasi on aga küsimus, kui kaugelt selline integratsioon peab ulatuma – millised on kas või konkreetse riigi rahvusliku õiguskorra või kogu kultuurilise eripära poolt etteantavad piirid. Kuni riigi materiaalõigus ja teatud määral ka menetlus on ühtlasi ära määratud ajaloolise, kultuurilise ja rahvusliku eripäraga, ei ole selline täieliku harmoniseerimine võimalik ja ilmselt ka vajalik.

Rahvusvahelist karistusõigust on püütud määratleda ka n-ö negatiivse tunnusega, nimelt sellise õigusvaldkonnana, mis ei ole täielikult samastatav ainult ühe konkreetse rahvusliku karistusõigusega.⁵

3. MÕISTED JA SÜSTEMAATIKA

Samas on küsimus suurel määral ka terminoloogiline ning seotud eri keeltes vastavatele õigusvaldkondadele antud nimetustega. Eesti keeles on kasutatav üldmõiste “rahvusvaheline karistusõigus”, mille sisu ega ulatus ei ole aga seni terviklikku käsitlemist leidnud, veel vähem on see välja kujunenud.⁶

Saksa keeles on seni üldiselt kasutatud kahest terminoloogilist liigitust – *internationales Strafrecht* ning *Völkerstrafrecht*. Esimest tuleb omakorda mõista laiemas ja kitsamas tähenduses – vastavalt sellele, kas peetakse silmas kogu valdkonda, kus on tegemist siseriikliku karistusõigusest kaugemale ulatava karistusõigusliku regulatsiooniga või üksnes siseriikliku karistusõiguse ruumilise

⁵ A. Eser, O. Lagodny (Eds). Principles and Procedures for a New Transnational Criminal Law. Documentation of an International Workshop 1991. Freiburg: Max-Planck-Institut für Strafrecht, 1992, lk V.

⁶ Mõistetest ja terminoloogiast eesti keeles nt: J. Sootak. Õpetus karistusseadusest. 2. vlj. Tallinn: Juura, 2003, lk 66–72; inglise keeles: T. Kerikmäe. Supranational Law as International Law and *Vice Versa*. Juridica International III. Tartu, 1998, lk 48 jj; J. Sootak. Estonian Criminal Law as a Component of International Criminal Law. Juridica International III, Tartu 1998, lk 53 jj; L. Mälksoo. State Responsibility and Challenge of the Realist Paradigm. 3 Baltic Yearbook of International Law, 2003, lk 57 jj.

kehtivuse põhimõtete rahvusvahelisest dimensioonist tulenevate küsimustega. Anglo-ameerika karistusõiguse terminoloogia mõistab aga keelendi *International Criminal Law* all eelkõige seda valdkonda, mis on saksa keeles *Völkerstrafrecht*.⁷ Ka Vene karistusõiguse terminoloogia kasutab üksnes mõistet *meždunarodnoe ugolovnoe pravo*, mõistes seda nii laiemas kui kitsamas tähenduses.⁸ Esimesel juhul hõlmab vaadeldav mõiste rahvusvaheliste kokkulepete (eelkõige mitmepoolsete kokkulepete ehk konventsioonide) karistusõigust, teisel juhul peetakse silmas seda valdkonda, mida sakslased nimetavad *Völkerstrafrecht*.

Mõistagi raskendab ühtlustamata terminoloogia nii praktilist rahvusvahelist koostööd kui ka teaduslikku diskussiooni. Seetõttu on ka arusaadav, et rahvusvahelisel tasandil püütakse leida unifitseeritud terminoloogiat, mis annaks kõigile võimaluse rääkida ühes, õiguslikult üheselt mõistetavas keeles. Nii toimus juba 1991. aastal Freiburgi Max Plancki Rahvusvahelise Karistusõiguse Instituudi ja *Society for the Reform of Criminal Law* ühisseminar, kus üritati kogu ülal nimetatud õigusmateriat hõlmata ühisenimetusega "transnatsionaalne karistusõigus" – *Transnational Criminal Law*.⁹

⁷ Ammendav ülevaade terminoloogiast ning ka erinevatest sisukäsitlustest ei ole ilmselt võimalik. Osundatagu siinkohal üksnes järgmistele edasisi kirjandusviiteid sisaldavatele allikatele: H.-H. Jescheck, T. Weigend. *Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil*. 5. Aufl. Berlin: Dunccker & Humblot, 1996, lk 145; Eser/Lagodny (viide 5), lk V; Scholten. *Das Erfordernis der Tatortstrafbarkeit in § 7 StGB*. Freiburg: Max-Planck-Institut 1995, lk 7–8; H. Nill-Theobald. "Defences" bei Kriegsverbrechen am Beispiel Deutschlands und der USA. Freiburg: Max-Planck-Institut 1998, lk 17–18. Erinevates riikides (Saksamaa, Prantsusmaa, Holland, Poola jt) kasutatava terminoloogia kohta vt ka: L Gardocki (viide 2), lk 703 jj; V. Scholten, lk 8. Inglisekeelse terminoloogia kohta vt ka O. Triffterer (viide 3), lk 103–105.

⁸ I. Karpets. *Prestuplenija meždunarodnogo haraktera*. Moskva: Juridičeskaja literatura, 1980, lk 13.

⁹ Eser/Lagodny (viide 5), lk V.

Paraku ei saa öelda, et viimase kümnendi jooksul oleks toimunud märkimisväärne terminoloogiline ühtlustumine. Põhjus on ilmselt ühelt poolt selles, et erinev terminoloogia ei ole asi iseeneses, vaid kajastab erinevate riikide õigussüsteemi ja -dogmaatika eripära. Teisalt tuleb arvestada vaadeldava õigusainestiku enda sisu, mis on väga mitmepalgeline ning erinevalt käsitletav. Viimati nimetatuga seoses tuleb arvesse võtta veel ühte suhteliselt uut nähtust – Euroopa Liidu õigust, mida ei ole siiani õnnestunud vähemalt senitunnustatud põhimõtete alusel selgelt liigitada ning mis tõenäoliselt sellistele süstematiseerimispõhimõtetele ei tarvitsegi alluda. Näiteks käsitlevad H.-H. Jescheck ja T. Weigend Euroopa karistusõigust küll rahvusvahelise karistusõiguse (*Völkerstrafrecht*) ühe osana, kuid väidavad selle olevat "omaette materia" – "Materie eigener Art".¹⁰

- Eesti keeles tuleks kasutada üldmõistet "rahvusvaheline karistusõigus". Erinevatest käsitlustest koorub välja vajadus eristada kolme suurt valdkonda, mille olemasolu näib olevat üldtunnustatud, nimelt:
- 1) siseriikliku karistusõiguse ruumiline kehtivus (KarS §§ 6–9), täpsemini ruumilise kehtivuse põhimõtete konkureerimisel tekkiv rahvusvaheline dimensioon – *ius inter nationes* ehk *ius trans terram nationis* – riikidevaheline ehk *internatsionaalne* karistusõigus (lad *inter* 'vahel, seas, hulgas');
 - 2) rahvusvaheliste kokkulepete ehk riikidevahelise koostöö karistusõigus – *ius trans nationes* ehk *transnatsionaalne* karistusõigus (lad *trans* 'sealpool, üle, läbi');
 - 3) karistusõigus, mis kehtib riikidest kõrgemal, riigiülene karistusõigus – *ius supra nationes* ehk *supranatsionaalne* karistusõigus (lad *supra* 'peal, kohal, üle').¹¹

¹⁰ Jescheck/Weigend (viide 7), lk 183.

¹¹ Erinevast terminoloogiast hoolimata näib selline kolmikjaotus olevat ka kirjanduses suhteliselt levinud. Vt nt: A. Eser. *Basic Issues of Transnational Cooperation in Criminal Cases*. Edward M. Wise (Ed). *Criminal Science in a Global Society. Essays in Honor of Gerhard O. W. Mueller*. Littleton, Colorado, 1994.

Tuleb eeldada, et rahvusvahelise karistusõiguse areng tervikuna ja tema kõigi kolme valdkonna areng ei tähenda aga hoopiski seda, et eelistus peaks kuuluma ühele neist. Praegune praktika näitab pigem rahvusvaheliste õigushüvede kombineeritud ehk kompleksse kaitse mõjust. Ühelt poolt näitavad seda katsed välja töötada rahvusvahelisi mudelkaristusseadustikke. Teiselt poolt on viimasel ajal hakatud tegema jõupingutusi loomaks võitluses inimsusevastaste ja sõjakuritegudega sellist supranatsionaalse karistusõiguse instituuti nagu rahvusvaheline kriminaalkohus (kas või nt nn Jugoslaavia-tribunal ning Rahvusvaheline Kriminaalkohus). Samal ajal on ilmne, et rahvusvahelise karistusõiguse kaks haru, nimelt supranatsionaalne ja transnatsionaalne suund vajavad toetust kolmandalt – riikidevaheliselt karistusõiguselt ehk siseriikliku karistusõiguse riikidevahelist kehtivust reguleerivalt harult. Väga raske oleks realiseerida üksikisiku vahetut rahvusvahelisõiguslikku kriminaalvastutust, kui seda ei toetaks internatsionaalne karistusõigus oma maailmaõiguse ehk universaalsusprintsipi ja maailmakuriteo mõistega.¹² Viimase toetus on vajalik eelkõige seetõttu, et tagada rahvusvahelisele karistusõigusele legitiimse karistusvõimu omadus. Selline karistusvõim saab kuuluda aga üksnes riigile, kus seda teostab demokraatlikult valitud rahvaesindus – parlament.

4. SISERIIKLIKU KARISTUSÕIGUSE VÄLISMAINE KEHTIVUS

1. Lähtekoht

Nimetatud probleemi näol on tegemist riikidevahelise ehk internatsionaalse karistusõigusega, mis ei ole aga oma loomult rahvusvaheline, kuid mille kohaldamine toob kaasa vajaduse sõlmida riikidevahelisi kokkuleppeid või toetuda väljakujunenud rahvus-

¹² Mõistest lähemalt nt: Karistusseadustik. Komm vlj. Koost J. Sootak ja P. Pikamäe. Tallinn: Juura, 2004, § 8, komm 1–2.

vahelistele tavaõiguslikele normidele. Paraku sisaldub nendes printsiipides juba olemuslikult ka erinevate riikide karistusõiguse konkurents, mis omakorda võib viia konfliktini. Viimased oleksid välisstatud üksnes siis, kui iga konkreetne juhtum leiaks ühe alternatiivse lahenduse – kurjategija mõistetakse alati süüdi kas kuriteokohariigis (olenemata sellest, kus ta parasjagu asub) või asukohariigis (olenemata sellest, kus ta kuriteo toime pani). Niisugune täiuslik harmoonia ei ole aga tegelikkuses isegi sõbralike ja koostöövalmis riikide vahel alati võimalik, rääkimata riikidest, kelle suhted on pingelised või lihtsalt jahedavõitu. Nii tekivadki n-ö negatiivsed või positiivsed konfliktid – esimesel juhul ei suuda kumbki riik süüdlase vastutuselevõtmist otsustavalt käsile võtta ja kurjategija jalutab endiselt rahumeeli ringi; teisel juhul püüavad mõlemad iga hinna eest oma õigusemõistmist läbi suruda – ning üksikisiku süütegu eskaleerub rahvusvaheliseks konfliktiks.¹³

Konkreetselt riigi siseriikliku karistusõiguse kehtivus väljaspool antud riiki tähendab selle riigi karistusvõimu laiendamist välisriigile. Selline laiendamine puudutab kolme subjekti – antud riiki, välisriiki ja teo toimepannud isikut. Siinjuures tulevad kõne alla mitmed variandid, mis sõltuvad sellest, kas tegu on karistatav ka välisriigis või mitte.¹⁴

- Tegu on karistatav ka välisriigis. Siseriikliku karistusvõimu laiendamisega välisriiki toetab siseriiklik karistusõigus ka välisriigi normikehtivust. Teisisõnu, siseriiklik karistusõigus toetab nii välismaist käitumis- kui ka sanktsiooninormi. Tegija jaoks tähendab see aga kahe konkureeriva karistamisaotluse olemasolu, mis omakorda välistab reeglina võimaluse välismaal toimepandud teo eest oma riiki tulles karistusest pääseda. Ka ei ole välistatud

¹³ A. Eser. Verbrechenverhütung und Behandlung Straffälliger. Kongress der Vereinten Nationen vom 27. August bis 7. September 1990. A/CONF 144/G/1990. Bundesrepublik Deutschland, lk 16.

¹⁴ H.-J. Scholten (viide 7), lk 51–55.

- topeltkaristamise oht, eelkõige siis, kui üks riik peab teise riigi kohtupraktikat mõnes konkreetnes kuriteoliigis liiga leebeks.¹⁵
- Tegu on välisriigis keelatud, kuid mitte karistusahvardusega. Siseriikliku karistamisega toetatakse küll välisriigi käitumisnormi, mitte aga selle riigi seisukohta normirikkumise sanktsioneerimise osas. Seega määrab normirikkumise õigusjärelmi ühe riigi asemel kindlaks teine riik; välisriigi võimalus ise määrata käitumisnormi sanktsioon on piiratud. Kui tegija on oma käitumise rajanud välisriigi (st teokoha) käitumisnormidele, võib siseriigi karistusvõimu selline laiendamine teda küll mitte teo keelatus, aga karistatavuse osas ebameeldivalt üllatada.
 - Tegu on välismaal lubatud või koguni kohustuslik. Siseriigi karistusvõimu selline laiendamine eitab täielikult välisriigi õigust. Viimasel puudub võimalus otsustada mitte ainult käitumise õigusjärelmi, vaid ka käitumise lubatavuse üle üldse. Ta peab arvestama, et riigis viibiv konkreetne isik ei kasuta talle antud käitumisvabadust, sest kardab teises riigis kehtivat karistusahvardust. Kui isik aga ei tea välisriigis kehtivat sanktsiooni normi, võib ta sinna sattununa osutada kurjategijaks.

2. Monistlikud teooriad

Immanentsest konkurentsist ja konfliktivõimalusest hoolimata on siseriikliku karistusõiguse riigiväline kehtivus mitte ainult paratamatu, vaid ka vajalik. Seetõttu vajab see õiguslikku põhistust. Riikidevahelise karistusõiguse rahvusvahelist dimensiooni ehk teisõnu siseriikliku karistusõiguse riigivälist kehtivust on püütud mitmeti põhjendada, lähtudes nii monistlikest kui dualistlikest alustest.

¹⁵ Nt rakendavad nt Saksa kohtud sageli topeltkaristamist narkosüütegude eest Hollandis süüdimõistetud isikutele, sest sealset karistuspraktikat peetakse nendes kuriteasjades liiga liberaalseks. H.-J. Scholten (viide 7), lk 52. *Ne bis in idem* ehk topeltkaristamise keelu põhimõtte kohta lähemalt: KarSK (viide 12) § 2 komm 7.

Monistlikud teooriad taandavad küsimuse ühele alusele, olgu selleks siis riigi huvide kaitse, rahvusvaheline solidaarsus või suhteliselt uuema teorianana positiivne üldpreventsioon.

Huvikontseptsioon lähtub lihtsast tõsiasiast – tegemist on siseriikliku karistusõigusega, mille ülesanne on siseriikliku õiguskorra ja õigushüvede kaitse ning seetõttu ei saa ka siseriikliku õiguse väliskehtivus rajaneda millelegi muule kui siseriiklikele huvidele. Isegi universaalsus- ehk maailmaõiguse põhimõtte kohaldamine toimub siseriiklike huvide kaitsmiseks, sest riik kaitseb end kõige paremini siis, kui ta hoolitseb rahukorra eest mitte ainult siseriiklikult, vaid kogu maailmas.¹⁶

Ka positiivse üldpreventsiooni teooria lähtub siseriiklike huvide kaitse teesist. Erinevalt n-õ traditsioonilisest huvikontseptsioonist rõhutab see teooria aga karistusõiguse normikindlustavat rolli.¹⁷ Ka välisriigis toimepandud tegu võib kahjustada teise riigi siseriiklike huve, nagu ka siseriigis välismaalase poolt toimepandud tegu. Selline tegu kõigutab kodanike usku õiguse kehtimisse. Karistus peab selle usu taastama, toetugu see siis mis tahes kehtivusprintsipi alusel kohaldatud siseriiklikule kriminaalseadusele.

Siseriikliku huvi põhimõtte seletab küll ära riigi karistusvõimu lähtekoha, kuid ei suuda põhjendada selle võimu legitimeeritust välisriigis. Ainult siseriiklikest huvidest lähtuv karistusvõim ei tarvitse üldse arvestada teise riigi ega ka rahvusvahelise üldsuse huvisid; seega saab riigi huvidega põhjendada mis tahes õiguslikku interventsiooni teise riiki. Mis puutub positiivsesse üldpreventsiooni, siis siin on tegemist küll ühega riigi karistusvõimu ja karistuse eesmärgi põhjendavatest teooriatest, mis iseenesest ei legitimeeri siseriikliku karistusõiguse välisriiklikku kehtivust rohkem kui mõni mis tahes teine karistusteooria.

¹⁶ R. Maurach, H. Zipf. Strafrecht. Allgemeiner Teil. Tb 1. 7. Aufl. Heidelberg: Müller, 1987, § 11 nr 5; H.-J. Scholten (viide 7), lk 44.

¹⁷ Positiivsest üldpreventsioonist lähemalt: J. Sootak. Karistusõiguse alused. Tallinn: Juura, 2003, VII. 3.

Solidaarsuspõhimõte lähtub vastupidisest eeldusest – kuivõrd on juba tegemist rahvusvahelise dimensiooniga, siis ei saa seda põhjendada siseriiklike kaalutlustega. Paraku seisneb just siin ka selle teooria nõrk koht – ka rahvusvaheliste huvide kaitse vajab legitimeerimist, õiguslikku lähtekohta. Omavahel saavad solidaarsed olla üksnes need subjektid, kes tegutsevad tunnustatud õiguslikul alusel. See õiguslik alus saab olla üksnes riigi karistusvõim. Pealegi kujutab solidaarsuse kontseptsioon teatud mõttes reaalsuse pea peale pööramist – ainult rahvusvahelise õigusliku solidaarsuse jaoks ei oleks vaja siseriikliku karistusõiguse ruumilise kehtivuse sellist põhjalikku regulatsiooni, nagu see sisaldub riikide karistusseadustikes n-ö siseamiseks tarbeks.

Tehakse vahet konkreetsetel ja abstraktsel solidaarsusel. Esimene tuleb kõne alla siis, kui on juttu konkreetsete riikide vahelistest suhetest (nt esinduspõhimõtte kohaldamine); abstraktse solidaarsuse korral on tegemist kõikide riikide kohustusega võidelda rahvusvahelist õiguskorda ja rahvusvahelisi õigushüvesid kahjustavate süütegudega (nn maailmakuriteod). Kuid solidaarsuse need kaks aspekti on sisu poolest sedavõrd erinevad, et tegelikult ei saagi rääkida ühest põhimõttest ehk teisisõnu siseriikliku karistusõiguse väliskehtivuse monistlikust alusest.¹⁸

Monistlikke teooriaid, eelkõige nende olulisemat esindajat – huviteooriat – peetakse tänapäeval aegunuks. On ilmne, et ühe riigi karistusvõimu laienemist teise riigi suhtes ei saa seletada üksnes ühe alusega. Juba selle õigusliku nähtuse ilmne dualism – siseriiklike ja rahvusvaheliste huvide arvestamine annab aluse rääkida pluralistlikust lähenemisest. Laiemas plaanis taandub probleem riigi karistusvõimu aluseks olevale suveräänsusele ning sellega varem või hiljem vastuollu sattuvatele rahvusvahelistele ehk supranatsioonaalsetele huvidele.

¹⁸ H.-J. Scholten (viide 7), lk 48 – 49.

3. Pluralistlikud teooriad

Seetõttu jääb üksnes üle arutleda selle üle, kas piirduda kaksikjaotusega või näha riigi karistusvõimu väliskehtivusel alustena kolme. Esimesel juhul põhineb see siseriiklike ning rahvusvaheliste huvide kaitse, teisel juhul tuleb juurde veel üks dimensioon – nimelt vajadus kaitsta ka kolmanda riigi huve. Näiteks esinduspõhimõtte kohaldamisel tegutseb võõramaalast süüdimõistet riik süüdimõistetud koduriigi õigusemõistmise ja karistusvõimu toetamise huvides, lähtugu süüdimõistet riik siis kas mingitest päevapoliitilistest kaalutlustest või peab ta silmas hoopis üllamaid eesmärke – näiteks soovib tugevdada teise riigi õigussüsteemi õigusriiklike põhimõtteid.

Et siseriikliku karistusõiguse väliskehtivus puudutab suuremal või vähemal määral teise riigi suveräänsust, siis peavad sellisel kehtivusel olema ka kindlad piirid. Eelkõige tekib see küsimus aktiivse personaalsuspõhimõtte, kaitsepõhimõtte ja maailmaõiguse põhimõtte rakendamisel. Rahvusvahelise karistusõiguse antud liigi juures tulenevad need piirid rahvusvahelisest õigusest, nimelt rahvusvahelise õiguse põhimõtetest, mis kohustavad austama teise riigi suveräänsust ning keelavad sekkumise teise riigi siseasjadesse. Lisaks sellele on väidetud, et arvesse tuleb võtta ka õiguse kuritarvitamise keeldu, mis kujutab endast mitte üksnes rahvusvahelise õiguse, vaid õiguse üldpõhimõtet üldse.¹⁹ Konkreetset eeskirjad rahvusvahelises õiguses aga senini puuduvad. Seega tuleb igal konkreetsel juhul kontrollida, kas selle või teise printsiibi kohaldamine on kooskõlas rahvusvahelise õigusega. Veidi lihtsamalt öeldes on tegemist küll pigem praktilise ja poliitilise küsimusega, mida kaks riiki omavahelistes suhetes peavad lahendama. Puhtõiguslikult ei ole aga tänaseni õnnestunudki välja töötada skeemi, kuidas siseriikliku karistusõiguse väliskehtivuse ja rahvusvahelise õiguse norme omavahel kooskõlastada.

¹⁹ H.-J. Scholten (viide 7), lk 60.

Kirjanduses on koguni väidetud, et osa kehtivuspõhimõtteid, näiteks nii aktiivne kui ka passiivne personaalsuspõhimõte (KarS § 7), samuti maailmaõiguse põhimõte (KarS § 8) on üldse vastuolus rahvusvahelise õigusega, vähemalt kui neid rakendada ilma oluliste piiranguteta.²⁰ Hiljem on jõutud siiski järeldusele, et põhimõtteliselt on rahvusliku karistusvõimu laiendamine välisriiki selle suveräänsuse arvel õigustatud. Sellel seisukohal on ka Euroopa Nõukogu, lähtudes dualistlikust põhistusest ning eeldades, et nimetatud sekkumine toimub rahvusvahelise solidaarsuse või siseriiklikest huvidest lähtudes. Oluline on tuvastada, et kaitsmisväärsete õigushüvede ning vastavate deliktide karistatavuse küsimuses valitseb rahvusvaheline konsensus.²¹

Mõningasi lahendusvariante pakub ka ettepanek loobuda interja transnatsionaalse karistusõiguse isoleeritud käsitlusest ning analüüsida ka selliseid variante, kus rahvusvahelise karistusõiguse kahe ala kokkupuutepunktil tekivad uued lahendused. Tegemist on kahe variandiga.

Esiteks, ühe konkreetse teo kohta kehtib ainult ühe riigi karistustaotlus.²² Sellele riigile tuleb osutada õigusabi, et kõrvaldada menetluslike defitsiite, mis tekivad seetõttu, et süüdlane või tõendid asuvad väljaspool riiki. Senist õigusabisüsteemi tuleb täiustada (nt kõrvaldada väljaandmistakistused, kuid see kõrvaldamine põrkub isiku põhiseaduslikele õigustele). Põhiküsimus on siin selles, kas tegu on vastava riigi karistusseaduse järgi üldse karistatav.

²⁰ G. Dahm. Völkerrecht. Bd I. Stuttgart, 1958, lk 260; E. Rosswog. Das Problem der Vereinbarkeit des passiven und aktiven Personalgrundsatzes mit dem Völkerrecht. Bonn, 1965, lk 175.

²¹ Council of Europe. European Committee on Crime Problems. Extraterritorial Criminal Jurisdiction. Strasbourg, 1990, lk 20.

²² *Strafanspruch*, mis tähendab riigi õigust konkreetsele käitumisele oma karistusõigusega reageerida. Seevastu *Strafgewalt* (nagu seda mõistet kasutab H. H. Jescheck) tähendab riigi rahvusvahelisõiguslikku volitust isiku vastutusele võtmiseks (*Befugnis zur Strafverfolgung*) suhetes teiste riikidega.

Teiseks juhtum, kus ühe teo kohta konkureerivad vähemalt kahe riigi karistustaotlused. Põhimõtteliselt erinev probleemiasetus seisneb siin aga asjaolus, et erinevaid karistustaotlusi tuleb koordineerida. Iseenesest ehk soovitavgi mitmekesisus võib aga viia üksikisikut koormava tulemuseni – topeltkaristamiseni. Viimane võib tuleneda sellest, et ei ole kindlat rahvusvahelist normi, mis selle täielikult keelaks. Põhiküsimus ei ole siin enam, kas tegu on karistatav, vaid hoopis, milline riik võib oma karistusvõimu realiseerida.

Selle asemel et tugevdada ühe riigi karistustaotlust, läheb rahvusvaheline areng hoopis teist teed – üritatakse luua võimalikult palju karistustaotlusi, et “püüda süüdlane võimalikult paljude karistustaotluste võrku”, ükskõik, kus ta parasjagu ka redutab.²³ Mõte, et süüdlane ei tohi üheski riigis olla kindel, et ta pääseb jälitamisest, võib isegi õige olla. See eesmärk on ka siis saavutatav, kui arendada õigusabi võimalused välja individuaalkaitse tungiva piirini. Probleemid tekivad aga siis, kui teokoha riik ei pea tegu kuriteoks. Lahendus on rahvusvahelistes lepingutes, mis kohustavad riiki teatud tegusid süütegudeks lugema. Kuid kui riik ei taha realiseerida olemasolevat karistustaotlust, siis tuleb appi maailmaõiguse põhimõte. Sellele peab lisanduma *ne bis in idem* tunnustamine ka välismaistele kohtuotsustele.

KOKKUVÕTE

Mõistega *rahvusvaheline karistusõigus* võib tähistada väga erinevaid õigusvaldkondi, mis ulatuvad siseriiklikust karistusõigusest rahvusvahelisse õigusesse. Seepärast peab vastavat kirjandust lugedes tähelepanelikult jälgima, millist mõistesüsteemi autor kasutab. Ehkki rahvusvahelise karistusõiguse kolm erinevat valdkonda on küll põhimõtteliselt nii sisu järgi kui ka terminoloogiliselt eris-

²³ O. Lagodny, lk 1009–1010.

tatavad, nägime riikidevahelise ehk internatsionaalse karistusõiguse näitel, et õiguse reaalseks toimimiseks tuleb arvestada veel mitmeid kriteeriume – eelkõige siseriiklikust riigiõigusest ja rahvusvahelisest õigusest tulenevat suveräänsuspõhimõtet. Ka ei ole välistatud, et rahvusvahelise karistusõiguse ja riikide koostöö edasises arengus moodustuvad hoopis teised valdkonnad.

Kirjandus

- L. Bar. Internationales Privat- und Strafrecht. Hannover 1862; W. Rohland. Das internationale Strafrecht. Leipzig 1877.
- Council of Europe. European Committee on Crime Problems. Extraterritorial Criminal Jurisdiction. Strasbourg 1990, lk 20.
- G. Dahm. Völkerrecht. Bd I. Stuttgart 1958, lk 260; E. Rosswog. Das Problem der Vereinbarkeit des passiven und aktiven Personalgrundsatzes mit dem Völkerrecht. Bonn 1965.
- A. Eser. Basic Issues of Transnational Cooperation in Criminal Cases. – Edward M. Wise (Ed). Criminal Science in a Global Society. – Essais in Honor of Gerhard O. W. Mueller. Littleton, Colorado 1994.
- A. Eser, O. Lagodny (Eds). Principles and Procedures for a New Transnational Criminal Law. Documentation of an International Workshop 1991. Freiburg: Max-Planck-Institut für Strafrecht 1992.
- A. Eser. Verbrechensverhütung und Behandlung Straffälliger. - Kongress der Vereinten Nationen vom 27. August bis 7. September 1990. A/CONF 144/G/1990. Bundesrepublik Deutschland.
- L. Gardocki, Über den Begriff des Internationalen Strafrechts. – Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 1986.
- H.-H. Jescheck, T. Weigend. Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeiner Teil. 5. Aufl. Berlin: Duncker & Humblot 1996.
- I. Karpets. Prestuplenija meždunarodnogo haraktera. Moskva: Juridičeskaja Literatura 1980.
- T. Kerikmäe. Supranational Law as International Law and *Vice Versa*. – Juridica International III, Tartu, 1998.
- R. Maurach, H. Zipf. Strafrecht. Allgemeiner Teil. Tb 1. 7. Aufl. Heidelberg: Müller 1987.

- L. Mälksoo. State Responsibility and Challenge of the Realist Paradigm. – 3 Baltic Yearbook of International Law 2003.
- H. Nill-Theobald. "Defences" bei Kriegsverbrechen am Beispiel Deutschlands und der USA. Freiburg: Max-Planck-Institut 1998.
- H.-J. Scholten. Das Erfordernis der Tatortstrafbarkeit in § 7 StGB. Freiburg: Max-Planck-Institut 1995.
- J. Sootak. Estonian Criminal Law as a Component of International Criminal Law. – Juridica International III, Tartu 1998.
- J. Sootak. Karistusõiguse alused. Tallinn: Juura 2003.
- J. Sootak ja P. Pikamäe. (Koostajad). Karistusseadustik. Komm vlj. Tallinn: Juura 2004.
- J. Sootak. Õpetus karistusseadusest. 2. vlj. Tallinn: Juura 2003.
- O. Triffterer. Die völkerrechtlichen Verbrechen und das staatliche Strafrecht. – Zeitschrift für Rechtsvergleichung 1989/30.

VÄIKERIIGID MAAILMAPOLIITIKAS

Rein Toomla

I. KLASSIFITSEERIMINE

Riike on maailmas püütud klassifitseerida pea paar sajandit. Kõige lihtsam grupeerimise viis on loomulikult jagada kaheks, võttes ennekõike aluseks vastandlikkuse. Riikide puhul tuleksid siis kõne alla jaotused suur-väike, tugev-nõrk, sõltuv-iseseisev. Arvatavasti prooviti esimest korda riike niimoodi jagada Chaumont'i lepingus 1814. a, kui vastavas tekstis sätestati, et väikeriigid on need, kes ei suuda 20 aasta vältel võimaliku Prantsusmaa agressiooni tagasitõrjumiseks välja panna 60 000 meest¹.

Kui sellise jagamise aluseks oli selgelt sõjaline kriteerium, siis mõnevõrra hiljem – Viini kongressi päevil – jagati kokkukutsutud riigid kaheks nende huvide põhjal – ühelt poolt üldiste ja teisalt piiratud huvidega riigid². Kuid samal Viini kongressil hakati selle küsimusega juba tõsisemalt tegelema, ehkki meie probleemi seisukohalt veel kaude. Kongressil moodustatud Statistakomisjoni ülesandeks sai hinnangu andmine nendele aladele, mis läksid ühe riigi valdusest teise kätte. Hindamisel võeti aluseks territooriumi suurus, rahvaarv, geograafiline asend ja loodusrikkuste olemasolu³.

NB! Nii siin kui järgnevalt on esitatud allika lühendatud variant. Täisviite leiata kirjanduse nimestikust.

¹ Rothstein, *Alliances and small powers*, 1968, lk 12.

² Bjøl, *The small states in international politics*, 1971, lk 30.

³ Freymond, *The foreign policy of Switzerland 1973*, lk 93.

VÄIKERIIGID MAAILMAPOLIITIKAS

Teoreetikute vaatevälja sattus väikeriikide probleem alles pärast Teist maailmasõda. Sarnaselt paljude teiste teadusvaldkondadega käib ka siin vaidlus prioriteedi üle – keda pidada vastava uurimisuuna alusepanijaks. Enamik väikeriikidega tegelevatest spetsialistidest peab selleks Anette Baker Fox'i ja tema 1959. a ilmunud raamatut "The Power of Small States"⁴, kuid seda arvamust on ka kahtluse alla pandud⁵.

Enne kui asuda väikeriigi määratluse otsimisele, tuleb üles leida nende koht muude riikide hulgas – kuidas on üldse riike klassifitseeritud.

1. Üliriigid – kasutatud võrdlemisi sageli USA ja Nõukogude Liidu iseloomustamiseks külma sõja aegadel. Rohkem siiski publitsistlikes käsitlustes kui teaduskirjanduses.
2. Suurriigid – vahetevahel on tähendanud sama mis üliriigidki, kuid sagedamini on seda terminit kasutatud sellise perioodi kohta, mil saab rääkida rohkem kui kahest suurvõimust maailmapoliitikas. Klassikaliseks näiteks maailm enne Esimest maailmasõda.
3. Keskmised riigid – üldiselt populaarne, eriti triaadis suurriigid – keskmised riigid – väikeriigid, sest mingil moel tuli maailmapoliitikas üldistada ka selliste riikide nagu Kanada või Hispaania käitumist.
4. Väikeriigid – olgu nad siinkohal ainult nimetatud, nendele ongi pühendatud kogu järgnev artikkel.
5. Mini- e mikroriigid – tavaliselt rahvaarvu silmas pidades väikeriikidest veelgi väiksemad. Mõnikord on näiteks Eestitki siia lahterdatud, enamikul juhtudel veel väiksemaid.
6. Pisi- e käabusriigid – Euroopast näidet otsides kuuluksid siia alla Andorra, San Marino või Monaco.

⁴ Höll, *Introduction: towards the broadening of the small states perspective*, 1983, lk 15.

⁵ Christmas-Møller, *Some thoughts on the scientific applicability of the small states concept: a research history and a discussion*, 1983, lk 36–37.

II. ARUSAAMAD VÄIKERIIKIDEST

Enim levinud arusaamad väikeriikidest on seotud kvantitatiivsete määratlustega – tavapäraselt rahvaarv ja majanduslikud näitajad. Heaks kriteeriumiks võiks olla pindala, kuid sageli on mõned maad alalt suured riigid väga hõredalt asustatud. Järgnevalt piirdungi rahvaarvu ja majandusega, mis olid väikeriikide uurimisel eriti populaarsed läinud sajandi 60.–70.aastatel.⁶

1. Rahvastik

Nagu ikka, on ka siin piiri tõmbamine osutunud päris keerukaks. Erinevatele autoritele toetudes saaks kirja panna sellise määratluse: väikeriik on riik, mille rahvaarv on alla 10 miljoni inimese. Kuid see on ainult alumine piir. Terve rida autoreid on olnud seisukohal, et seda lage võiks tunduvat kõrgemale tõsta. Minu teada on kõige kõrgemaks näitajaks välja pakutud 50 miljonit inimest⁷. Oma loogika on siinkohal olemas, kui riigid jaotada ainult suur- või väikeriikideks, ehkki emotsionaalselt tundub 50 miljonit ikkagi selline hulk, mida väikeriigiga kuidagi ei seostaks. 10 ja 50 miljoni vahele mahub mitmeid arvamusi, tavaliselt väljendatud ümmarguste numbritega.⁸

Kuid väikeriikide kõrval eristatakse ka mini- ja pisiriike. Jean-Luc Vellut, kes pakkus väikeriikide piiriks 50 miljonit inimest, on ka nüüd lati kõrgele seatud. Ta küll ei kasuta mõistet “miniriik” – tema

⁶ Knudsen, Small States, Latent and Extant: Towards a General Perspective, 2002, lk 184–185.

⁷ Vellut, Smaller states and the problem of war and peace: some consequences of the emergence of smaller states in Africa 1967, 254.

⁸ Fox, The power of small states. Diplomacy in World War II, 1959, 147, Vital, The inequality of states. A study of the small power in international relations, 1967, 8; Barston P, The Other powers: Studies in the Foreign Policy on Small States 1971, 41.

terminiks on *smaller powers* ehk “väiksemad jõud”, ja need algavad 10 miljonist.⁹ Kuid see kategooria jaguneb omakorda veel kaheks – esimeseks ja teiseks klassiks, mille piir jookseb 5 miljoni kohalt. Selle jaotuse järgi oleks Eesti kindlalt miniriik ja pealegi veel teise klassi miniriik. Tegelikult väidavad sama vahest ehk ainsa Baltimaadele pühendatud uurimise autorid, mille keskmes on just suurus ja sealt tulenev poliitika¹⁰. Usun, et meie enesekindlusele on vastuvõetavamad need arusaamad, mille järgi miniriikide piir algab 1 miljonist või isegi veelgi väiksemast numbrist.¹¹

Pisi- ehk kääbusriike eristavaks piiriks on pakutud 100 000 inimest või on lihtsalt rõhutatud, et tegemist on väga väikeste riikidega.¹²

2. Sisemajanduse koguprodukt

SKP-d arvesse võttes ollakse veidi ettevaatlikumad – ainult vähesed teoreetikud on riskinud pakkuda midagi konkreetset.

- Et Michael Handel liigitab väikeriikide hulka ka Hollandi, siis selle riigi SKP võiks pidada ka laeks – umbes 35 miljardit dollarit 1973. a seisuga, mille ta võtab oma arutluse aluseks¹³. 2002. a oli Madalmaade sama näitaja kasvanud 418 miljardi dollarini¹⁴ ja riik ise oli GDP edetabelis tõusnud 12. kohale – vaevalt et tänapäeva mõistes võiks liigitada Hollandit majanduslike väike-

⁹ Vellut, 1967, 254–256.

¹⁰ Taagepera, Ziedonis, Valgemäe, Problems of Mininations. Baltic Perspectives, 1971.

¹¹ Rapaport et al., Small states and territories, 1971, 30.

¹² Abdur Kabir, The security of small states: a framework of analysis, 1987, lk 5, Rapaport et al., 1971, 30.

¹³ Handel, Weak states in the international system, 1990, 32.

¹⁴ Human Development Report 2004, http://hdr.undp.org/statistics/data/pdf/hdr04_table_1.pdf

riikide hulka. Teistpidi vaadatuna tähendaks see, et väikeriikide hulka saaks paigutada umbes 180 riiki.

- Alla 10 miljardi dollari¹⁵ – inflatsiooni arvestades oleks see summa praegu umbes 50 miljardit dollarit. 2002. a seisuga oli sellest rikkamaid riike maailmas 50. Jällegi vastupidi arvutades saaks väikeriikide hulgaks umbes 140.
- Lisaks konkreetsetele summadele on ka arvatud, et väikeriikide hulka tuleks lugeda kõik riigid, mille rahvuslik koguprodukt on alla 1% kogu maailma vastavast näitajast¹⁶. Enam-vähem praeguse seisuga teeks see umbes 320 miljardit dollarit aastas. Sisuliselt langeb see kokku Hollandi näitega – maailmas on ainult 16 riiki, kelle SKP ületas 2002. a selle näitaja.

Olgu võrdluseks lisatud veel neid arvamusi, kus eristatakse mini-riike:

- Vellut' väiksemate riikide I klass – 1–2 miljardit dollarit. Tänapäeval ligikaudu 5–10 miljardit dollarit. Selliseid riike oli 2002. a 24.
- II klass – alla 1 miljardi dollari aastas¹⁷. Praegusel ajal tähendaks see alla 5 miljardi dollarilist SKP-d – niisuguseid riike oli umbes 70.

III. VÄIKERIIKIDE VÄLISPOLIITILISED PROBLEEMID

Paljude asjatundjate arvates ei ole tänapäeva maailm eriti turvaline paik, ka mitte väikeriikidele. Kui proovida kokku võtta probleemid, millest võivad kujuneda just ohud väikeriikidele, siis saaksime järgmise loetelu:

¹⁵ Vellut, 1967, 255; Barston, 1971, 41.

¹⁶ Azar, Probe for peace: small states hostilities, 1973, 29.

¹⁷ Vellut, 1967, 255–256.

- 1) loodus ehk geopoliitilised probleemid;
- 2) sõjalise agressiooni oht;
- 3) majandus, ennekõike väliskaubandusküsimused;
- 4) üldine maailmapoliitika ehk suurriikide tegutsemine.

Need probleemid ei pruugi olla hierarhilised, ehkki mõningatel juhtudel on olnud.

1. Väikeriigi geopoliitiline asend

On leitud, et riigi strateegiline asend, eriti suurriikide suhtes, on väikeriigi julgeoleku tagamisel üsnagi tähtis. Eriti on taoline arvamus süvenenud Teise maailmasõja järgsel perioodil. Ühelt poolt on geograafilist asendit vaadeldud nõrkusena – eriti kui väikeriik asub suurriigi vahetus naabruses – Nõukogude Liit ja Baltimaad või Soome; USA ja Kuuba; Saksamaa ja Taani. Teiselt poolt on asendis nähtud ka iseseisvuse garantiid. Hea näide selles suhtes on Põhjamaad, kuhu kuuluvaid riike on geopoliitiliselt jagatud kolme gruppi.

- Taani, Island, Norra – asukoht strateegiliselt tähtis, seda nii USA-le kui ka omaaegsele Nõukogude Liidule. Nende kahe riigi rivaliteeti ongi peetud tasakaalustavaks teguriks, mis on taganud sellesse gruppi kuuluvate riikide julgeoleku.
- Rootsi – asukoht teisejärguline, lisaks ümbritsetud veel puhverriikidest. Veidi teisiti öelduna tähendaks see, et Rootsi jaoks oleks tema geopoliitiline asend muutunud ohtlikumaks, kui ühelt poolt oleks kadunud iseseisev Soome või teiselt poolt näiteks sõltumatu Norra.
- Soome – oli tihedalt seotud ühe suurvõimuga, mis nõrgendas teise poole huvi tema suhtes¹⁸.

¹⁸ Bjøl, 1971, lk 32, Knudsen, Analysing small-state security: the role of external factors, 1996, lk 9–16.

Peale asukoha on aeg-ajalt välja pakutud looduslikke tingimusi – on väidetud, et Saksamaa arvestas Teise maailmasõja päevil Šveitsi mägesid, kui loobus tema okupeerimisest. Sama probleemi ees olevat seisnud ka Nõukogude Liit, kui tema suhted Albaaniaga järsult halvenesid¹⁹.

2. Sõjalise agressiooni oht

Kui suurriigi jaoks on väikeriigis toimuvad protsessid olulised, siis on küllaltki tõenäoline sõjaline sekkumine, eriti kui tegemist on naaberriigiga – näiteks NSV Liidu invasioon Afganistani või USA samalaadsed ettevõtmised Ladina-Ameerikas. Samas vajab taoline eeldus ka tõestust. Kõige lihtsam on üle lugeda mingil ajaperioodil toimunud sõjalised konfliktid ja vaadata, kui palju on neisse segatud väikeriigid. Oslo Rahu-uuringute Instituudi andmestiku põhjal on pilt järgmine²⁰:

• sõjaliste konfliktide üldhulk aastatel 1946–2002	566
• neist riikidevahelisi konflikte	73
• neist väikeriikide osalemisel	33

Väikeriigi all mõistan ma praegu riiki, mille rahvaarv ei ületa 10 miljonit inimest. Kui veelgi kitsamaks minna ja eristada konflikte, kus mõni väikeriik on olnud sõjas suur- või üliriigiga, siis on tulemuseks üsna väike arv – ainult neli. Kuna neid on niivõrd vähe, siis olgu nad ka nimetatud:

- 1) Suurbritannia – Albaania 1946. a,
- 2) NSV Liit – Ungari 1956. a,
- 3) USA – Grenada 1984. a,
- 4) USA – Panama 1989. a.

¹⁹ Bjøl, The power of the weak, 1968, lk 158.

²⁰ http://www.prio.no/page/Project_detail/9244/45926.html

Siinkohal tuleb hakata selgitama. Vastav andmebaas sisaldab ainult selliseid konflikte, kus on saanud surma vähemalt 25 inimest aastas. Võib olla seetõttu on loetelust välja jäänud mitmed USA agressioonid Kesk-Ameerikas, kus kas tõepoolest vastupanu ei osutatudki või pole surmasaanute hulk teada. Nõukogude Liidu agressiivsus ei tule välja seetõttu, et praktiliselt kõik tema piiririikideks olevad väikeriigid annekteeriti enne 1946. aastat. Tšehhoslovakkia ja Afganistan ei mahu oma suuruse – rahvaarv üle 10 miljoni – tõttu minu poolt esiletoodud konfliktidesse.

Kuid ka sellest andmebaasist saab üht-teist järeldada.

- a) Relvakonfliktide enamus ei leia aset üldse mitte riikide vahel, vaid riikide sees. Teatav – ja isegi suur – osa neist mahub vabadusvõitluse alla, kus vastamisi olid omaaegsed koloniaal-impeeriumid ja nende asumaade vabadusliikumised, kuid ikkagi oleks neid raske pidada riikidevahelisteks kokkupõrgeteks.
- b) Ka väikeriikide puhul on just riigisisest konfliktid olulised – neid on enam kui poole sajandi jooksul registreeritud 174 ehk umbes 30% kõikidest niisugustest kokkupõrgetest.
- c) Kui võtta vaatluse alla riikidevahelised konfliktid, nende seas väikeriikide osalusega, siis tuleb tunnistada, et väikeriigid ei ole olnud kuigi rahumeelsed. Peaaegu pool kõikidest riikidevahelistest konfliktidest on peetud väikeriikide osalusel ja 13 vastasseisu on olnud sellised, kus võitluspoolteks on olnud ainult väikeriigid. Kõikidest riikidevahelistest kokkupõrgetest moodustab see 18%. See on vähemus, kuid see pole tühine vähemus. Maailm ei ole olnud kuigi rahulik, kuid oma osa sellise olukorra tekkimiseks on andnud ka väikeriigid ise.

3. Majanduslikud aspektid

Et maailm on majanduslikult üha enam seotud, siis võivad majanduslikud surveabinõud mõjutada küllaltki oluliselt riikide julgeolekut. Väikeriikide seisukohalt on selline oht veelgi ilmsem, sest nende integreeritus maailmamajandusse on üldjuhul tugevam

kui suurriikidel. Juba kolmkümmend aastat tagasi leiti, et väikeriigid erinevad oma suuremate partneritest järgmiste majanduslike tunnuste poolest²¹:

- 1) väikeriigid sõltuvad väliskaubandusest enam kui suured;
- 2) väikeriikide väliskaubandusbilanss on enamasti negatiivne;
- 3) väikeriikide väljaveoartikliteks on enam toormaterjalid kui valmistoodang;
- 4) väikeriigi väliskaubandus on enam kontsentreeritud ühele partnerile;
- 5) mingil tühel tooteliigil on väikeriigi väljaveos suurem tähtsus,
- 6) väikeriikide majanduskasv on tavaliselt madalam.

Samas on need seisukohad ka võrdlemisi lihtsalt kontrollitavad – kas ka tänapäeval on ülaloodud arusaamad kehtivad või on need vajunud möödaniuku ning tänapäeva maailmas tuleb midagi muud välja pakkuda. Andmete kättesaadavus on seadnud sellele kontrollile ka piirid – nii jäävad vaatluse alt välja seisukohad, et väikeriikide väljaveos domineerivad toormaterjalid ja ühel tooteliigil on väljaveos suurem osakaal.

Võtan väikeriigi kriteeriumiks rahvaarvu ja liigitan sellesse gruppi riigid, kus elab alla 10 miljoni inimese. Valimi lihtsustamiseks vaatan ainult kahte piirkonda maailmas – Euroopa ja Aafrika väikeriike²². Euroopas mahuvad sellesse loetelusse 22 riiki: Albaania, Austria, Bosnia ja Hertsegovina, Bulgaaria, Eesti, Iirimaa, Island, Leedu, Läti, Luksemburg, Makedoonia, Malta, Moldova, Norra, Rootsi, Slovakkia, Sloveenia, Soome, Šveits, Taani, Ungari, Valgevene.

Aafrikas tuleb vaatluse alla 30 riiki: Benin, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Cabo Verde, Djibouti, Ekvatoriaal-Guinea, Eritrea, Gabon, Gambia, Guinea, Guinea-Bissau, Kesk-Aafrika Vabariik,

²¹ Väyrynen, The position of small powers in the West European network of economic relations, 1974, lk 149–150.

²² Human Development Report 2004, http://hdr.undp.org/statistics/data/pdf/hdr04_table_1.pdf

Komoorid, Kongo Vabariik, Lesotho, Libeeria, Liibüa, Mauritania, Mauritius, Namiibia, Rwanda, São Tome ja Príncipe, Seišellid, Sierra Leone, Somaalia, Svaasimaa, Togo, Tšaad, Tuneesia – riikide nimed on esitatud sellisel kujul, nagu nad on kirjas Maailma atlasel, 2004.

Kuna võrdluseks on vajalikud ka suurriikide näitajad, siis valisin välja 10 majanduslikult võimsamat riiki: Ameerika Ühendriigid, Brasiilia, Hiina, India, Itaalia, Jaapan, Prantsusmaa, Saksamaa, Suurbritannia, Venemaa.

- a) Väikeriigid sõltuvad rohkem väliskaubandusest – jah, sõltuvad küll. 2002. a andmete järgi oli 10 suurriigi väliskaubanduse osakaalude keskmine sisemajanduse koguproduktist 42%. Euroopa 22 väikeriigi (ilma väga väikeste riikideta – Andorra, San Marino jne – , kuna nende vastav statistika on liidetud naabrite omaga) vastav keskmine oli 102% ja Aafrika 28 väikeriigil (Libeeria ja Somaalia puhul teatakse väliskaubanduslike näitajaid, kuid ei teata SKP-d) puhul – 81%. Muidugi on kõikides gruppides kõikumisi ja mõnegi suurriigi väliskaubanduse osakaal on üsnagi suur – näiteks Saksamaa, Venemaa ja Hiina –, samuti on väikeriike, mille puhul saab rääkida väliskaubanduse päris väikesest osakaalust. Kuid väikeriikide puhul saab siiski rääkida ühest tahust, mida omal ajal Väyrynen ei saanudki ette näha. Esitan kõigepealt nende Euroopa väikeriikide loetelu, mille väliskaubanduse osakaal on keskmisest – see on 102% – suurem. Need 11 riiki on Bosnia ja Hertsegoviina, Bulgaaria, Eesti, Iirimaa, Leedu, Malta, Moldova, Slovakkia, Sloveenia ja Valgevene. Sellest nimistust ainult Iirimaa ja Malta ei kuulu siirderiikide hulka. Seega saaks väita, et ka üleminekustaadiumis olevad riigid on haavatavamad kui stabiilsed demokraatiad.
- b) Väikeriikide väliskaubandusbilanss on enamasti negatiivne – üldiselt jah. Euroopa 22 väikeriigi seast oli ainult seitsmel riigil ekspordi osakaal impordist suurem ja jällegi olid need kõik stabiilsed arenenud tööstusriigid. Huvitaval kombel oli pilt enam-vähem

sama ka Aafrikas – andmed olid olemas 30 riigi kohta ja positiivne oli vastav näitaja samuti seitsmel riigil. Kuid ega suurriikide osaki pole selline pilt kuigi haruldane – esikümnest on kolmel see näitaja negatiivne ja tegelikult on statistika järgi terve maailma väliskaubandusbilanss kergelt negatiivne – umbes 1% võrra.

- c) Väikeriikide väliskaubandus on kontsentreeritud enam ühele partnerile.
Olgu järgnev andmestik esitatud tabeli kujul.

Tabel 1. Suurima väliskaubanduspartneri osakaal²³

Riigid	Suurima partneri osakaal ekspordis	Suurima partneri osakaal impordis
10 suurriiki	18%	16%
22 Euroopa väikeriiki	26%	25%
28 Aafrika väikeriiki (andmed puuduvad Botswana ja Namiibia kohta)	38%	30%

Väyryse püstitatud hüpotees leiab taas kinnitust, kusjuures uue mõõtmena näib olevat esindatud majandustase. Euroopa väikeriigid on majandustasemelt Aafrika omadest märkimisväärselt edukamad ja oletatavasti kajastub see ka väliskaubanduses – kõrge majandustasemega riikidel on väliskaubandus mõnevõrra vähem kontsentreeritud ühele partnerile kui madalama majandustasemega riikidel. Osaliselt leiab selline väide kinnitust ka Euroopa seest. Nii on Ida-Euroopa riikide ekspordis suurima partneri osakaal keskmiselt 30% – märgatavalt suurem kui stabiilsetes ühiskondades. Impordis vahet ei ole – kahe grupi keskmised näitajad erinevad alla 1%.

- d) Väikeriikide majanduskasv on aeglasem.
Ka siin on otstarbekas esitada andmestik tabeli kujul.

²³ The World Almanac and Book of Facts, 2005, World Almanac Books, 2004, lk 747–847.

Tabel 2. Majanduskasv *per capita*²⁴

Riigid	Majanduskasvu keskmine 1975–2002	Majanduskasvu keskmine 1990–2002
10 suurriiki	2,7%	2,1%
Euroopa väikeriigid	1,2%	2,6%
Aafrika väikeriigid	1,0%	1,2%

Aafrika väikeriikide näitajad jäävad suurriikidele selgelt alla, seega leiaks püstitatud hüpotees kinnitust. Euroopa puhul saab rääkida nii ja naa. Samas tuleks suurriikide puhul arvestada ka Venemaa näitajaid. Pikema perioodi kohta need puuduvad, 1990.–2002. a keskmine kasv oli negatiivne. Kui oletada seda ka terve vaadeldava perioodi kestel, siis suurriikide näitajad tervikuna nii optimistlikud ei ole.

4. Suurriikide poliitika

Ei ole üheselt selge, kuidas suurriigid oma vastasseisudes või isegi koostöös mõjutaksid maailmapoliitikat. Mida siis arvatakse?

- 1) Suurriikide omavahelised pinged – paljud teoreetikud peavad seda kõige olulisemaks muutujaks väikeriigi julgeoleku tagamisel, kuid üsna palju on erinevaid arusaamasid. On väidetud, et kui pinged suurriikide vahel on madalseisus, siis on ka väikeriikide julgeolek garanteeritud²⁵ Kuid on väidetud ka vastupidist – mida teravamad on suurvõimude vahekorrad, seda kindlamini saaks väikeriik end tunda. Nimelt läheb ta siis üha rohkem hinda, ta võib saada ühe poole liitlaseks ning tal on suuremad võimalused tõsta oma rahvusvahelist tähtsust näiteks vahendaja rollis²⁶.

²⁴ Human development report 2004, http://hdr.undp.org/statistics/data/pdf/hdr04_table_1.pdf

²⁵ Knudsen, 1996, lk 11.

²⁶ Mouritzen, Tension between the strong, and the strategies of the weak, 1991, lk 219–221.

- 2) Suurriikide võimutsükli faas – on arvatud, et vähemasti suurvõimud teevad oma arengus läbi mitmed faase – mõnedel juhtudel on nad ülivõimsad, kuid võimalik on ka vastupidine variant. Suurriikide järjekordse tippujõudmise korral muutuvad väikeriigid perifeerseteks ning suurriikide mõju neile kasvab²⁷.
- 3) Ajalooline taust – paljudel väikeriikidel on negatiivseid kogemusi oma suhetest eelkõige suurte naabritega, selle tulemusena on teatud riigid suhtunud ettevaatlikult näiteks Saksamaa või praeguse Venemaa käitumisse.
- 4) Rivaalitseva suurriigi olemasolu – probleem taandub suuresti mõjusfääride poliitikale, kus üks suurvõimudest püüab riike teise suurriigi (oletatavast) mõjusfäärist välja kiskuda. Heaks näiteks peetakse Trumani doktriini, mis algul oli suunatud Kreeka ja Türgi toetamisele NSV Liidu vastu.
- 5) Julgeolekusüsteemi olemasolu – eriti oluliseks on seda peetud pärast külma sõja lõppemist ja NSV Liidu lagunemist. Siinkohal polegi nii oluline, kas väikeriikide potentsiaalsed ohustajad kuuluvad ühte reguleerivasse organisatsiooni või mitte – nii OSCE kui ka NATO on etendanud väikeriikide kaitsja rolli.
- 6) Väikeriikide roll sõltub suuresti ka sellest, millistes rahvusvaheliste suhete süsteemis ta tegutseb, õigem oleks küll öelda – kuidas teoreetikud seda süsteemi ette kujutavad.
 - a) Kõige soodsamaks väikeriikidele peetakse multipolaarset rahvusvaheliste suhete süsteemi. See tähendab, et maailmas on enam kui kaks suurvõimu, mille ümber siis koonduvad väiksemad liitlased. Nüüd tekib olukord, kus väikeriikidel on võimalus manööverdada ning nende vabadus liituda ühe või teise suurriigiga on üsna laialdane. Tegelikus poliitikas väljendub see vabadus võimalusega mõjutada jõudude tasakaalu. Et multipolaarne jõudude tasakaal ei ole just sagedane nähtus (kõige selgemini valitses niisugune olukord viimati enne Esimest maailmasõda), siis on ka väikeriikidel võrdle-

²⁷ Gilpin, War and change in world politics, 1981, lk 25–30.

misi harva võimalik seda ära kasutada. Klassikaliseks näiteks peetakse Balkani riikide positsioone tol perioodil²⁸.

Mõned väikeriigid on suutnud leida tuge jõudude tasakaalu vastupidiselt variandilt – nn nõrkuse tasakaalult. See, et pärast Esimest maailmasõda olid nii Saksamaa kui ka Venemaa oma mõjust ja jõust väga palju kaotanud, andis tervele reale Ida-Euroopa rahvastele võimaluse saavutada poliitiline iseseisvus – siia hulka kuulusid ka Baltimaad. Siiski on mõnede teoreetikute poolt peetud jõudude tasakaalu kadumist ka väikeriikidele hukatuseks²⁹ Praktiliselt väljendus see arusaam näiteks 1920. aastatel Saksamaal, kus konkreetselt Balti riike nimetati hooajariikideks – *Saisonsstaaten*³⁰.

Samas on ka leitud, et väikeriikide eesmärgiks ei saagi olla jõudude tasakaalu säilitamine, nende oma julgeoleku tagamise šansid on suuremad, kui on tegemist nn jõudude antitasakaaluga³¹.

Väikeriikide seisund paistabki olevat kõige keerulisem siis, kui suurvõimud on tasakaalust väljas, aga teevad katseid selle taastamiseks. Siinkohal olevat väikeriigil kõige kasulikum jääda võitja poolele, kuna tema tegevuse peamiseks ja vahel ka pea ainsaks eesmärgiks on ellujäämine³². Kuid ka sellel arvamusel on oma vastand – nii arvab Rothstein, et vähemalt lühiajalises perspektiivis oleks väikeriigil soodsam toetada just tasakaalust väljas olevat suurvõimu, tuues näiteks 19. sajandi lõpu Rumeenia³³.

Kuid maailma ajaloost on ka näiteid, kus multipolaarne jõudude tasakaal ei ole takistanud väikeriikide kadumist – näiteks tuuakse Poola jagamised. Siinkohal võib muidugi vaielda, kas 18. sajandil Poola oli ikka väikeriik või mitte.

²⁸ Handel, 1990, lk 181–182.

²⁹ Vandenbosch, The small states in international politics and organization, 1964, lk 294–295.

³⁰ Handel, 1990, lk 180.

³¹ Fox, 1959, lk 187.

³² Mouritzen, 1994, lk 157.

³³ Rothstein, 1968, lk 215.

b) Bipolaarse maailma all mõistetakse maailma jagunemist ainult kahe suurvõimu (keda siinkohal võiks nimetada ka ülivõimuks ehk üliriigiks) mõjusfääri. Väikeriigi jaoks pole peetud oluliseks, milline on üliriigi ümber koondunud liidu struktuur, vaid seda, kuidas see struktuur toimib. Selle toimimismehhanismi seisukohalt on vastavaid süsteeme jagatud kaheks³⁴:

- a) revolutsioonilised süsteemid – iseloomulik pidev konfliktiseisund ja pinged teise üliriigi süsteemiga;
- b) mõõdukad süsteemid, kus eesmärgiks on seatud *status quo* säilitamine ja välispoliitilise riski minimeerimine.

Üliriikide konflikti aste ongi see, mis määrab ära väikeriikide koha neis süsteemides. Manööverdamisvabadus on kindlasti väiksem kui multipolaarse maailma puhul, kuid ellujäämise lootused ei ole siiski kadunud. Bipolaarses olukorras on väikeriikidel tekkinud võimalus oma suure partneri eripärasid ära kasutada, isegi suurriikidele survet avaldada. Nii näiteks on üsna edukalt suutnud oma asju ajada Taivan, Lõuna-Korea, Ladina-Ameerika riigid, mis privileegide saamiseks on osanud leida vastuolusid USA Kongressi ja valitsuse vahel³⁵. Kindlasti suutsid ka Nõukogude Liidu liitlased oma suuremalt partnerilt üht-teist välja pressida.

IV. VÄIKERIIKIDE KÄITUMINE

On teoreetikuid, kes väidavad, et väike- ja suurriigi välispoliitika teostamisel ei ole põhimõttelist erinevust. Sellist arusaama kutsutakse konventsionaalseks mudeliks. Talle vastandub nn alternatiivne mudel, mille alusel väidetakse, et väikeriikide välispoliitika erineb

³⁴ Hoffmann, 1968, lk 12–16.

³⁵ Bjøl, 1971, lk 35.

suurriikide omast põhimõtteliselt³⁶. Sellise erinevuse on tinginud järgmised asjaolud.

- a) Väikeriigi välispoliitiline aparaat on väike. Kuna spetsialiste on vähe, siis ei suudeta haarata kogu maailma, vaid keskendutakse osale regioonidele ja probleemidele.
- b) Eelmisest tulenevalt tajuvad väikeriigid muutusi maailmas aeglasemalt ja seetõttu on nende osalemine probleemide lahendamise algperioodil tagasihoidlik.
- c) Ikka tänu ressursside vähesusele peab väikeriik kasutama osavamaid ja efektiivsemaid välispoliitilise tegevuse meetodeid. Nii arvatakse, et näiteks bilateraalne diplomaatia on liiga kallis, tuleks eelistada mitmepoolset diplomaatiat, rahvusvahelisi konverentse, regionaalseid organisatsioone ja kattuvat diplomaatilist esindatust.

Oma välispoliitika realiseerimiseks on riikidel (ka väikeriikidel) järgmised võimalused.

- 1) Isolatsioon – võrdlemisi harvaesinev, kuid mingil kujul ikkagi täheldatav³⁷. On arvatud, et välispoliitiline isolatsioon võib olla suuresti tingitud riigi geograafilisest asendist – mingi riik asub lihtsalt eemal rahvusvahelise elu sõlmpunktidest ja kommunikatsioonidest. Geograafilise isolatsiooni näiteks võiks tuua Vaikse ookeani väikeriigid. Kuid olulisemaks eraldatuse põhjuseks peetakse poliitilist tahet – mõni riik peab vajalikuks ennast ise mingitel põhjustel muust maailmast eraldada. Tänapäeval on sellisele seisundile kõige lähemale jõudnud Põhja-Korea.

Riik võib isolatsiooni sattuda ka oma tahtest sõltumatult – sanktsioonide tulemusena, mis Teise maailmasõja järgses maailmas polegi nii väga kummaline nähtus. Teisalt võib aga ka väita, et sellisel teel kujunenud isolatsioon ei ole siiski kõikehõlmav, piirdudes tavaliselt ühe-kahe valdkonnaga – majandus, sõjaline koostöö jne.

³⁶ East, 1973, lk 557–560.

³⁷ Holsti, International politics. A framework for analysis, 1995, lk 87–88.

- 2) Neutraliteet – tavaliselt mõtestatakse lahti kahel tasandil³⁸:
- a) neutraliteedi välised tingimused, mis tähendab teiste riikide, eriti suurriikide heakskiitu mingi riigi erapooletusele;
 - b) neutraliteedi sisemised tegurid, mis omakorda jagatakse kahte kategooriasse.
 - Passiivne pool – riik lubab säilitada täiesti võrdse erapooletuse kõikide ülejäänud riikide, eelkõige muidugi konfliktis olevate poolte suhtes. Rahvusvahelised konventsioonid ei keela neutraalsetel riikidel näiteks kaubelda sõdivate pooltega, kuid neutraalse riigi mingid muutused ühe poole suhtes peavad kohe kaasa tooma samalaadsed muutused ka teise poole suhtes.
 - Aktiivne pool – neutraliteedi selle külje mõte seisneb kõikvõimalike vahetute eeliste andmise vältimises konfliktis osalevatele pooltele. Ideoloogiliselt võib neutraalne riik tunda ühe poole vastu isegi sümpaatiat, kuid ta ei tohi seda head suhtumist väljendada näiteks sõjalise transiidi lubamisega läbi oma territooriumi.

Paraku on aga ajalugu kinnitanud, et neutraliteet ei ole alati väikeriigi julgeoleku absoluutseks garantiiks. Hoolimata sellest, et ka suurriigid on olnud mõnede väikeriikide iseseisvuse ja neutraliteedi garantideks – näiteks Belgia 1839. a ja Luksemburg 1867. a –, ei suutnud see päästa nimetatud riike ei Esimesest ega ka Teisest maailmasõjast.

Aeg-ajalt paigutatakse neutraliteedi alla ka pärast Teist maailmasõda tekkinud mitteühinemisliikumine, kuid ka nenditakse, et viimane sarnaneb pigem sõja-eelse kui tänapäevase neutraliteediga³⁹.

- 3) Liitlaste valik eeldab väikeriigi aktiivset välispoliitikat. Liitude all mõistetakse riikide vabatahtlikke ühendusi, nende hulka ei arvestata ühe poole tugeva surve tulemusena tekkinud ühendusi.

³⁸ Karsh, *Neutrality and Small States*, 1998, lk 21–26.

³⁹ Wiberg, *Security problems of small nations*, 1996, lk 36.

Viimaseks näiteks peetakse tavaliselt NSV Liidu ja Baltimaade vahel baaside lepingute tulemusena kujunenud suhteid⁴⁰. Liite on jagatud kahte suurde gruppi:

- a) Formaalsed liidud, mille all tegelikult mõeldaksegi just nimelt liite, nagu me sellest tavapäraselt aru saame.
- b) Mitteformaalsed liidud, kuhu mahuvad peamiselt vastastikused ajutised toetused mingis küsimuses. Nii tuuakse vastavateks näideteks USA–Lõuna-Korea 1950. a, Prantsusmaa – Iisrael 1956. a, NSV Liit – Egiptus 1956. a.

Loomulikult on olulisemad formaalsed liidud, mida omakorda klassifitseeritakse mitmeti:

- 1) Kahepoolne liit ebavõrdsete partnerite vahel, nimetatud ka isanda ja kliendi liiduks. Selliseid suhteid on kaunis keeruline analüüsida, sest ebavõrdsust püüavad riigid igati varjata – kõik dokumendid on sõnastatud ikkagi võrdõiguslikkusest lähtudes. On peetud väikeriigile mitte väga soodsaks, kuna suurriigilt saadud toetus piirab oluliselt väiksema partneri välispoliitilist tegevusvabadust – mõnikord Suure Venna otsesel surveal, mõnikord püüdes ära aimata suurriigi taotlusi juba eos. Heaks näiteks peetakse NSV Liidu ja Kuuba suhteid 1980. aastate keskel – Kuuba sai Nõukogude Liidult materiaalselt toetust ligi 2 miljardit dollarit aastas, kuid selle eest pidi ta saatma Aafrikasse umbes 40 000 sõjaväelast, viies seal tegelikult ellu NSV Liidu taotlusi.

Lahtiseletatuna sisaldavad isanda-kliendi suhted järgmisi tunnuseid.

- a) Poolte suhted on instrumentaalsed, baseerudes vastastikusel vahetusel. Väiksem partner varustab suurriiki mingite kaupade või toormaterjaliga, saades selle eest vastutasuks teatud teenuseid, toetust ja kaitset. Tavaliselt on selline vahetus soodsam suurriigile.

⁴⁰ Handel, 1990, lk 121.

- b) Kõigest hoolimata on need suhted ikkagi vastastikused – sund või manipuleerimine võib esineda, kuid ei pruugi domineerida.
- c) Loomulikult on suurriigi võimalused suuremad, alates kas või sellest, et tavaliselt valib partneri suurriik, mitte vastupidi, ning suurriik lähtub tavaliselt sellest, kuidas väikeriigi võimalused haakuvad juhtpartneri välispoliitilise tegevusega.
- d) Väikeriik lähtub harilikult mingitest moraalsetest kaalutlustest sõlmimaks liitu suurriigiga. Tema positsioon sõltub sellest, kas silmapiiril on teisi suurvõime, mis suudaksid pakkuda sama, ja sellest, mismoodi sõltub on patroon kliendi teenustest.
- e) Klient ehk siis väikeriik peab oskama käituda sünkroonselt, mida on aeg-ajalt nimetatud ka lootskala sündroomiks (lootskala ei tohi teha midagi sellist, mis viiks teda oma isandast kaugemale ning tekitaks olukorra, kus teised kalad (riigid) võiksid ta nahka pista. Selliselt on näiteks lahti seletatud Saksamaa ja Ungari suhteid 1930. aastate algul, mil Ungari missiooni kõned Rahvasteliigas koordineeriti pea täielikult Saksamaaga.
- f) Samas peab väikeriik oskama käituda niimoodi, et ta ei satuks satelliidi, protektoraadi või nukurežiimi staatusesse – sellisel juhul langeb kogu kasu niisugusest ühendusest ainult patroonile.

Patrooni-kliendi suhteid võib kõige ilmekamalt leida omaaegse Briti impeeriumi poliitikas ja ka Nõukogude Liidu suhetest oma Ida-Euroopa partneritega⁴¹. Sellist patrooni ja kliendi suhet väikeriigi seisukohalt on hinnatud erinevalt, isegi diametraalselt. Nii on näiteks Rothstein seisukohal, et väikeriigil pole taolisest ühendusest

⁴¹ Armstrup, The perennial problem of small states: a survey of research efforts 1976, lk. 171–172; Handel, 1990, lk 131–137.

- mingit kasu⁴². Samas väidab aga Mouritzen, et ka selline kooslus annab väikeriigile teatud võimalusi⁴³.
- 2) Kahepoolne liit enam-vähem võrdsete partnerite vahel ehk väikeriik liidus teise väikeriigiga. Tegemist on nii harva esineva nähtusega, et seda peetakse rohkem teoreetiliseks kombinatsiooniks või siis parimal juhul mitme väikeriigi moodustatud liidu allvariandiks. Samas aga ütleb meie endi ajalugu, et ka selline liit on võimalik – Eesti ja Läti maailmasõdade-vahelisel perioodil.
 - 3) Mitmepoolsed liidud jagunevad omakorda kaheks rühmaks:
 - a) liidud enam kui kahe väikeriigi vahel – on leitud, et tegemist on võrdlemisi ajutiste nähtustega mingi konkreetse ülesande lahendamiseks. Nii oli näiteks Balkani Liiga mõeldud Türgi väljatõrjumiseks Euroopast, Väike Entente oli suunatud Ungari püüete vastu taastada oma hegemooniroll, Araabia Liiga seadis ülesandeks Iisraeli riigi hävitamise jne⁴⁴. Ehkki ka nendesse liitudesse suhtutakse ebalevalt⁴⁵, on siiski leitud, et vähemalt 20 aasta jooksul pärast Teist maailmasõda just domineerisid arvuliselt seda tüüpi ühendused⁴⁶.
 - b) Segaliite on loonud nii mitu väikeriiki kui ka mitu suurriiki. On olnud küllaltki tüüpiline nähe viimastel aastakümnetel – siia alla mahuvad nii NATO, SEATO, CENTO kui ka teatud tingimustel Varssavi Pakt. Ka siin on tegemist vastastikuliste hinnangutega – Rothstein peab selliseid liite väikeriigi julgeoleku seisukohast kõige optimaalsemateks⁴⁷, seevastu Allen Sens on leidnud neis sarnasust suurriigi-väikeriigi

⁴² Rothstein, 1968, lk 244.

⁴³ Mouritzen, 1991, lk 221–223.

⁴⁴ Handel, 1990, lk 153–154.

⁴⁵ Rothstein, 1968, lk

⁴⁶ Väyrynen, On the Definition and Measurement of Small Power Status, 1971, lk 95

⁴⁷ Rothstein, 1968, lk

liiduga ja seega ka ohte väikeriigile. Nii võib mingi suurema riigi liikmesolek tekitada teistele uusi vaenlasi, sageli võib väikeriigile selline liikmesolek tunduda puhtalt formaalsena ja lõppeks tekitada isegi poliitilise sõltumatuses vähenemist⁴⁸.

4) Osalemine rahvusvahelistes organisatsioonides. Ehkki väikeriigid ise peavad seda võimalust üheks soodsaimaks oma julgeoleku tagamisel, on ka siinkohal leitud vähemalt kahte tüüpi karisid:

- a) kui organisatsioon ongi üles ehitatud täieliku võrdsuse põhimõttel, siis tavaliselt jääb tal puudub üksmeelest oma eesmärkide realiseerimisel;
- b) kui aga organisatsioon taotleb efektiivsust, siis paratamatult domineerivad suurriigid ja kannatavad väiksemad, kelle huvid tõrjutakse tagaplaanile.

Kuid samas ei eita keegi rahvusvaheliste organisatsioonide tähtsust väikeriikidele. Erinevad käsitlused tulenevad peamiselt sellest, mida eelistada – kas ülemaailmseid universaalseid organisatsioone, nagu ÜRO, või mõnevõrra konkreetsema suunitlusega regionaalseid organisatsioone.⁴⁹

Aga ka siin võib leida väikeriikidele ohu märke. Üsna tõsise pretseendi oleks riikide klassifitseerimisel võinud tekitada Rahvasteliit. 1921. a esitas organisatsiooni üks alakomiteedest ettekande “Väikeriikide positsioon”, mille järgi väikeriikidelt oleks võetud võimalus saada Liidu täieõiguslikuks liikmeks. Selle asemel pakuti neile osalemiseks kolme võimalust:

- 1) assotsieerunud liige – osalemine ilma hääleõiguseta;
- 2) esindatud liige – keegi Rahvasteliidu liikmesriikidest esindab kokkuleppe alusel ka mõnda väikeriiki;

⁴⁸ Sens, *Small-state security in Europe: Threats, anxieties and strategies after the Cold War*, 1996, lk 83.

⁴⁹ Armstrup, 1976, lk. 172; Bhabani Sen Gupta, *Regional organisations and the security of small states* 1987, lk 263.

- 3) piiratud osalusega riik – sarnane esimese variandiga, mõned liikmesmaad on teatud privileegidest ilma jäetud⁵⁰.

Ehkki Rahvasteliit seda dokumenti heaks ei kiitnud, tekkis siiski probleeme mõnede väikeriikide vastuvõtmisega Liidu liikmeks. Nii ei saanud seda staatust kunagi San Marino, Island, Monaco ja Liechtenstein ning Luksemburg võeti vastu pärast kümnekuulist ootamist⁵¹. Kuigi nelja esimese mainitud riigi puhul ei toodud ametlikuks põhjuseks nende väiksust (selleks sai arusaam, et nad ei ole suveräänsed), võis seda ikkagi aimata.

Ühinenud Rahvaste Organisatsiooniga selliseid probleeme ei tekkinud, ehkki kaudselt annaks ka siinkohal midagi esile tuua. 1949. a vaidlustasid Nõukogude Liit ja Ukraina NSV Liechtensteini ühinemise Rahvusvahelise Kohtu statuudiga. Põhjuseks toodi sarnaselt Rahvasteliidu perioodiga selle riigi mittetäielik suveräänsus⁵². Ukraina esindaja pidas isegi vajalikuks rõhutada, et sellise vaidlustamise aluseks ei ole mitte mingil juhul riigi väiksus, kuid selge on ka see, et samasugust probleemi poleks mõne suurema riigi puhul tekkinud. Oli ju ÜRO ja eriti tema spetsialiseeritud organisatsioonide liikmeks tema algaastail päris mitu sellist maad, mille suveräänsus polnud sugugi selge – näiteks India ja kas või nimetatud Ukraina NSV ise.

V. LÕPETUSEKS

Eelnev jutt oli tegelikult olemise ja mitteolemise piirist. Samas me ei tea, kustkohast see piir läheb. Me ei tea, kui väike peaks riik olema, et ühel hetkel enam mitte eksisteerida. Kõige pisemas ÜRO liikmesriigis – Nauru – elab ainult 12 000 inimest. Kuid kes riskiks

⁵⁰ Rapaport *et al.*, 1971, lk 116–117.

⁵¹ Rapaport *et al.*, 1971, lk 115.

⁵² Rapaport *et al.*, 1971, lk 118.

pakkuda, millal see riik võiks maailma poliitiliselt kaardilt kaduda. Teiselt poolt teab ajalugu näiteid impeeriumitest, mis hoolimata oma välisest võimsusest ja kohast maailmapoliitikas on ikkagi kadunud.

See saame ainult tõdeda, et hetkel – 21. aastasaja alguses – kuulub enamik maailma riike väikeriikide hulka. Väikeriik ei ole anomaalia, kõrvalekalle oleks see, kui neid poleks. Ei saa küll kindlalt väita, et tulevikus väikeriikide hulk kasvab, kuid tendents maailmapoliitikas räägib pigem suurriikide lagunemisest kui väikeriikide koondumisest. Hiina, India, Venemaa ja terve rea Aafrika riikide jagunemine võib toimuda suurema tõenäosusega. Euroopa Liit on siiani erandiks ning täit kindlust pole ka tema tulevikus.

KIRJANDUS

- Abdur Rob Khan Mohammad Humayun Kabir. The security of small states: a framework of analysis. In: M. Abdul Hafiz Abdur Rob Khan, ed. Security of small states. Dhaka: University Press Limited, 1987
- Amstrup, Niels, The perennial problem of small states: a survey of research efforts. Cooperation and Conflict, 1976, 3.
- Azar, E. Edward. Probe for peace: small states hostilities. Minneapolis: Burgess Publishing Company, 1973
- Barston, R., ed. The Other Powers: Studies in the Foreign Policy on Small States. London: George Allen/Unwin, 1973.
- Bhabani Sen Gupta. Regional organisations and the security of small states. In: M. Abdul Hafiz Abdur Rob Khan, ed. Security of small states, Dhaka: University Press Limited, 1987.
- Bjøl, Erling. The power of the weak. Cooperation and Conflict, 1968, 3.
- Bjøl, Erling. The small states in international politics. In: Schou, August and Brundtland, Arne Olav, eds. Small states in international relations. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971.
- Christmas-Møller, Wilhelm. Some thoughts on the scientific applicability of the small states concept: a research history and a discussion. In:

- Höll, Otmar, ed. Small states in Europe and dependence. Wien: Braumüller, 1983.
- East, E. Maurice. Size and foreign policy behavior: a test of two models. World Politics, 1973, 4.
- Fox, Annette Baker. The power of small states. Diplomacy in World War II. Chicago: The University of Chicago Press, 1959.
- Freymond, Jacques. The foreign policy of Switzerland. In: Barston, R. P., ed. The other powers. Studies in foreign policies of small states. London: George Allen and Unwin, 1973.
- Gilpin, Robert. War and change in world politics. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Handel, I. Michael. Weak states in the international system. London: Frank Cass, 1990.
- Hoffmann, Stanley, Gulliver's troubles, McGraw Hill, New York, 1968.
- Holsti, Kalevi. International politics. A framework for analysis. Englewood: Prentice-Hall, Simon and Schuster, 1996.
- http://www.prio.no/page/Project_detail/9244/45926.html
- Human Development Report 2004,
http://hdr.undp.org/statistics/data/pdf/hdr04_table_1.pdf
- Höll, Otmar. Introduction: towards the broadening of the small states perspective. In: Höll, Otmar, ed. Small states in Europe and dependence. Wien: Braumüller, 1983.
- Karsh, Efraim. Neutrality and Small States. London and New York: Routledge, 1988.
- Knudsen, Olav F. Analysing small-state security: the role of external factors. In: Bauwens, Werner, Clesse, Armand and Knudsen, Olav F., eds. Small states and the security challenge in the new Europe. London-Washington: Brassey's, 1996.
- Knudsen, Olav F. Of lambs and lions: relations between great powers and their smaller neighbors. Cooperation and Conflict, 1988.
- Knudsen, Olav F. Small States, Latent, and Extent. Towards a General Perspective. Journal of International Relations and Development, 2002, 2.
- Mathisen, Trygve. The functions of small states in the strategies of the great powers. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget, 1971.
- Mouritzen, Hans. Tension between the strong, and the strategies of the weak. Journal of Peace Research, 1991, 2.

- Rapaport, Jacques, Muteba, Ernest, Theratill, Joseph. *Small States and Territories. Status and Problems*. New York, 1971.
- Rothstein, Robert. *Alliances and Small Powers*. New York: Columbia University Press, 1968.
- Sens, Allen. Small-state security in Europe: Threats, anxieties and strategies after the Cold War. In: Bauwens, Werner, Clesse, Armand, Knudsen, Olav F., eds. *Small states security challenge in the new Europe*. London-Washington: Brassey's, 1996.
- Vandenbosch, Amry. The small states in international politics and organization. *Journal of Politics*, 1964, 5.
- Vellut, Jean-Luc. Smaller states and the problem of war and peace: some consequences of the emergence of smaller states in Africa. *Journal of Peace Research*, 1967, 4.
- Vital, David. *The inequality of states. A study of the small power in international relations*. Oxford: Clarendon Press, 1967.
- Väyrynen, Raimo. On the Definition and Measurement of Small Power Status. *Cooperation and Conflict*, 1971, 2.
- Väyrynen, Raimo. The position of small powers in the West European network of economic relations. *European Journal of Political Research*, 1974, 2.
- Wiberg, Hakan. Security problems of small nations. In: Bauwens, Werner, Clesse, Armand, Knudsen, Olav F. eds. *Small states and the security challenge in the new Europe*. Brassey's: London-Washington, 1996.
- The World Almanac and Book of Facts, 2005. World Almanac Books, 2004.
- Ziedonis, Arvids, Taagepera, Rein, Valgemäe, Mardi, eds. *Problems of Mininations. Baltic Perspectives*. Association for the Advancement of Baltic Studies, Inc., San Jose, 1973.

EESTI VENEMAA-POLIITIKA LÄHTEALUSED

Heiko Pääbo
Karmo Tüür

SISSEJUHATUS

Käesolev artikkel keskendub Eesti Venemaa-poliitika lähtealustele.¹ Tegemist on eksperthinnangute kogumiga, mida seob tervikuks ühine metodoloogiline lähtepunkt – kriitiline konstruktivism. Me lähtume eeldusest, et riigi välispoliitika olemus tuleneb suuresti identiteedist, otsusetegijate seas domineerivatest väärtushinnangutest, enese konstrueerimisest mingite suuremate koosluste osaks ja samal ajal ka negatiivsetest konstruktsioonidest, millegi negatiivsest tõlgendusest.

Me ei võta aluseks juba väljakujunenud identiteeti, vaid anname endale aru, et kestev (sotsiaalne, majanduslik, poliitiline) praktika kinnistub faktina, kollektiivse identiteedina, mille alusel otsusetegijad annavad olemasolevale ressursibaasile oma hinnangu. Viimane on omakorda keskne poliitiliste otsuste langetamisel, sh välispoliitilise diskursuse väljatöötamisel.

¹ Artikkel põhineb Riigikogu väliskomisjoni ja Eesti Välispoliitika Instituudi tellitud ekspertiisil. Töörühmas osalesid Tatjana Doroško, Mart Nutt, Heiko Pääbo, Toomas Riim, Juhan Sillaste, Ago Tiiman, Karmo Tüür, Raivo Vare. Ekspertiisi lõppvariandi koostasid käesoleva artikli autorid.

Seega, oluline pole mitte niivõrd n-ö vaikimisi eksisteeriv baas (nt geostrateegilised eeldused, sotsiaal-majanduslik ja etnokultuuriline suhestus), kuivõrd nende interpretatsioon, kusjuures keskseks elemendiks on julgeolekustamine. Et Eesti otsusetegijate jaoks on mentaalne distants "meie" (märgid "Eesti", "Euroopa", "Lääs" jne) ja "nemad" (vastavalt "Venemaa", "Aasia", "Ida") vahel niivõrd suur, siis nende kahe ruumi suhestamise hinnaks on kõrge negatiivse julgeolekustamise tase (julgeolekuelementide sissetoomise ulatus välispoliitilisse retoorikasse). Olgu võrdluseks toodud julgeolekuaspekti minimaalne tase välispoliitilises kõnepruugis, kui me räägime nt Taanist või Saksamaast.

Eesti välispoliitika ei ole kuskilt vaikimisi ette antud suurus, vaid Eesti (poliitilise) eliidi poolt selliseks konstrueeritud. Meie ülesanne on lahutada poliitika alus (n-ö objektiivsed lähteandmed) subjektiivsest pealisehitisest ehk tollest väärtushinnangulisest taagast, millega seda alust koormavad välispoliitilises protsessis osalejad. Me lähtume põhimõttest, et ükski Eesti-Venemaa poliitika lähtealuseks olev asjaolu ei ole oma olemuselt positiivne ega negatiivne, me vaid tõlgendame neid sellisteks. Kõige paremini saab sellest aru võrdluses – Eesti lähtealus suheteks Venemaa, Rootsi või Leeduga on põhimõtteliselt üks. Nii geograafiline naabrus, majanduslik seotus kui ka ajaloolis-kultuuriline ühiskogemus jne. Kuid näiteks Rootsi suhtes tõlgendab Eesti seda lähtealust kui positiivset, Venemaa suhtes aga kui negatiivset.

Kriitiline konstruktivism leiab, et välispoliitika mitte ainult ei sõltu otsusetegijate väljakujunenud ehk siis olemasolevast identiteedist, vaid et see identiteet kujuneb otsustusprotsessi kui sotsiaalse praktika käigus.² Võtmesõnaks on siinkohal julgeolekustamine³ ehk

² Stefano Guzzini. A Reconstruction of Constructivism in International Relations. *European Journal of International Relations*, 2002, vol. 6(2), lk 147–182.

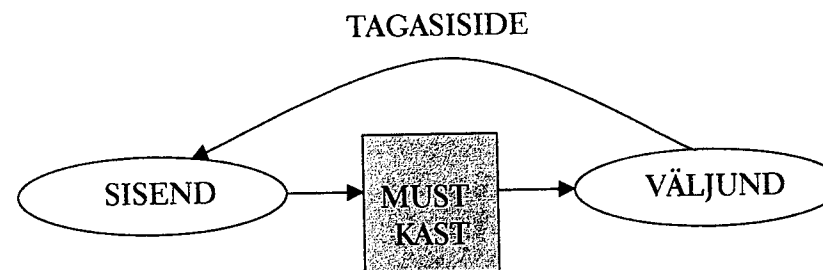
³ Barry Buzan, Ole Wæver and Jaap de Wilde, Lynne Rienner. *Security: A New Framework for Analysis*, London, 1998.

see, mil määral ja mis suunitlusega kasutatakse teema käsitlemisel julgeoleku konstruktsioone, kuivõrd seostatakse valdkonda nii pehmete kui traditsiooniliste julgeolekuaspektidega.

Metodoloogilisest vaatepunktist lähtume politoloogiliste uurin-gute klassikalisest musta kasti skeemist (David Easton⁴), kus me vaatleme riigi välispoliitikat skeemi "sisend – must kast – väljund" abil.

Käesoleval juhul on meie skeemil:

- sisend: Eesti-poolsed eeldused, soodumused, takistused;
- must kast: otsustusprotsess;
- väljund: Eesti Venemaa-poliitika;
- tagasiside: Venemaa ning väliskeskkonna reaktsioon, mis loob uue sisendi.

David Easton'i Musta kasti skeem

Meie uurimisülesandeks on antud juhul eelkõige sisendi vaatlemine. See on tasand, millel on võimalik määratleda Eesti Venemaa-poliitika objektiivne alus, millele edasine protsess lisab subjektiivse mõõtme.

Musta kasti ehk otsustusmehhanismist tulenevate eripärade (nt parlamentaarne otsustusprotsess ja ministeriaalne poliitikakujundamine) uurimine jääb meie ülesande seisukohast pisut tagaplaanile.

⁴ David Easton. *The Analyses of Political Structure*. NY, 1990, lk 7–23.

Väljundi ehk poliitika teostamise (nt täidesaatva ja seadusandliku võimu esindajate erinevad arusaamad ja puudulik koordineeritus) ning tagasiside mõju uurimine jääb meie ülesandest aga hoopis välja.

Metodoloogilisest terminoloogiast lähtuvalt vaatleme ainult sõltumatuid muutujaid (sisend, Eesti-poolne aspekt), jättes kõrvale nii vahe- (must kast) kui ka sõltuvad muutujad (Venemaa-poliitika), rääkimata nendevaheliste kausaalsete suhete mõõdistamisest. Vastavalt püstitatud uurimisülesandele saame vaadelda Eesti-poolset taustüsteemi *per se*.

Et meie teoreetiliseks kontseptsiooniks on välispoliitika konstruktivistlik olemus, siis võime uurimishüpoteesina püstitada järgmise teesi: *Eesti Venemaa-poliitika on tingitud mitte niivõrd suhete objektiivsetest alustest, kuivõrd nende tõlgendustest.*

Analüüsime Eesti-poolset sisendit, operatsionaliseerime selle läbi kahe võtmetermini:

- geopoliitiline determinism;
- konstruktivistlik fatalism.

Esimese muutuja (geopoliitiline determinism) operatsionaliseerime omakorda läbi kolme alamõõtme:

- ajaloolis-poliitiline lähtealus;
- etniline koosseis;
- majanduslik lähtealus

Teise muutuja (konstruktivistlik fatalism) operatsionaliseerime läbi kahe aspekti:

- välispoliitika (nagu iga teine poliitika) on oma olemuselt konstrueeritav, seega tuleb rääkida sellest kui poliitika kujundamise protsessist (tekstid kui tegelikkuse peegeldajad ja rekonstrueerijad);
- fatalism ja soovmõtlemine (*wishful-thinking*). Eesti konstrueerib end kui mitte-Venet, seega igasugune liigne seotus-

interaktiivsus Venemaaga on *a priori* halb, seega Venemaaga mittetegelemine *a priori* hea.

Alljärgnevas analüüsis järgime eespool toodud struktuuri, kus me esialgu võtame vaatluse alla geopoliitilise reaalsuse ehk vaatleme, kuidas mõjutab Eesti-Vene suhteid nende ühisajalugu, venekeelne elanikkond Eestis ja geökonoomiline positsioon Ida-Lääne transiiditeel. Teises alaosas vaatame konstruktivistlikku fatalismi, kus räägime välispoliitika kui sellise konstrueeritavusest ja seejärel vaatleme Eesti-poolset *wishful-thinking*'ut Vene suunal. Iga alaosa lõpus esitame ka lühikokkuvõtte ja soovitused, millest lähtuda või mida silmas pidada Eesti Venemaa-poliitika kujundamisel.

GEOPOLIITILINE DETERMINISM

Esimeseks faktorite kogumiks, mille võtame analüüsis vaatluse alla, on geopoliitiline määratlus ehk reaalsed faktorid, mis mõjutavad Eesti välispoliitika kujundamist. Siin vaatame kolme alateemat: ajaloolised lähtealused, Eesti etniline kooslus ja geökonoomiline positsioon. Riikide suhteid mõjustavad ajaloolised faktid on poliitilise koostöö alustaladeks. Ajaloolised sündmused on objektiivsed nähtused, kuid nende tõlgendamine on sageli erinev, seetõttu vaatame esimeses alaosas, kuidas mõjutab tänaseid suhteid minevikutaak ja kuidas minimeerida selle negatiivset mõju. Teine objektiivne nähtus, mis seostub Eesti-Vene suhetega, on Eesti etniline kooslus. Ajaloo keerdkäikude tagajärjel on meie ühiskonnas suur osa venekeelseid inimesi ning nende eksistents mõjutab oluliselt Eesti välispoliitikat. Samas ei ole seda ressursi Eesti-Vene suhetes piisavalt ära kasutatud. Kolmandaks geopoliitiliseks reaalsuseks on Eesti geökonoomiline positsioon ehk siis otsene või kaudne seotus nii Euroopa kui Venemaa majandusruumiga. Käesolevas alaosas vaatame, milliseid valikuid see mõjur Eestile pakub ning kuidas sellest tulenevaid mõjusid ära kasutada.

Eesti-Vene suhete ajaloolised lähtealused

Riikidevahelistes suhetes on olulisel kohal nende suhete ajalooline mõõde ehk kuidas riigid näevad varasemat (ühist) ajalugu, kuidas nad tõlgendavad üht või teist ajaloolist sündmust, mis on aluseks tänastele suhetele. Lähtudes konstruktivistlikust mudelist, võib nentida, et objektiivset ajaloolist tõde ei ole olemas, igal faktil on tähtsus vaid kontekstis, mistõttu kõige tähtsam on ajaloolise fakti tõlgendus.⁵ Ühisajaloo tõlgendamine on peamiseks baasiks tänasele poliitilisele koostööle. Olukord, kus riikide ajalookäsitlused kattuvad, võimaldab arutada ühiseid probleeme ning on tugev poliitiline koostöö. Vastupidine olukord, kus riikide käsitlus ühisajaloost on väga erinev või isegi vastandlik, on aluseks väga nõrgale poliitilisele koostööle ja pidevale konfronteerumisele ühisprobleemide lahendamisel, sest pooled mõistavad olukorda erinevalt. Pidevad konfrontatsioonid viivad suhete julgeolekustamisele,⁶ mistõttu mõlemad pooled näevad, et iga järeleandmissamm ühise mõistmise poole on suureks ohuks tema julgeolekule ja seetõttu on parem suhelda nendes küsimustes distantsilt.

Eesti-Vene suhted on tugevalt mõjustatud ajaloolisest taustast, samas ei saa seda pidada unikaalseks nähteks. Venemaal on samalaadsed probleemid kõigi naabritega. Need varieeruvad olenevalt riigi suurusest, alluvussuhtest või selle puudumisest Venemaaga ja naabri rahvusvahelisest positsioonist. Näiteks erineb Eesti kogemus Hiina ja Iraani kogemusest selle poolest, et Eesti on väike ja ajaloo vältel sajandeid kuulunud Venemaa koosseisu. Mongoolia kogemusest selle poolest, et Mongoolia on olnud küll 1911. aastast alates Vene vasallriik, kuid Venemaa ei ole soovinud teda kunagi

⁵ Serge Schmemmann. The Anniversary of World War II Is an Invitation to Continue Fighting. *The New York Times*, 22.03.2005, <http://www.nytimes.com/2005/03/22/opinion/22tue4.html?th&emc=th> (22.03.2005)

⁶ Barry Buzan, Ole Wæver and Jaap de Wilde, Lynne Rienner. *Security: A New Framework for Analysis*, London, 1998, lk 23–31.

inkorporeerida, sest see riik pole geostrateegiliselt atraktiivne.⁷ Gruusia kogemusest erineb Eesti selle poolest, et Eestil õnnestus luua 1920. aastatel püsiv riik, millele saavutati ka rahvusvaheline tunnustus. Kõige rohkem sarnanevad Eestiga Läti ja Leedu.

Eesti pool on omariikluse põhjendusena lisaks rahva enesemääramisõigusele rõhutanud alati just ajaloolis-õiguslikke argumente,⁸ minnes kohati tagasi sajandite taha:

1. Eestist sai Venemaa osa õiguslikult alles 1721. aastal.
2. Eesti läks Venemaa koosseisu Rootsi ja Venemaa vahel sõlmitud Nystadi (Uusikaupunki) rahuga, milles Venemaa kohustus säilitama nn Balti erikorra ehk ulatusliku siseautonoomia.⁹ Venemaa rikkus lepingut, alustades 19. sajandi lõpus venestamist.
3. 1920. a tunnustas Venemaa Eesti iseseisvust ja kinnitas Tartu rahuga, et loobub igaveseks pretendeerimast Eestile.¹⁰
4. 1940. a NSV Liit okupeeris ja annekteeris Eesti, rikkudes sellega nii Tartu rahu, 1932. a. mittekallaletungilepingut, 1939. a baaside lepingut, Briand-Kelloggi pakki jmt rahvusvahelise õiguse põhimõtteid.¹¹
5. Eesti iseseisvus taastati restitutsiooni teel, mis tähendab, et Eesti ei ole NSV Liidu õigusjärglane ja tal ei ole kohustusi NSV Liidu varasemate kohustuste täitmisel. Samuti ei ole Eestil kohustusi NSV Liidu järglasriikide suhtes.

⁷ University of Denver, *History Mongolia*, <http://burns.dcb.du.edu/history.asp?id=50> (22.03.2004)

⁸ Saima Oras. *Eesti mõtteline asend maailma poliitilisel kaardil. Geopoliitiliste mõttestamise võimalustest*. Tartu, 1999, lk 30.

⁹ Nystadi rahu § 9 ja 10 andsid Eesti- ja Liivimaa provintsidele laialdase autonoomia ja usuvabaduse. (*Nystad Friedensvertrag*, http://www.histdoc.net/nystad/nystad_title.html (22.03.2005))

¹⁰ Rahuleping Eesti ja Venemaa vahel = Мирный договор между Россией и Эстонией. Postimees, Tartu, 1920.

¹¹ EV Justiitsministeeriumi pressiteade. *Eesti okupeerimine NSVLi vägede poolt 1940. aastal polnud kooskõlas tollal kehtinud rahvusvahelise õiguse normidega*. 28. detsember, 2004.

Sama olulised on Venemaa-poolsed oma eriõiguste ja -huvide põhjendused suhetes Eestiga.

1. Eesti on korduvalt kuulunud kas tervikuna või osaliselt Venemaa koosseisu, alates 11. sajandist, mil Jaroslav Tark vallutas 1030. aastal Tartu.¹²
2. Nystadi rahu on Venemaa seisukohalt ajalooline dokument, millel ei olnud hiljem õiguslikku tähtsust ning Balti provintsid kuulusid Venemaa koosseisu samal alusel nagu kõik teisedki kubermangud (s.o Nystadi rahu ei saanud piirata Venemaa suveräänsust Balti provintside üle).
3. 1920. a tunnustas N. Venemaa Eesti riiki surve all selleks, et lõpetada sõda. Tartu rahul on samuti üksnes ajalooline tähtsus. Eesti pikemaajalist iseseisvust ei pidanud tõenäoliseks ükski riik.¹³
4. MRP-d ei saa siduda 1940. a “revolutsiooniga” Eestis ja Eesti astus “vabatahtlikult” NSV Liidu koosseisu, loovutades sellega kõik õigused NSV Liidule, sh rahvusvahelises suhtlemises. Seega kaotasid kehtivuse ka kõik Eesti-Vene lepingud, samuti kõik muud Eesti rahvusvahelised lepingud.¹⁴
5. 1991. aastal lahkus Eesti NSV Liidu koosseisust setsessiooni teel; olles NSV Liidu õigusjärglane ja kandes NSV Liidu kohustuste eest võrdset vastutust koos ülejäänud 14 järglasriigiga.

¹² Jüri Uluots. Eesti ja Vene sotsiaalpoliitilisest ideoloogiast. *Akadeemia*, 1990, nr 7, lk 1347–1362.

¹³ Eero Medijainen. Tartu rahu erinevatest nurkadest. *Universitas Tartuensis*, 28. jaanuar, 2005, nr 4 (2204).

¹⁴ Jaanuaris 2005 esitas VF välisminister S. Lavrov EV välisministrile K. Ojulandile ettepaneku allkirjastada Eesti ja Vene suhete aluse deklaratsioon, mille järgi Eesti ja Vene suhted algavad 1991. a 12. jaanuariga. Sellega näitas Venemaa oma seisukohta, et kõik eelnevad kokkulepped on kehtetud.

<http://www.ln.mid.ru/ns-reuro.nsf/348bd0da1d5a7185432569e700419c7a/25ee9ba769522113c3256f9d002daf41?OpenDocument> (22.03.2005)

6. Nimetatud asjaolude tõttu on Venemaal kui suurriigil Eestis erihuvid ja Eesti peab nendega arvestama. Eriti puudutab see Venemaa julgeolekulisi, kuid ka majanduslikke huve, samuti vene diasporaa (nn kaasmaalased) õigusi Eestis. Eestit nagu ka teisi Balti riike vaadeldakse kuuluvaks SRÜ-ga samasse, nn lähivälismaa ruumi. Kui selle ruumi mõni riik ei vii ellu Venemaa ootustele vastavat poliitikat, on Venemaal õigus survet avaldada.¹⁵

Seega on Eesti ja Venemaa ajalootõlgendus, nagu ka õiguslike aspektide hindamine kahepoolsete suhete alusena diametraalselt erinev. Erinev käsitlusviis on püsinud visalt ja muutumatult 13 aastat, hoolimata sellest, et mõlema riigi areng on toonud kaasa suured muudatused nende rahvusvahelises seisundis. Nagu alustatud, võib ka lõpetada. Ajaloo pitser Eesti-Vene suhetel on raske ja serveeritud selliselt, et suhete muutumine on võimalik üksnes järeleandmistele. Eesti ootab Venemaalt oma ajaloolise tõe tunnustamist – okupatsiooni ja anneksiooni ebaseaduslikkust ning Eesti käsitlemist partnerina, mitte vasallina. Venemaa eeldab, et Eesti lõpetaks mässamise ja pöörduks tagasi Venemaa kaitsva tiiva alla. Ajalugu segab Eesti-Vene suhete lähiajalist paranemist isegi juhul, kui mõlemapoolne ratsionaalsetel argumentidel põhinev valmisolek selleks on olemas.

Üldistus

Eesti ja Venemaa näevad oma (ühis)ajalugu erinevalt. Domineerib vaenulik, teineteist süüdistav ja halvustav retoorika. Ajalootõlgenduslik aspekt näib determineerivat meie suhteid negativistlikult, võimaliku ühisosa leidmine on praktiliselt välistatud.

¹⁵ Stephen Foye. Russia and the “Near Abroad”. *Post-Soviet Prospects*, vol 3, nr 12, December 1995, <http://www.csis.org/ruseura/psp/pspii12.html> (22.03.2005)

Soovitus

On selge, et mõlema poole tõlgendused on subjektiivsed ja teistsugused need olla ei saagi, sest riigi seisukohalt on ajalootõlgendus tema poliitilise eksistentsi õigustus. Diskuteerida selle üle, kas Eesti on Venemaa suhtes liiga negativistlik ja kas Eesti peaks midagi muutma, on samaväärne küsimusega, kas Eesti peaks muutma oma riikluse aluseid. Meie leiame, et selline muutus ei oleks Eestile kasulik ega tooks kaasa efekti, mida Eesti sooviks. *Seetõttu on meie soovitus ajaloolise lähtekoha mõju minimeerimiseks mitte keskenduda Eesti-Vene suhetes minevikuteemade käsitlemisele, sest nendes punktides ei jõuta niikuinii kokkuleppele, vaid keskenduda tulevikuküsimuste arutamisele.* Samuti suurendab poliitilises mõtmes ühisteemade leidmist koostöö mittepoliitilisel tasandil, nagu kultuur, majandus, keskkond. Nende teemade mittejulgolekustamine võimaldab arendada koostööd ja tekitada lokaalsel tasandil ühishuvi, mis on tulevikusuunaline ja vaba ajaloolisest taagast. See omakorda tekitabki bilateraalse suhte poliitilises mõtmes ühisteemad.

EESTI VENEKEELNE KOGUKOND VÄLISPOLIITILISES KONTEKSTIS (EESTI-VENE SUHETES)

Multikultuurses ühiskonnas on oluliseks välispoliitiliseks mõjuriks selle riigi etniline kooslus ja erinevate etniliste gruppide integreeritus riigiga. Eriti oluliseks muutub see faktor suhetes teise riigiga, kus põhirahvaks on esimese riigi oluline etniline vähemus. Tekib olukord, kus antud etnilisel grupil võivad tekkida lojaalsus- ja identifitseerumisprobleemid, kuna nii emamaa kui ka asukohamaa võistlevad selle lojaalsuse nimel. Seetõttu on asukohariigil tähtis saavutada rahvusvähemuste hulgas tugev lojaalsus, et muuta potentsiaalne ohuvõimalus hoopis kasutoovaks ressursibaasiks.

Ajalooliselt on Eesti olnud mitmekultuuriline riik. Enne Teist maailmasõda elasid Eestis nn traditsioonilised vähemusrahvused (nt baltisakslased, lätlased, venelased, rootslased), kelle esivanemad olid elanud Eesti territooriumil juba aastasadu. Olukord muutus oluliselt pärast Teist maailmasõda: 1989. aasta rahvaloenduse andmetel elas Eesti territooriumil 34,9% ehk 546 000 vene keelt kõnelevat inimest ning 30,3% ehk 475 000 etnilist venelast. 2000. aasta rahvaloendus näitas, et mitte-eestlaste osakaal ei olnud oluliselt muutunud (25,6% etnilisi venelasi ning 6,5% muu rahvuse esindajaid).

Mitte-eestlaste teema käsitlemisel on võtmetähtsusega terminoloogia küsimus. Terminid "vähemusrahvus", "rahvusvähemused" jt viitavad sellele, et diskursus puudutab ühe riigi territooriumil elavaid inimesi (keda võiks jagada enamus- ja vähemusrahvusteks) ning bilateraalseid suhteid: riik – vähemusrahvus. Selline lähene mine on iseloomulik ka Eesti poliitikale mitte-eestikeelse elanikkonna suhtes. Tavaliselt käsitletakse vähemusrahvustega seotud poliitikat kui riigisisest poliitikat (seda võib märgata analüüsides integratsioonipoliitikat käsitlevaid dokumente ja programme).

Käesolevasse diskursusesse lisandub aga veel üks rahvusvaheline komponent – Venemaa, mis muudab skeemi kolmepoolseks. Rääkides rändetekkelistest rahvusrühmadest, kasutatakse sageli terminit "diasporaa". Diasporaaks nimetati traditsiooniliselt juudi rahvusest kogukondi, kes olid sunnitud oma emamaalt lahkuma, kuid kes ei kaotanud oma kultuurilist ja vaimset sidet Iisraeliga.¹⁶ Roger Brubaker annab oma raamatus¹⁷ ettekujutuse diasporaa

¹⁶ T. V. Poloskova. *Современные диаспоры. Внутривнутриполитические и международные аспекты* [Modern Diasporas. Aspects of internal and external politics]. Москва: Научная книга, 1999; C. King and N. J. Melvin. *Diaspora politics. International Security*, 1999/2000, Vol. 24, No 3, lk 108–138.

¹⁷ Robert Brubaker. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

uurimise kontseptuaalsest raamistikust. Skeemis on kolm omavahel sõltuvuses olevat komponenti: emamaa, asukohariik ja diasporaa. Diasporaa on seotud nii asukohamaaga kui ka emamaaga ning mõjutab emamaa ja asukohamaa vahelisi suhteid. R. Brubakeri konstrueeritud skeemis vajab termin "diasporaa" põhjalikumat analüüsi ja defineerimist (funktsionaalsete tunnuste kaudu). Kas Eestis elavaid mitte-eestlasi saab nimetada Vene diasporaaks? Millest sõltub diasporaa määratlemine? Kas on võimalik diasporaa enesemääratlemise kunstlik konstrueerimine?

Graham Smith¹⁸ toob välja tähtsamad diasporaa tunnused:

- diasporaa lahkumine oma emamaalt, mis on tihti traumaatiline või seotud "parema elu" otsimisega;
- kollektiivne mälu oma emamaast või emamaa idealiseerimine;
- tagasiränne;
- tugev rahvusgruppiidentiteet;
- problemaatilised suhted asukohariigi ühiskonnaga ning solidaarsustunne teistes riikides elavate sama rahvuse gruppidega.

Ülalpool nimetatud tunnused viitavad osalt objektiivsetele kriteeriumitele (nt tagasiränne), kuid suuremal määral ikkagi subjektiivsetele, rahvusgrupi kollektiivse identiteediga seotud aspektidele. Kuivõrd tugev on Eestis elavate vene keelt kõnelevate inimeste rahvuslik identiteet? Kas venekeelsele kogukonnale on omane kollektiivne mälu emamaast? Mida võiks nimetada emamaaks, kas endist Nõukogude Liitu või praegust Venemaad? Kahtlemata vajavad need küsimused põhjalikumaid uuringuid, kuid välispoliitilisest seisukohast vaadatuna võime lähtuda faktidest, kuidas Venemaa on üritanud konstrueerida Vene diasporaad Eestis.

Identiteedid on osalemise kategooriad, mis põhinevad erinevatel faktoritel – sugu, sotsiaalne klass, isiksus jne. Identiteedid on mitmekihilised, rahvuslik identiteet hõlmab nii kollektiivseid

komponente (ühist ajalugu, kultuuri, elustiili) kui ka isiklike aspekte (individuaalseid hoiakuid, enesemääratlemist). Identiteet ei ole staatiline nähtus, identiteedid muutuvad nii rahvusgrupisestest kui ka -väliste asjaolude mõjul.¹⁹ Seetõttu on hüpoteetiliselt võimalik ka identiteedi "kunstlik konstrueerimine".

Asjakohaseks näiteks on ühe enesemääratlemise/identiteedi kategooria sisseviimine Eesti venekeelse pressiretoorikasse. Termin "kaasmaalased" ilmus 1990. aastate keskpaigas mitte ainult hulgalistes venekeelsetes ajalehtedes avaldatud materjalides venekeelsest kogukonnast, vaid ka *Molodež Estonii* iganädalase ajalehelisa pealkirjas ("Sootečestvennik") ning suure katusorganisatsiooni nimetuses (*Sojuz Organizacij Rossijskih Sootečestvennikov Estonii*). Termin on pärit Venemaa Föderatsiooni seadustikust, kus sel moel defineeriti välismaal elavaid venekeelseid isikuid, kes seostavad end Venemaaga ning vene kultuuriga. Tundub, et üheks kaalutluseks "kaasmaalase"-terminoloogias kasutuselevõtul oli soov ületada Nõukogude ajal juurutatud ja eriti majandusmigrantide hulgas sooja vastuvõtu leidnud nõukogude (mitte vene!) rahva mõiste mõju ja teisalt kartus, et uues olukorras hakkavad need inimesed otsima uut identiteeti oma rahvuslikult pinnalt. Kuigi nad seejuures polnud valdavalt enam omakeelsed, vaid venekeelsed, oleks nende rahvusjuurte juurde tagasipöördumine paisanud nad laiali erinevate rahvusdiasporaade vahel ning oluliselt vähendanud Venemaa mõjukust nende hulgas.

Termini kasutuselevõtmine Eestis (venekeelses kogukonnas moodustatud institutsioonide määratlemiseks) näitab seda, et Venemaa pakutud enesemääramise skeem (kaasmaalased, kaasmaalaste toetamise poliitika jne) leidis toetust ning mõned venekeelse kogukonna esindajad võtavad seda "skeemi" rahvusidentiteedi osana. Kaasmaalane kui identiteedikategooria eeldab aktiivset kultuurisidemete hoidmist Venemaaga. Ülalpool nimetatud ajaleht,

¹⁸ Smith, Graham. *Transnational Politics and the Politics of the Russian Diaspora*, *Ethnic and Racial Studies*, 1999, Vol. 22, No. 3, lk. 500–523.

¹⁹ D. D. Laitin. *Identity Formation. The Russian-Speaking Population in the Near Abroad*. Ithaca and London, Cornell University Press, 1998.

katusorganisatsioon ning paljud teised sarnased organisatsioonid (kes võtsid omaks kaasmaalaste retoorika) võtsid omaks ka silla rolli, mis ühendab Venemaad välismaal elava venekeelse kogukonnaga. Ametlikult deklareerivad mainitud organisatsioonide esindajad üheks oma eesmärgiks vene kultuuri säilitamist ning integratsiooni-protsesside toetamist Eestis.

Teiseks oluliseks venekeelses kogukonnas levinud identiteedi-kategooriaks on "kaaskodanikud" (*sograzhdane*) – Eestis elavad Vene Föderatsiooni kodanikud. Vene Föderatsiooni suursaatkonna andmetel elab Eestis umbes 100 000 Venemaa kodanikku. Kaaskodaniku kategooria olemasolu näitavad institutsioonid, mille eesmärgiks on kaitsta Eestis elavate Venemaa kodanike õigusi – näiteks Eesti Venemaa Kodanike Liit (*Sojuz rossijskih grazhdan Estonii*). Võrreldes kaasmaalaste kategooriaga on kaaskodanikud tihedamalt seotud Vene Föderatsiooni välisesindustega Eestis, kes peavad kaitsma oma kodanike õigusi ning osutama abi (sh ka sotsiaalabi) rasketes olukordades. Nimetat kaaskodanikud on selleks kategooriaks, kelle puhul ilmneb eriti Eesti-poolne julgeolekustamine, sest nende kaitsmise võimalus ja vajadus emamaa poolt on rahvusvahelise õiguse vaatevinklist igati aktsepteeritav ning vajadusel ka kergemini lavastatav.

Võib väita, et suurem osa Eesti venelasi ei näe ennast Venemaa välispoliitika käepikendusena, kuid siiski on integratsioonipoliitika deklaratiivsuse ja tegelikkuse suur vahe tekitanud mõningad ohud. Nimelt eksisteerivad Eesti ühiskonnas aspektid, mis takistavad ühtekuuluvustunde tekitamist ning integratsiooniprotsesside edukust. Üheks olulisemaks faktoriks on eesti- ja venekeelse kogukonna erinevad avalikud ruumid (meedia, internet, meelelahutus jne). Suurt mõju osutavad ka Venemaa meediakanalid (internetiportalid ning eelkõige televisioon, mis aga on viimase aja Venemaa arengu kontekstis tasalülitatud puhtalt riikliku poliitika vahendiks).

Teiseks probleemiks on venekeelse elanikkonna ebapiisav kaasamine Eesti sisepoliitika diskursusesse, millest kirjutavad tihti ka venekeelsed kohalikud ajalehed (nt "XXI sajandi hariduse prog-

rammi"²⁰ või 2007. aasta venekeelsete gümnaasiumite reformi avalik arutelu). Kahtlemata on üheks oluliseks näitajaks venekeelse kogukonna esindatus riigisektoris (kohalikes omavalitsustes, ministeeriumites ja teistes riigiasutustes). Praeguseks puuduvad täpsed andmed, kui palju vene keelt emakeelena kõnelevaid ametnikke on rakendatud tööle riigisektoris, kuid kindlasti ei ole see arv proportsionaalne vähemusrahvuse üldarvuga Eestis. Selline olukord räägib kahest tendentsist. Esiteks – venekeelne kogukond ei ole (keeleliselt, hariduslikult) valmis töötamiseks riigisektoris, mille ilmeks näiteks on vinduv asjaajamisekeelealane võitlus Ida-Virumaa venekeelsetes omavalitsustes. Teiselt poolt ei ole Eesti riigisektor valmis aktsepteerima venekeelseid ametnikke (toetama, usaldama ning kasutama eeliseid, mis annab kakskeelne ametnik). Venekeelse kogukonna jaoks on aga oma esindaja olemasolu riigiasutustes ning poliitika kujundamise protsessis olulise tähendusega, mis muudaks Eesti elu ja poliitika arusaadavamaks ning seega venekeelsele kogukonnale lähedasemaks.

Integratsiooniprotsessidele ei tule kasuks ka Eesti meedias domineeriv negatiivne diskursiivne praktika eestivenelaste teema käsitlemisel. Tavapärase kujund siinsetest venekeelsetest rääkides on Ida-Virumaa töötü narkomaan. Positiivse kaasamise algatused jäävad tavaliselt kampaaniate ja valimiselsete kõnede tasandile. Üldistav termin "eestimaalased", millel oleks semantilist potentsiaali ühendada kõik osapooled positiivse ühisidentiteediga, on vähemalt seni jäänud vähekasutatud ja vähesidusaks.

Milline on Eesti integratsioonipoliitika ja Venemaa kaasmaalaste toetamise poliitika koosmõju Eestis elavale vene keelt kõnelevale kogukonnale? Võiks eeldada, et ülalpool kirjeldatud diasporaa identiteedikategooriad ei ole omased suuremale hulgale venekeelse kogukonna inimestele. Iseenesest on kaasmaalaste ja kaaskodanike kategooriad neutraalse või positiivse (vene kultuuri arendamise ja

²⁰ <http://www.hm.ee/uus/hm/client/index.php?0352671823290>

säilitamise kontekstis) tähendusega, mis ei eelda Eesti riigilt vastu-
seisu. Loodetavasti suureneb venekeelse elanikkonna seas nende
inimeste hulk, kes seostavad end Eesti tulevikuga ning kellel on
"Eesti kodaniku" (poliitiline) või eestimaalase (kultuuriline) identi-
teet. Kuid selline balanss võib olla rikutud problemaatiliste ja trau-
maatiliste suhtega Eesti riigiga, näiteks hariduse või religiooni
küsimustes (mis võivad põhjustada frustratsiooni, lojaalsuse nihku-
mist ning uut enesemääramise otsingut). Arvatavasti toimib selline
stsenaarium praegu Lätis, kus tugev vastuseis (koolireformi osas)
Läti valitsusele põhjustas venekeelse kogukonna konsolideerumise
ning lojaalsuse nihkumise (Venemaa kasuks). Seda tõestab asjaolu,
et viimasel ajal ongi Lätis koolialaste loosungite asemel esile kerki-
nud organisatsiooniliselt konsolideeritud ja poliitiliselt angažeeritud
Vene kogukonna moodustamise eesmärgid, mida omakorda oskus-
likult ja süsteemselt toetavad Vene meedia ja riigiinstitutsioonid.²¹

Võimalikud stsenaariumid

1. Negatiivne stsenaarium, mis põhjustab agressiivset kaitsereakt-
siooni nii Venemaa kui ka venekeelse kogukonna poolt: Eesti
ebapopulaarne (= vähepõhjustatud) poliitika tundlikes küsimus-
tes (haridus, keelepoliitika, kodakondsus, religioon), venekeelse
elanike silmis ebapopulaarne poliitika Venemaa suhtes, mis toob
kaasa kaasmaalaste-diskursuse kinnistumise.
2. Positiivne stsenaarium: vähemusrahvuse-diskursuse kinnista-
mine, rohkem võimalusi edukaks eluks Eestis ja Euroopas (töö,
haridus, sotsiaalse tõrjutuse vähendamine, investeringud Ida-
Virumaale, kaasamine ning dialoog), kõige selle tulemusena
peaks vähenema emamaa idealiseerimine, samal ajal tekib
lojaalsus asukohamaa, st Eesti suhtes.

²¹ Kadri Liik. Läti näeb protestide taga Moskvat. Postimees, 06.03.2004.

3. Neutraalne stsenaarium: Venemaa-keskse retoorika vältimine,
kaasmaalaste ja kaaskodanike olemasolu eitamine, mis toob
kaasa integratsiooniprotsessi aeglustumise.

Üldistus

Monorahvuslikku ja -kultuurilist Eestit ei ole olemas. Siinne muu-
keelne elanikkond on meie ühiskonna lahutamatu koostisosa, mille
mõju nii Eesti riigile kui Eesti-Vene suhetele sõltub tema kaasamise
edukusest. Kui domineerib Venemaa konstrueeritav diasporaa-
diskursus (kaasmaalased, -kodanikud), on meie integratsiooni-
protsess olnud edutu ning meie suutlikkus kasutada seda ressursi
madal. Kui aga prevaleerib vähemusrahvuse-diskursus (eestimaa-
lased, rahvusvähemused), on Eesti riik suutnud täita oma integree-
riva rolli ning suudab vastavat ressursi suunata-kontrollida.

Eesti vähemusrahvuste aspekti konstrueeritakse tavaliselt samuti
negativistlikult, kuid negatiivse determineerituse tase on siin
madalam ning võimaliku ühisosa saavutamine teoreetiliselt
võimalikum.

Soovitus

Praeguseks on Eesti venekeelne elanikkond tugevalt mõjustatud
Venemaa konstrueeritavast diasporaa-identiteedist, mis muudab
nad pigem Eestile vastanduvaks jõuks, mistõttu negatiivse ste-
naariumi tõenäosus on suurem. *Eesti peaks asendama venekeelse
elanikkonna hulgas Venemaa poolt ehitatava diasporaa-identi-
teedi vähemusrahvuse-identiteediga, et suurendada venekeelse
elanikkonna lojaalsust Eesti riigile ja kasutada seda ressursi suht-
luses Venemaaga.* Selles võistluses on Eesti oma riikliku poliitikaga
Venemaale väga tugevasti alla jäänud ning kaotamas seda väärtus-
likku ressursi Venemaale. Eesti poliitika edukuse jaoks on oluline,
et Eesti poolt konstrueeritav vähemusrahvuse-identiteet tooks Eesti
valitsuse ja venekeelse elanikkonna suhted tagasi siseriiklikule tasan-
dile ja lojaalsuse suurendamise kaudu suunama enda poolel oleva
venekeelse elanikkonna ressursi Eesti-Vene suhetesse.

GEOÖKONOOMILINE POSITSIOON

Eesti Venemaa-suunalist majanduspoliitilist lähtealust iseloomustavad eelkõige geograafilis-ajalooline determineeritus ning majandusarengu loogika.

Asjaolu, et Eesti on oma asendi ning ajaloo tõttu Venemaaga majanduslikus mõttes seotud, on truisim. Ent sellest olulisemgi on n-ö klastriline seotus. Eesti raudteed ja sadamad ehitati omal ajal välja Venemaa / Nõukogude Liidu vajadusi silmas pidades ning on enam kui loogiline, et taoline infrastruktuurne seotus ei kadunud ka Eesti taasiseseisvumise järel. Ka agraar-industriaalsektor töötas veel iseseisvumise algusaastailgi Venemaa turgude vajadustest lähtudes.

Eesti välis(majandus)poliitika tugeva julgeolekustamise tõttu on taoline seotus olnud üha tugevama negatiivse surve all. Venemaa majanduslikud ja poliitilised segadused on seda survet ainult õigustanud ning koosmõjus Venemaa enda majanduspoliitiliste sanktsioonidega Eesti suhtes on see kaasa toonud loogilise resultaadi – omavahelise kaubakäibe kordse kahanemise. **Eesti Venemaa-suunalise positsioneerimise aluseks on negatiivne julgeolekustamine** ehk ohu tunnetamine julgeoleku, rahvusliku iseseisvuse ja omariikluse säilivuse suhtes ja selle vastu tegutsemine.

Uus globaalne majanduspoliitiline reaalsus on vastastikune seotus. Ida-Lääne (vähemal määral ka Põhja-Lõuna) kaubandus on vähemalt keskpikas perspektiivis üha olulisem. Nähtavaid alternatiive raudtee- ja laevatransiidile ei ole. Idast läände suunduvad kaubavood saavad kulgeda kas mööda vana Siiditeed või siis läbi Venemaa Föderatsiooni territooriumi. Et aga vana Siiditee kulgeb läbi piirkonna, mis (mitte ilma Venemaa kaasabitaga) on muutunud nn ebastabiilsuse poolkaareks, siis on suhteliselt alternatiivita stsenaarium, mille kohaselt idast raudtee kaudu Venemaale jõudnud (või Venemaalt endalt lähtuv) kaup peab varem või hiljem jõudma laevadele. Selle stsenaariumi kohaselt ehitatakse Venemaal välja uusi sadamaid, kuid nende läbilaskevõime jääb isegi maksimaalse võimsuse saavutamisel kasvavate kaubavoogude töötlemiseks napiks.²²

Seega on Eesti majanduspoliitiliseks paratamatuseks idast lähtuva (ja ka sinna suunduva) raudteetranspordipõhise transiidi rolli säilimine majanduses. Kuigi selle osakaal on alati olnud vaidluste objekt, on enam-vähem konsensuslikuks keskmiseks kujunenud hinnang 10% SKP-st, arvestades nii otseseid kui kaudseid mõjureid. Mis ka ei oleks selle osakaalu suurus, on enamus (poliitilisi) arvamusliidreid näidanud taolist seost negatiivsena. Vene kapitali sissetung, poolkriminaalsete struktuuride infiltrerumine, vajadus tuua sisse Lääne kapital kui tasakaalustaja (NRG ümber toimunud retooriline lahing kui parim näide²³). Kogu Venemaa-suunaline majanduspoliitiline diskursus on taandatud 1990. aastate alguses formuleeritud seisukohani – McDonalds Narvas on meie iseseisvuse parem kaitse kui USA jalaväediviis piiril Venemaaga. Ehk – mida enam Lääne ja mida vähem Vene majanduslikku kohalolekut, seda turvalisem.

Eesti kapitali katseid siseneda Venemaale on seni saatnud üldjoontes ebaedu. Sama võib väita ka Venemaa kapitali rolli kohta Eesti majanduses. Selles on aga oluline roll olnud rahvusvahelisel taustsüsteemil – siiani on olnud tegu “kunagise ääremaa” ja “suure emamaa” majanduspoliitilise konkurentsiga, pseudoklientaarse suhtega. Pärast Eesti liitumist euroatlantiliste struktuuridega ning seeläbi globaliseeruva maailma läänepoolusega on loodud alus uueks paradigmaks.

²² Juhani Laurila. Determinants of transit transports between the European Union and Russia. Bank of Finland, Institute for Economics in Transition, 2002 No. 1.

<http://www.bof.fi/bofit/fin/7online/abs/pdf/bon0102.pdf>

²³ USA energiakompanii NRG soovi erastada Eesti elektrijaamad nähti kui omalaadset USA-poolset majandusliku julgeoleku garantiid. Oluline on asjaolu, et see protsess toimus üheaegselt USA-Balti partnerluse ettevalmistamise ja allkirjastamisega.

Uus paradigma tähendab, et julgeolekuline prioriteetsus küll säilib, kuid uue sisu ja vormiga ning esiplaanile tõuseb majanduslik suutlikkus ja sotsiaalne heaolu ning selle saavutamise pikaajalised visioonid-strateegiad-plaanid. Selle tunnetuse tõttu ongi tekkinud (*poliitilistel põhjustel*) konkureerivad pikaajaliste programmide projektid (*Ühiskondlik Lepe, Eesti 2014, Säätsev Eesti 21*)²⁴.

Majanduspoliitiliselt on Eestil uues paradigmas vaid kaks toetuspunkti, mis määravad tema valikuid. Tulenevalt (loodus-, tööjõu-, kapitali-, turumahu jne) ressursi piiratusest jäävad rahvusvahelises tööjaotuses järele vaid kaks ressursi: geograafiline asend ja mis peamine, intellektuaalne kapatsiteet. Alternatiiviks on odava allhankijast ripatsi staatus. Peamine järelus: Eestile on ressursibaasi eripära tõttu mõistetud olema rahvusvahelises tööjaotuses teenindavat tüüpi, intellektuaalset tootmist arendav majandus, kus töötatakse peaga ning maksavad ideed ja oskused. Agraar-industriaalne alternatiiv 60. paralleelil ei anna tulemuseks loodevat Taanit-Soomet-Hollandit-Šveitsi, vaid nende ajas mahajäänud, vaid allhankele pretendeeriva kloni. Geograafiline aspekt peab seonduma hästi intellektuaalsega lisandväärtust andvate logistika-teenuste teadmismahuka tootmise kaudu.

Samas on praeguste logistikateenuste sisuks olev transiit seotud valdavalt Venemaaga, mistõttu suhetel temaga on suur mõju transiidisektorile, mis on juba praegu edukaks valdkonnaks globaalses rahvusvahelises tööjaotuses, vaatamata paljudele segavatele asjaoludele nii Venemaalt kui ka Eesti-siseselt. See sektor on eeldatavasti konkurentsivõimeline ka jätkuvalt, kuigi restruktureerub ja muudab suundumusi (vt Erik Tergi juhitud ETUI uurimustööd

²⁴ Vastavalt <http://www.lepe.ee>, <http://www.riigikantselei.ee/?id=4270>, <http://www.agenda21.ee/> (22.03.2005)

SOL-i jt transiidiketi osaliste tellimusel k.a kevadest)²⁵. Valik on lihtne – vahendaja vs tupik, mille tingib geograafia, mis on paraku seotud Venemaa naabrusega ja sellest tulenevalt ka viimase otsustava osaga selles, kumb alternatiiv realiseerub. Puhttehnilistel põhjustel on ka Venemaa huvitatud siiski enam esimesest valikust, ainult et vähendatavas mahus. Seega, transiit pole sõltuvus, vaid šanss, sest ressursinappuse ja väiksuse tõttu peab Eesti majandus olema teenindavat tüüpi.

Hi-tech-nišitootmine (sest suuremastaabiliseks ja laiahaardeliseks tootmismudeliks pole meil šanssi ressursi piiratuse ega maailmavabriku Hiina võitmatu potentsiaali tõttu) on samuti tõeliselt globaalse ulatuvusega ning hea potentsiaaliga. Kuid mõlemad – nii transiit ja selle edasiarenenud vormid logistikateenuse lisandväärtuse andmiseks kui ka teadmismahukas nišitootmine – on ekspordisuunitlusega ja seetõttu peaks normaalse riigi seisukohast olema ka tema välispoliitiliseks prioriteediks. Meil need, vaatamata julgeolekumurede vähenemisele, seda pole. “Puhta poliitika” mentaliteedi valguses ja puuduliku majandusliku ettevalmistuse tõttu välisestistuses oleks seda ka palju tahta. Igal juhul on eelduseks mõlema prioriteetse majandusvaldkonna seisukohast infrastruktuuri väljaehitamine, milleks EL annab head tuge, kui me seda ikka suudame hankida piisavalt kõigi – nii välisestistuse kui ka kodumaiste ametnike ning nii institutsioonide kui ka ettevõtjate heas koostöös. Samuti on otsustava tähtsusega kommunikatsiooni tipp-tase nii tehnilise infrastruktuuri, osutatavate teenuste kui ka tööjõu poolest.

Probleemid

- Transiidis Venemaa-poolne konkurent, ka ebaaus, kuid motiveeritud, liigne sõltuvus temast.

²⁵ Tellijateks Eesti Raudtee, Tallinna Sadam, Sadamaoperaatorite Liit, Eesti Ettevõtluse Arenduse Sihtasutus, “Eesti transiidikoridori konkurentsivõimest”, valmis 2004. a.

- Tootmises tootmiskulud, sh palgad, mis EL-is kiiresti kasvavad ja muudavad vähem konkurentsivõimeliseks eelkõige tootmise, hiljem ka rahvusvaheliste teenuste valdkonna.
- Senine infrastruktuurne mahajäämus.
- Labiilne, ülereguleerimisele kalduv majanduspoliitiline keskkond, mis häirib loometööle kontsentreerumist, vabade elukutsete mittetäisväärtuslikuks hindamine fiskaalpoliitikas.
- Riigi hariduspoliitika liigne humanitaarsus (haldus- ja ärijuhid ning juristid inseneride ja kvalifitseeritud tehnikute asemel).
- Rahvusvahelise tasemega teadmistega spetsialistide ettevalmistamise vajadus.
- Demograafiline situatsioon ja tööjõuturu struktuur.
- Kogukondade integratsioon.

Üldistus

Eesti majanduspoliitiline seotus Venemaaga on olnud senini kooritud negatiivse märgiga, kuid siin on oluline tõlgenduslik taustsüsteem. Eesti liitumise järel Lääne majandus- ja julgeolekuruumiga on loodud alus uueks paradigmaks ning oma ressursibaasi ümbermõtestamiseks. Seni domineerinud nostalgiliselt poolautarkilise ning eelistatult läänele avatud majandusmudeli asemele võib ilma täiendava julgeolekustamiseta asuda avatud, olemasolevaid ressursse (asend, infrastruktuur, inimesed, oskusteave jne) realistlikult hindav majanduspoliitika. Eesmärgiks – ressurside maksimaalselt efektiivne kasutamine, õigemini väljaarendamine. Nii majanduslik-logistiline infrastruktuur kui ka inimressursid on võimalik uue paradigma raames välja tuua negatiivse julgeolekustamise raamistusest ning rakendada Eesti riigi huvide teenistusse.

Soovitus

Meie eesmärk on olla Lääne ja Ida suhetes võimalikult nähtav ning kasulik, vältides 1930. aastate vigu koos asjatu laveerimise ja suurvõimude huvide valearvestusega. Eesti peaks olemasolevate

rahvusvaheliste instrumentide (nt EU stardifondid, sihtprogrammid jne) abil välja arendama infrastruktuuri, mis vastaks uutele majanduspoliitilistele tingimustele ja Eesti huvidele. Selle infrastruktuuri loomulik koostisosa on ka oskusteabega tööjõud, nii et sellesuunaline haridusreform kuulub meie majanduse arendamisse sama olemuslikult kui uute tehaste, teede ja sadamate ehitus.

KONSTRUKTIVISTLIK FATALISM

Käesolevas analüüsis lähtume konstruktivismiteooriast, mille kohaselt riikidevahelised suhted ei ole iseenesest eksisteeriv nähtus, kusagilt vaikimisi ette antud suurus, vaid intersubjektiivne konstruktsioon, mis on loodud (poliitilise) eliidi poolt. Käesolevas alaosas kirjutame täpsemalt, mida tähendab konstruktivism rahvusvahelistes suhetes ja kuidas konstruktivistlik fatalism kujundab Eesti suhteid Venemaaga. Näitame, kuidas Eesti kasutab eespool toodud geopolitiilisi reaalsuseid oma välispoliitilise kursi konstrueerimiseks. Esimeses pooles esitame üldjoontes konstruktivismi teooria ja vaatame selle kaudu Eesti peamisi välispoliitilisi suundi. Teine pool keskendub Eesti Venemaa-konstruktsioonidele, millest lähtudes Eesti poliitika Venemaa suhtes on selline, nagu ta on. Siinpuhul on oluline märkida, et autorid ei taha argumenteerida nende konstruktsioonide õigsuse või vääruse üle, kuid mõistmaks Eesti välispoliitikat, on vaja endale teadvustada, et paljud "poliitilised faktid" on välispoliitilised konstruktsioonid meie peades.

Välispoliitika konstrueeritus

Paljudele poliitikutele ja analüütikutele on tundunud, et Eesti välis- ja julgeolekupoliitika on alates 1991. aastast järginud n-ö klassikalise realismi kaanoneid: Eesti on rahvusvaheliste suhete keskkonda hinnanud jõupoliitikale ja eneseabile baseeruvaks, kus parimaks

Julgeolekugarantiiks on liitumine selliste organisatsioonidega, mis pakuvad reaalselt sõjalist kaitset ähvardava naabri vastu, mistõttu Eesti on teinud strateegiliselt õiged välis- ja julgeolekupoliitilised valikud – liitumine NATO ja EL-iga. Samas on edukalt tõrjutud vastavaid Venemaa ettepanekuid (nt 1997. a julgeolekugarantiid), samuti on olnud õnnelikud Eesti-Vene majandus-kaubandussuhete vähenemise üle, eesmärgiks vähendada sõltuvust Venemaast. Eesti-poolsed Venemaad tõrjuvad argumentid baseeruvad suuresti Venemaalt lähtuvatel ohtudel, mis ohustavad Eesti iseseisvust ja majanduslikku heaolu: geopoliitiline situatsioon (suure piirnemine väiksega); suurearvulise venekeelse kogukonna olemasolu Eestis, mis ähvardab põliselanikkonna heaolu; liiga suur seotus Venemaa majandusega, mis võib Venemaa kriisi korral mõjutada oluliselt Eesti majanduslikku heaolu (nt 1998. a majanduskriis Venemaal); võimalik poliitiline kriis Venemaal võib mõjutada ka Eesti stabiilsust; halb ajalooline ühiskogemus, mis teeb Eesti ettevaatlikuks Venemaa vastavate ettepanekute suhtes. Seetõttu on NATO-t ja EL-i peetud ainsateks loogilisteks alternatiivideks Eesti julgeolekukeskkonna parandamisel.

Ometigi on neil hirmudel vähene seos reaalsusega, kui välja arvata Venemaa retoorika venekeelse kogukonna inimõiguste rikkumise kohta Eestis ja 1998. a majanduskriisi mõju Eestile. Ohud on seega suuresti konstrueeritud, baseerudes liigselt ajaloolisele kogemusele ja Venemaa retoorikale. Tegelikult ei ole Eestit ähvardanud reaalne sõjaline oht, samuti ei ole venekeelne kogukond otseselt kõigutanud Eesti riigi poliitilisi aluseid. Neid argumente-ohte on pigem kasutatud Eesti uue välispoliitilise identiteedi loomisel, kus Lääs on konstrueeritud kui "meie" ja Venemaa kui "nemad". Samamoodi saaks eespool loetletud ohte konstrueerida ka lähtuvana Läänest: võõrtööjõu sisseränne teistest EL-i liikmesriikidest; võimalik majanduskriis EL-is võib Eesti heaolu negatiivselt mõjutada; NATO liikmeks olek teeb Eesti näiteks rahvusvahelise terrorismi märklauaks jne.

Rahvusvaheliste suhete konstruktivismiteoreetikute arvates *self-help*- ja jõupoliitika ei olegi rahvusvahelise poliitika loomulikud omadused, vaid hoopis selles osalejate omavahelise suhtlemise tagajärg, ehk siis anarhia on just selline, milliseks riigid selle teevad.²⁶ Näiteks ka julgeolekut saab sel juhul pidada intersubjektiivseks fenomeniks, sotsiaalseks konstruktsiooniks, mida analüüsitakse mitte strateegia ja stabiilsuse, vaid identiteedi loomise terminites. Konstruktivistide jaoks on identiteet selleks kontekstiks, millest tulenevad riigi huvid, mida interpreteerivad omakorda poliitikategijad. Identiteet ei otsusta otseselt välispoliitika üle, kuid annab teatava kontekstilise malli riigi huvide järgimiseks. Seoses sellega ta defineerib või piirab poliitilisi valikuid. Konstruktivismi kontekstiline olemus tuleneb sellest, et konstruktivism näeb rahvusvahelisi suhteid sügavalt sotsiaalsena, kui tegevusvälja, milles riikide identiteetid ja huvid ning teised *actor*'id on intersubjektiivsete reeglite, normide ja institutsioonide poolt diskursiivselt struktureeritud. Sotsioloogilisest vaatenurgast on iga indiviid (nagu ka riik) ikkagi sotsiaalne produkt, mitte niivõrd looduslik (loomulik) fenomen. Konstruktivism on oma olemuselt loomulikkuse vastand, st et asjadel (ka inimestel) ei ole mingeid erilisi loomulikke omadusi, mis kuuluksid vaid neile ja seletaksid ning õigustaksid igavesti nende olemist ja käitumist. Seega eitab konstruktivism vahetegemist loodusliku maailma ja inim- või sotsiaalse maailma vahel. Reaalsuse objektid ja subjektid on tegelikult sotsiolingvistiliselt konstrueeritud, mis on vastand Waltzi positsioonile, et reaalsus tekib meiepoolsest materjalide (mida on olemas lõpmatus koguses) valikust ja organiseerimisest. Ehk siis konstruktivism näiteks leiab, et režiimid tekivad jagatud arusaamade, mitte niivõrd huvide kattumise põhjal.

Kuigi klassikalise realismi järgi oodanuks Eesti kiiret vastuvõtmist NATO liikmeks, suhtus NATO Eesti vastuvõtmisse üsna

²⁶ Alexander Wendt. Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 1992, 46(2), lk 391–425.

leigelt, viidates pigem suhete arendamise vajadusele Venemaaga ja soovile mitte tekitada uusi pingeid n-ö suurte vahelistes suhetes. NATO huvi puudus Eesti liikmelisuse vastu kestis aga just nii kaua, kuni NATO ise hakkas ennast ümber defineerima ja Eesti mitte-liikmelisus hakanuks kõigutama olulisel määral NATO enese uut identiteeti (kui Lääne kollektiivse julgeolekuühiskonna alustala). Võim (jõud) on seega sotsiaalselt konstrueeritud, mistõttu kõik riigid (nii tugevad kui nõrgad) saavad osaleda rahvusvahelise poliitika tähenduste-tõlgenduste produtseerimises ning kasutada domineerivaid norme oma välispoliitiliste eesmärkide saavutamiseks.

Objektiivselt oleks seega võimalik Eesti-Vene suhete areng normaalse koostöö vaimus, kuid pigem on siin küsimus riikide identiteetide vastandumises. Antud juhul on Eesti konstrueerinud ennast majanduslik-poliitiliselt "normaalseks" lääneliku demokraatiaga riigiks, millel ei saa olla midagi ühist autoritaarsusele kalduva, majanduslikult allakäiva ja inimõigusi rikkuva riigiga Idas, mis pealegi okupeeris Eesti Teise maailmasõja ajal. Eesti jagab intersubjektiivselt läänelikke väärtusi, tehes need oma identiteedi osaks, takistades seega suhete arendamist-parandamist Venemaaga. Teoreetikud on leidnud, et selline välispoliitika konstrueeritus piirab välispoliitilistes suhetes lühemas perspektiivis ratsionaalse valiku toimimist, st ei valita poliitikat, mis tundub kasulik, vaid pigem lähtutakse kas erinevatest identiteedi-konstruksioonidest (nt ajaloolisest kogemusest) või lausa emotsioonidest.

Praegu, mil Eesti on NATO ja EL-i täisliige, peaks Vene oht justkui olema veelgi vähenenud ja objektiivselt võttes peaks see soodustama kahe riigi koostöö arengut. Ometigi näitavad kõik tendentsid siiski endise vastandumise jätkumist. Teoreetiliselt võib siit järeldada, et Eesti välispoliitiline Lääne-identiteet välistab, et isegi objektiivsed muutused geopoliitilises keskkonnas paneksid Eestit muutma senist malli suhetes Venemaaga ehk siis suhtuma tõsiselt Venemaa ettepanekutesse julgeoleku, majanduse ja inimõiguste alal. Et Venemaa on konstrueeritud n-ö teiseks, siis lihtsalt

ei ole kohane teha koostööd taolise riigiga, isegi kui tegemist on Eesti naabriga ja Vene turg tundub Eesti majandusringkondadele ahvatlev.

Üldistus

Välispoliitika näol ei ole tegu fikseeritud ning vaikimisi eksisteeriva reaalsusega, vaid intersubjektse sotsiaalse konstruktsiooniga. Kõik osalejad selles kas reprodutseerivad kinnistunud praktika kordamise kaudu n-ö head tava või siis uuenduste sissetoomisega muudavad seda. Sellest tulenevalt saab Eesti Venemaa-suunalist välispoliitikat vaadelda mitte kui paratamatult negatiivset, vaid lihtsalt kui kinnistunud praktikat.

Soovitus

Välispoliitika konstrueeritud olemuse kohta ei saa anda mingit konstruktiivset soovitus, seda ei saa muuta. Kuid otsusetegijatel tuleb seda aspekti lihtsalt teadvustada ning minimeerida irratsionaalsete mõjurite rolli.

Fatalism ja soovmõtlemine (*wishful-thinking*)

Käesolevas alaosas vaatleme Eesti välispoliitilist diskursust, kuidas Eesti poliitilise eliidi hulgas nähakse Venemaad ning toome välja peamised konstruktsioonid, millega poliitiline eliit opereerib, seletamaks Eesti-Vene suhete olemust. Kuigi niisugused subjektiivsed konstruktsioonid on esmapilgul ebapüsivad ning sõltuvad suuresti otsusetegijate ringist, saavad taolised mõttemallid muutuda vaid pika aja jooksul (teoreetikud peavad suuremaid muudatusi võimalikuks kahe inimpõlve vahetumisel ehk siis mitte enne 50 aasta möödumist). Seega, keskpikas perspektiivis võime neidki pidada püsivateks lähtealusteks.

Meie eesmärgiks ei ole näidata, et eksisteeriv Eesti välispoliitiline diskursus Venemaast on õige või vale. *Eesmärgiks on teadvus-*

tada, millised konstruktsioonid eksisteerivad poliitilise eliidi hulgas ja milliste tagajärgedeni need võivad viia.

Esiteks on oluline välja tuua ajaloo konstruktsioon. Loomuldas ollakse seisukohal, et Eesti ajalookäsitlus on õige ja Venemaa ei taha oma minevikukuritegusid tunnistada. Samuti nähakse argumente, mida Venemaa esitab oma ajalookäsitluse toetuseks, kas väärade või vägivaldselt tõlgendatutena. Sel moel konstrueeritakse Eestit kui "tõekuulutaja-riiki", kes peaks paljastama maailmale Venemaa väärad ajalookäsitlused.²⁷ Kuid nagu eespool mainitud, kannabki riiklik ajalookäsitlus endas riigi õigusliku eksistentsi põhjendamise eesmärki, mistõttu vastandlikud ajalookäsitlused on mõistetavad.

Teiseks oluliseks konstruktsiooniks on Eesti võrdpartnerlus. Eestis oodatakse, et Venemaa peab suhtuma Eestisse samaväärselt kui kõikidesse teistesse riikidesse ning riigi füüsiline, ressursibaasiline jne suurus ei ole rahvusvahelistes suhetes määrav.²⁸ Selle konstruktsiooniga eitatakse rahvusvaheliste suhete praktikas välja kujunenud olukorda, mis jagab riigid suurriikideks ja väikeriikideks. Venemaal on sellist tõlgendust raske aktsepteerida kahel põhjusel. Esiteks lähtub Venemaa väga selgelt dualistlikust rahvusvaheliste suhete süsteemi konstruktsioonist, mis põhineb reaalspoliitikal. Teiseks läheb Eesti niisugune konstruktsioon vastuollu Venemaa

arusaamadega, mille kohaselt Eesti on endine Venemaa asumaa ja seega implitsiitselt nõrgemal positsioonil.²⁹

Kolmandaks valitsevaks konstruktsiooniks Eesti poolelt on Venemaa teema julgeolekustamine. Kogu Venemaa tegevust nähakse kui negatiivset ja ohtu Eesti julgeolekule, kuna leitakse, et Venemaa tahab kindlasti tagasi saada kontrolli Eesti üle. Seetõttu igasugune aktiivne tegevus Venemaa suunas ja Venemaa tegevus Eesti suunas (ja mitte ainult Eesti suunas, vaid mõnikord isegi Eestit otseselt mittepuudutav samm) on juba *a priori* negatiivne ja ohustab Eesti julgeolekut.³⁰ Selline konstruktsioon tekitab olukorra, kus suhted Venemaaga ei saagi olla positiivsed, sest puudub igasugune usaldus Venemaa poliitika vastu.³¹

Neljas konstruktsioon, mis mõjutab Eesti poliitikat, on tihedalt seotud kahe eelmisega. Nimelt leitakse, et Venemaa on oma olemuselt ebaõnnestunud riik ja seetõttu, kui Venemaa soovib üldse alustada normaalseid suhteid Eestiga (=Läänega), siis peab Venemaa läbi tegema suure muutuse, muutes Venemaa aluskontseptsioone. See on Eesti normatiivne konstruktsioon, mille kohaselt Venemaa peab muutuma demokraatlikuks, mitte-imperialistlikuks, tajuma oma tegelikkuse positsiooni maailmas ja keskendumas oma siseasjadele. Alles pärast selliseid muutusi on võimalik hakata arendama Venemaaga normaalseid suhteid, vastasel juhul on aga Venemaa Eesti suurimaks ja peaaegu ainsaks julge-

²⁷ Tunne Kelam. Kommunistide kuritegude hindamise probleeme ning kommunistipärandi mõju Kesk- ja Ida-Euroopa demokraatlikul ümberkujundamisel. Kõne konverentsil "Kommunistide kuriteos", 14.06.2000, <http://www.kelam.ee/tunne/?d=tkone9> (22.03.2005)

²⁸ Kadri Liigi intervjuu Kristiina Ojulandiga "Ojuland: valitsusel ei ole kahte Vene-poliitikat", *Postimees*, 08.05.2002, <http://vana.www.postimees.ee/index.html?op=lugu&rubriik=49&id=57181&number=496> (22.03.2005)

²⁹ Nikita Lomagin. Back to Empire? The New Foreign Policy in Russia, *The Journal of International Institute*, vol 3 #3, 2002, <http://www.umich.edu/~iinet/journal/vol3no3/lomagin.htm> (22.03.2005)

³⁰ Nn Vene oht on sisse kirjutatud isegi Eesti tulevikunägemustesse, nt Leppä, August. Eesti elu ja majandus kolmandal aastatuhandel. Eesti Agenda 21. http://www.agenda21.ee/EA21/3_6leppa.html

³¹ Graham Smith, Vivien Law, Andrew Wilson, Annette Bohr, Edward Allworth. *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: the Politics of National Identities*. Cambridge University Press, 1998; Eiki Berg. *Eesti tähendused, piirid ja kontekstid*. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.

olekuriskiks.³² Selle konstruktsiooni kohaselt on Eesti ja Vene suhete normaliseerumine suunatud määramatusse tulevikku.

Järgmiseks, viiendaks konstruktsiooniks on Venemaa **arengusuutmatuse**. Selle kohaselt on Venemaa juba determineeritud arengusuutmatusega, sest Venemaa ei ole huvitatud läänelistest reformidest või suuteline neid adekvaatselt järgima.³³ Siinkohal kattub see Venemaa enesekonstruktsiooniga, mille kohaselt Venemaa on erilise arengumudeliga riik ja temale ei sobi Lääne riikide arengunägemus. Hoolimata kokkupuutepunktist ei vii see erilisele koostööle või suhete normaliseerumisele, sest antud konstruktsioon koos kahe eelmisega viib üksnes Eesti-Vene normaalsete suhete võimatusse.

Viimasena esitame konstruktsiooni, mis kannab teistsugust hinnangut. Selle konstruktsiooni eksistents ei ole permanentne, vaid see eksisteerib aeg-ajalt, välja vahetamaks eelnevat. Selle kohaselt on Eesti "positiivne hõlvaja", kes suudab Venemaa vastu seisust läbi murda ja normaliseerida suhteid, kuid see konstruktsioon laguneb kiiresti, kui põrkutakse esimeste vastuseisudega.³⁴ Seetõttu pööratakse tagasi eelnevate konstruktsioonide poole, leides neile omakorda kinnitust.

Üldistus

Eesti Venemaa-diskursustes domineerib fatalism. Venemaa on Venemaa on Venemaa. Venemaad ei saa mõistusega võtta. Venemaa ei ole partner, kellega saaks ajada normaalset poliitikat. Venemaad üritatakse vaadata millegi eriskummalisena, kelle suhtes ei kehti konventsionaalsed reeglid, kuid samas üritatakse teda mõõta

³² Andres Langemets. Moskva paraad ja Eesti häppening. *SIRP*, 11 (3052), 18.03.2005

³³ Raivo Raave. Mõista Venemaad. *Eesti Ekspress*, 12.01.2005.

³⁴ Mart Nutt. Üheksanda mai pakikese diplomaatia. *Sirp*, 4 (3045), 28.01.2005.

läänelike standarditega. Tulemuseks on ette teada läbikukkumine ning pettumine.

Samas eksisteerib tugev soovmõtlemine (*wishful-thinking*), mille kohaselt Eestit nähakse sillana Ida (Venemaa) ja Lääne vahel, andmata endale aru, et tegelikkuses on meie kapatsiteet selle rolli täitmisel väike (ehkki mitte null). Teine aeg-ajalt esinev soovmõte on näha Eestit Venemaa hõlmajana, n-ö Lääne kesktormajana, kes suudab Venemaa riigi- ja ühiskonnaehituslikke protsesse kardinaalselt mõjutada.

Soovitus

Kui Eesti soovib oma Venemaa-konstruktsioonidele toetust, on **Eesti riigi kohustuseks laiendada Eesti-poolse teavitustöö ulatust** ning mitte suunata seda üksnes bilateraalsele tasandile, vaid kasutada samu kanaleid, mida kasutab Venemaa. **Eesti-Vene suhted peavad liikuma bilateraalselt tasandilt multilateraalsele tasandile, mis võimaldab neutraliseerida vastastikuse negatiivse retoorika mõju.** Soovitada saab ainult suuremat objektiivsust Venemaa hindamisel, mis saab tuleneda eelkõige vastavate analüüside rohkusest. Eesti riik vajab oma Venemaa-poliitika kujundamisel lisaks administratiivsetele ja seadusandlikele initsiatiividele ka sõltumatut ekspertiisi valitsusvälistelt mõttekodadelt. Mitmepoolses koostöös oleks kasulik välja töötada üks kompleksne retooriline instrumentarium, mille abil taotleda n-ö kolmandate osapoolte toetust oma Venemaa-poliitikale.

KOKKUVÕTE

Käesolev uurimus seadis oma eesmärgiks vaadelda Eesti välispoliitika ühe tahu – Venemaa-poliitika aluseid. Klassikalise poliitikategemise skeemi (David Easton) kohaselt jaotatuna (sisend, must kast, väljund, tagasiside) oli meie vaatlusobjektiks sisend ehk siis Eesti Venemaa-poliitika lähtealused, soodumused ja takistused.

Kogu analüüsi teoreetiliseks raamistikuks oli konstruktivistlik paradigma, mille järgi riigi välispoliitika ei ole mitte vaikimisi eksisteeriv ning kindlalt järgitav reeglite kogum, vaid sotsiaalse interaktsiooni tagajärg, mille põhiliseks subjektiks on eliit. Taoline arusaam võimaldab nimetatud lähtealuseid vaadelda kriitilise pilguga ning eristada nn objektiivset alust subjektiivsetest kihistustest.

Vastavalt ABV Keskuse meeskonna poolt varem korraldatud ajurünnakule leidsime, et analüüs on otstarbekas jagada kaheks suureks alajaotuseks.

Esimene, "Geopoliitiline determinism", rääkis aspektidest, mida välispoliitilises retoorikas käsitletakse tavaliselt kui negatiivse olemusega lähtealuseid, mis determineerivad Eesti-Vene suhete olemust. Nendeks on meie (ühis)ajalugu, selle käigus välja kujunenud Eesti rahvuskoosseis ning majanduslik seotus Venemaaga.

Teine, "Konstruktivistlik fatalism", käsitles välispoliitika konstruktivistlikku olemust ehk näitas, kuidas nendest olemasolevatest alustest tuleneb meie välispoliitiline retoorika e käitumisalused. Uurimuse keskne tees: *Eesti Venemaa-poliitika on tingitud mitte niivõrd suhete objektiivsetest alustest, kuivõrd nende tõlgendustest*, leidis kinnitust.

Iga alapeatüki juures on esitatud ka lühiüldistused ja soovitusel. Lühidalt on need järgmised.

Ajaloo osas on meie diskursus Venemaa suunal agressiivne, enda riikluse aluseid kaitsev ning õigustav. Võttes arvesse, et Venemaa positsioon on meie omale tihti vastanduv, ei ole sellele teemale keskendumine Venemaa suunal otstarbekas. Eesti peab oma seisukohad kuuldavaks tegema multilateraalsete suhete kaudu ning olema seejuures järjepidev ja konstruktiiivne.

Rahvuskoosseisu mõttes peab Eesti leppima asjaoluga, et monoetnilist ja -kultuurilist Eestit ei ole enam olemas. Siin elavad vene- ja muukeelsed elanikud on meie ühiskonna loomulik koostisosa ning seda tuleb käsitleda riigi seisukohalt olulise ressursina. Venekeelse elanikkonna hõlmamisel on Venemaa seni olnud

Eestist edukam, suutes juurutada diasporaa-paradigma (kaasmaalased, kaaskodanikud). Eesti integratsioonipoliitika ei ole seni suutnud vastata sama efektiivselt positiivse identiteedi (aktsepteeritud rahvusvähemus) loomisega. Samas – siin on meie võimalused tunduvalt suuremad kui näiteks ajaloo-diskursuse puhul.

Majanduslik seotus on olnud enim negatiivse julgeolekustamise objektiks. Samas, muutunud julgeolekupoliitilises paradigmas ning veelgi enam muutavas rahvusvahelise majanduse keskkonnas peame tegema olulisi korrektiive. Transiiti tuleb näha mitte kui julgeolekuriski, vaid kui võimalust välja arendada tulevikku orienteeritud infrastruktuur. Koos sihikindla haridusliku ümberkorraldusega on võimalik Eesti majandus ümber korraldada edukaks logistikateenuse, rekreatsiooni ning *high-tech*-nišitootmisega riigiks. Asukohta Euroopa Liidu idapiiril on siinjuures võimalik edukalt ära kasutada ning naabus Venemaaga on üks võtmetegureid.

Välispoliitika konstrueeritavus on paratamatus. Igapäevane sotsiaalne praktika kinnistub faktiks, mis muutub edasise otsustuse aluseks. Kuid otsusetegijal peab säilima võimalus vahet teha n-ö objektiivsete lähtemomentide ning subjektiivsete, pahatihti pelgalt emotsioonidel põhinevate arvamuste vahel. See on aga võimalik eelkõige juhul, kui ollakse maksimaalselt objektiivselt informeeritud, mis omakorda eeldab välispoliitiliste ekspertiiside sõltumatust.

Venemaa-suunalised diskursiivsed konstruktsioonid on enamasti negatiivse alatooniga. Sellele lisandub fatalism – niikuinii on nii (=halvasti) ja midagi ei saagi teha. Seejuures tehakse tüüpiga – soovmõtlemise korras tahetakse Venemaad näha n-ö normaalse lääneliku riigina ja Eestit selle läänestumise katalüsaatorina ning jõutakse vältimatu pettumiseni.

Soovituste koostamisel me ei lähtunud teesist, et Eesti suhted Venemaaga peaksid tingimata olema "head" või "sõbralikud". See ei saa olla kunagi eesmärk omaette. Meie suhted Venemaaga peavad olema sellised, et nad vastaksid meie rahvuslikele huvidele. Rahvuslike huvide defineerimisel on aga paraku Eesti siiani olnud ebalev. Eesti välispoliitikas on domineerinud kindel,

konsensuslik "jah" läänesuunal ja peaaegu sama kindel, ent üldse mitte konsensuslik "ei" idas. Taoline ebamäärasus on aga jätnud meie Venemaa-poliitikast üpris sumbuurse mulje, tuues mõnikord endaga kaasa vastupidiseid resultaate – kolmandate riikide/osa-poolte suhtumine Eestisse ei ole puhuti määratletud mitte niivõrd Eesti enda (välis)poliitikast, kuivõrd on meid defineeritud läbi Venemaa.

Eesti riik vajab oma Venemaa-poliitika kujundamisel peale administratiivsete ja seadusandlike initsiatiivide ka sõltumatut ekspertiisi valitsusvälistelt mõttekodadelt. Hea malemängija peab suutma mõelda mitu käiku ette. Niisugust mõttetegevust saab aga tunduvalt edukamalt arendada väljaspool igapäevast administra-tiivset rutiini.

Kirjandus

21. sajandi hariduse programm
<http://www.hm.ee/uus/hm/client/index.php?0352671823290>
- Brubaker, Robert. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997
- Buzan, Barry, Ole Wæver and Jaap de Wilde, Lynne Rienner. *Security: A New Framework for Analysis*, London, 1998
- Easton, David. *The Analyses of Political Structure*, NY, 1990, lk. 7–23
- Eesti Agenda 21 <http://www.agenda21.ee/> (22.03.2005)
- Eesti transiidikoridori konkurentsivõimest, publitseerimata uurimus, tellijateks Eesti Raudtee, Tallinna Sadam, Sadamaoperaatorite Liit, Eesti Ettevõtluse Arenduse Sihtasutus, valmis 2004. a.
- EV Justiitsministeeriumi pressiteade, *Eesti okupeerimine NSVLi vägede poolt 1940. aastal polnud kooskõlas tollal kehtinud rahvusvahelise õiguse normidega*, 28. detsember, 2004.
- Foye, Stephen. Russia and the "Near Abroad", *Post-Soviet Prospects*, vol 3, nr 12, December 1995, <http://www.csis.org/ruseura/psp/pspii12.html> (22.03.2005).

- Guzzini, Stefano. A Reconstruction of Constructivism in International Relations, *European Journal of International Relations*, 2002, vol. 6(2), lk 147–182.
- Kelam, Tunne. "Kommunismi kuritegude hindamise probleeme ning kommunismipärandi mõju Kesk- ja Ida-Euroopa demokraatlikul ümberkujundamisel", kõne konverentsil "Kommunismi kuriteod", 14.06.2000, <http://www.kelam.ee/tunne/?d=tkone9> (22.03.2005).
- Laitin, D. D. *Identity Formation. The Russian-Speaking Population in the Near Abroad*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1998.
- Langemets, Andres. Moskva paraad ja Eesti happening, *Sirp*, 11 (3052), 18.03.2005.
- Laurila, Juhani. Determinants of transit transports between the European Union and Russia. Bank of Finland, Institute for Economies in Transition, 2002, No 1.
<http://www.bof.fi/bofit/fin/7online/abs/pdf/bon0102.pdf>
- Leppä, August. Eesti elu ja majandus kolmandal aastatuhandel. Eesti Agenda 21. http://www.agenda21.ee/EA21/3_6leppa.html
- Liik, Kadri intervjuu Kristiina Ojulangiga "Ojulang: valitsusel ei ole kahte Vene-poliitikat", *Postimees*, 08.05.2002,
<http://vana.www.postimees.ee/index.html?op=lugu&rubriik=49&id=57181&number=496> (22.03.2005)
- Liik, Kadri. Läti näeb protestide taga Moskvat. *Postimees*, 06.03.2004.
- Lomagin, Nikita. Back to Empire? The New Foreign Policy in Russia, *The Journal of International Institute*, vol 3 nr 3, 2002.
<http://www.umich.edu/~iinet/journal/vol3no3/lomagin.htm> (22.03.2005)
- Medijainen, Eero. Tartu rahu erinevatest nurkadest, *Universitas Tartuens*, 28. jaanuar, 2005, nr. 4 (2204)
- Nutt, Mart. Üheksanda mai pakikese diplomaatia, *Sirp*, 4 (3045), 28.01.2005
- Oras, Saima. *Eesti mõtteline asend maailma poliitilisel kaardil. Geopoliitiliste mõttestamise võimalustest*, Tartu, 1999, lk 30.
- Political declaration on the foundations of relations between the Republic of Estonia and the Russian Federation. <http://www.ln.mid.ru/ns-reuro.nsf/348bd0da1d5a7185432569e700419c7a/25ee9ba769522113c3256f9d002daf41?OpenDocument> (22.03.2005)

- Poloskova T. V. *Современные диаспоры. Внутривнутриполитические и международные аспекты* [Modern Diasporas. Aspects of internal and external politics]. Москва, Научная книга, 1999; King, C. and Melvin, N. J. Diaspora politics. *International Security*, 1999/2000, Vol 24, No 3, lk 108–138.
- Raave, Raivo. Mõista Venemaad, *Eesti Ekspress*, 12.01.2005.
- Rahuleping Eesti ja Wenemaa vahel = Мирный договор между Россией и Эстонией, Postimees, Tartu, 1920.
- Schmemmann, Serge. The Anniversary of World War II Is an Invitation to Continue Fighting, *The New York Times*, 22.03.2005, <http://www.nytimes.com/2005/03/22/opinion/22tue4.html?th&emc=th> (22.03.2005)
- Smith, Graham. Transnational Politics and the Politics of the Russian Diaspora, *Ethnic and Racial Studies*, 1999, Vol. 22, No. 3, lk. 500–523.
- Smith, Graham; Law, Vivien; Wilson, Andrew; Bohr, Annette; Allworth, Edward. *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: the Politics of National Identities*, Cambridge University Press, 1998; Eiki Berg. *Eesti tähendused, piirid ja kontekstid*, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002.
- Uluots, Jüri. Eesti ja Vene sotsiaalpoliitilisest ideoloogiast, *Akadeemia*, 1990, nr 7, lk 1347–1362
- Vabariigi Valitsuse strateegiadokument <http://www.riigikantselei.ee/?id=4270>
- Wendt, Alexander. Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics, *International Organization*, 1992, 46(2), lk 391–425.
- Ühiskondlik Lepe <http://www.lepe.ee>

INTERVJUU EERO LOONEGA

Rääkige paari sõnaga endast. Kuidas te sattusite rahvusvaheliste suhete juurde?

Ma õppisin Moskva Ülikoolis ajalugu ja eriala sees keskendusin Lääne-Euroopale 19.–20. sajandil. Läksin Moskvasse, sest Tartus ei teatud sellest eriti midagi ja ka õppejõude polnud. Õpiti sel ajal viis aastat. Pärast läksin kaheks aastaks tööle, sealsamas Moskvas. Tol ajal pidi kaks aastat töötama, enne kui sai alustada õpinguid teise kraadi saamiseks (see kraad vastas praegusele doktorile). Ülikoolikaaslaste vanemad muretsesid mulle hea töökoha ühes uurimis-asutuses, mis tegeles läänemaailma uurimisega (NSVL Teaduste Akadeemia Rahvusvaheliste Suhete ja Maailmamajanduse Instituut). Kuna minu huvi oli Suurbritannia, siis sain töö sektoris, mis seda uuris. Iseenda jaoks võisin teha seal küllalt palju, see oli privileeeritud koht, sai kätte mitmesugust kirjandust ja ajakirjandust. Seal ma siis kaks aastat lugesin ja käisin läbi igasuguste inimestega, ning kuna instituut andis nõu riigijuhtidele, siis kirjutasin märgukirju ja nõuandeid neile, kes neid siis edasi andsid. Pärast läksin tagasi ülikooli ja jätkasin vanade töökaaslastega läbikäimist, tegin valmis töö 20. sajandi esimese poole Briti sisepoliitikast. Ja kui töö valmis, tulin 1963. aastal tagasi Tartusse, sest siia olin ma kogu aeg tahtnud. Olin alguses ajaloolaste juures ja üheaegselt natuke ka filosoofidega ning siis kolisingi filosoofide juurde üle. Lisaks õpetamisele pakuti mulle üsna varsti ühte sellist imelikku ametit, mis tundus meeldiv: rahvusvaheliste suhete ringi hooldamine. Ring oli just aasta varem loodud ja neil oli vaja nii piksevarrast kui ka inimest, kes maailmast tegelikult midagi teaks. Sellist inimest Eestis võtta ei olnud. Kui ma ise veel instituudis töötasin, siis hommiku-

poolikutel võtsin ma keelatud kirjanduse osakonnas ette kõik USA, Inglismaa ja Saksamaa ajalehed ja lugesin läbi. Kolleegid rääkisid üht ja teist, seal oli mitmeid spetsialiste nii poliitikas, majanduses kui ajaloos, lugesin raamatuid ja kuulasin tähtsaid külalisi, kes meile rääkimas käisid. Kuna ma olin 19.–20. sajandi ajalugu ikkagi professionaalselt õppinud, siis midagi ma ikka teadsin. Aga igatahes siis me RSR-i siin tegime, nii kaua kuni lubati teha ja kaua seda muu töö kõrvalt teha sai.

Te lugesite palju raamatuid ja ajalehti siis ja kindlasti loete ka praegu, milline oli välispoliitiline mõte Nõukogude ajal ja milline praegu?

Tookord oli olid olemas välispoliitilise mõtte alged. Kuni 1950. aastate keskpaigani valitses Nõukogude Liidus üks idee – meile tungitakse iga hetk kallale. Kõik on meie vaenlased, iga hetk võidakse meid rünnata. No päris õige see ei olnud ja päris vale ka mitte. USA riigisekretärid arvasid, et NSVL-i peaks tagasi suruma 1941. aasta piiridesse (mitte küll tingimata 1939. aasta omadesse). Ilma sõjata seda teha ei saanud, aga päris tuumasõda ei tahetud ka alustada. 1950. aastate keskel, pärast Stalini surma ja võimuvõitluse lõppetapis NSV Liidus muutsid võitjad ära terve rea süsteemi põhialuseid. Välispoliitikas kuulutati välja nõndanimetatud rahulik kooseksisteerimine. See tähendas, et juhtkonna arvates ettenähtavas tulevikus NSVL-ile kallale ei tungita. Siit järeldus, et välisriikidega võib natuke läbi käia ning juhtkond sai aru, et välismaal on tehnika palju paremini arenenud ja kõige mõttekam on seda osta (varastamisest ei piisa, kui keegi järele ei oska teha). Müüa oli riigil ka midagi, metsa oli veel natuke. Igatahes rahvale rääkimiseks sellest kõigest piisas. Seespoolsetes ringkondades räägiti sel ajal alati midagi muud, seal arutati, et meie välispoliitika peaks olema aktiivne. Küsimus oli, kas NSV Liit peaks ise ka midagi algatama, mitte ainult reageerima teiste tegevusele. Mõjutada muud maailma sai niinimetatud abiga, relvi müüa, midagi veel müüa – araabia maadesse saab näiteks puitu müüa, seal puid ei ole. Ja just parajasti

iseseisvunud riigid tahtsid laiendada oma partnerite hulka, sest kuidas saab väikeriik iseseisvust kaitsta – ikka omades mitmeid partnereid, keda saaks õigel ajal üksteise vastu välja mängida. See alati ei õnnestunud, aga prooviti. Igatahes olid aktiivse välispoliitika pooldajad ja selle vastased. Põhiline idee oli, et NSVL saaks kasu ja pisut hiljem tuli mõte võimupiirkonda laiendada, mitte ainult olemasolevat territooriumit hoida. Maailmarevolutsiooni, st võimu kiiret saavutamist üle kogu maailma, ei mõeldud praktilise, tõsiselt võetava eesmärgina, see oli laiatarbeütlus. Mõeldi ikkagi vaikse laienemise peale – ja kui see ei õnnestu, siis vähemalt sooviti teiste käest midagi ära võtta. Kui enne mõeldi, et ei ole võimalik olla neutraalne NSVL-i ja USA vahel, siis hiljem hakati nägema, et mõned riigid siiski mängivad ja pole tingimata Ühendriikide liitlased. Selliseid riike üritati siis USA-st kaugemale tõmmata.

Riigiaparaadis ja teatud asutustes töötasid inimesed, kes uurisid kõiki maailmariike, nende sise- ja välispoliitikat. Nad kirjutasid siis vajadusel ettekandeid sellest, mis seal toimub ja mõnikord olid ka riigijuhtidel endil mingid ideed, näiteks Hruštšovil. Pärast teda riigijuhtidel ideid enam ei olnud, siis ainult reageeriti. Nii suur riik sai seda endale lubada. Kui aga ideed hakkasid taas tekkima, siis see ainuke oli Afganistani äravõtmine ja see idee viis nende endi võimu lõppemiseni.

Aga kas praegu on Eestis ideid? On levinud üks idee – Venemaa on hädaohtlik. See on nii ja ei ole ka. Venemaa ei kavatse homme ega tuleval aastal saata oma sõjaväge Eestisse – nii rumalad nad ka ei ole. Venemaa poliitikud tahaksid muidugi oma mõjuvõimu laiendada, rahval on ükskõik, nemad sellele aktiivselt ei mõtle. Eestis on üks ebamäärane põhimõte – Eesti kaitsmine. Küsimus on aga, mida see tähendab. Kas peaks vastu võtma mingi deklaratsiooni, näiteks 68 lehekülge pika doktriini? Sellest ei ole mingit kasu, küll aga peaks olema mingid kirjutatud märksõnad. Mida tähendab kaitsta Eestit Euroopa Liidus ja NATO-s? See viimane on lihtsam – saadame 30 sõdurit kuhugi. Seda ei võta keegi tõsiselt, aga see on lihtsalt märgiks, et oma puuduvate võimaluste piirides me

teeme, mida suudame. Küll peaks aga mõtlema, mida me pikemas plaanis Euroopa Liidult saada tahame. Millised on teised EL-i riikide soovid ja huvid ning kuidas me saame seda ära kasutada? Seda peab oskama kirja panna ja välja mõelda, aga tuleb osata ka rahvale rääkida.

Minu arvamus ajakirjandusest on viimase kümne aastaga halvemaks läinud. Nii et mingisugust välispoliitilist mõtet peaks olema ja sellel peaks olema tugi põhiliste riikide sisepoliitika tundmises, sest sisepoliitika mõjutab ka nende valitsuste välispoliitilisi suunitusi – kellel on mis tähtis, milline suund tõuseb, milline langeb. Saksamaal on tähtsad rohelised, seega on nad huvitatud rohelistest programmidest. Meil küll pole võimu, aga hääl on ikka hääl. Võiksid olla arutlusel niisugused pikad ettekujutused, mis võiks olla Eesti majandus- ja poliitikaelule kasulik, natuke sõltumatult oma parteilistest ideoloogiatest. Natuke, sest parteide arvamusel ja erinevused jäävad alles. Kui mingi Euroopa riik mõne meie partei ideoloogiat ei jaga, siis tuleb meil otsustada, kas peame neid asju nõudma just Euroopa Liidus või saame millegagi kaubelda. See on kaupmeeste poliitika, mis loeb Euroopa Liidus. Meil pole paljuga kaubelda, aga meil on ikkagi hääl ja me peame teadma, mida me osta ja müüa saame, mida me osta ja müüa ei taha. Samas peame oskama jälgida, mis toimub, see on väga oluline. Näiteks Põhja-Ameerika, Saksamaa ja Inglismaa eliidi arvamus Venemaa küsimuses on järsult muutunud. Samal ajal meie ajakirjanduses seda küll tunda ei ole olnud. See muutus on meie kasuks, meil ei ole enam vaja midagi selgitada, kõik juba teavad.

Meid on praegu väga raske maha müüa, kui me just ei lase teha ennast täiesti üleliigseks. Kõiges muus ei saa me kunagi tähtsad olema, meid on nii vähe, see on võimatu. Aga Euroopas on mõnes mõttes parem, väikseid rühmi on Euroopas veel, sest ega ka Soome, Rootsi, Taani pole tähtsad. Enamus ameeriklasi ei tea neidki riike, ehk ainult Venemaad teatakse. Ega meiegi tea, kus Vanuatu on ja mis seal tehakse – natuke vähem elanikke ju Vanuatus, aga võib-olla on ta maailmas parajasti sama oluline kui meie. Maailmas on

200 riiki. Ainult mõned neist on sõjaliselt ja majanduslikult tähtsad. Teistel kas lastakse või ei lasta olla. Euroopas, kus neid väikseid rühmi on palju, saadakse aru, et neil tuleks lasta olla.

Te olete uurinud õigustusmehhanisme. Oskate välja tuua mõned erinevused või sarnasused, kuidas õigustati konflikte Nõukogude ajal ja kuidas tehakse seda praegu. Kuidas asjad on muutunud?
Nõukogude ajal oli lihtne, öeldi, et tehakse seda, mis on õige. Ja seda nii avalikult kui suletud ringkondades. See oli ülemusele allumise ühiskond, keegi ei öelnud, miks see õige on, kõik oli õige, sest ülemus ütles nii. Aeg-ajalt öeldi siis, et võib tulla mõni selline tagajärg, mis ei pruugi olla see päris õige ja siis vahest ka kuulati. Minu ülikooli lõputöö juhendaja oli soovitaja välisasjades. Keskkomitee ametnikud olid need, kes valmistasid ette otsused kõrgetele ametnikele. Minu viimase aasta juhendaja, hilisem väitekirja retsensent, oli üks selline, ta jõudis isegi tõusta Mihhail Gorbatšovi nõunikuks. Neid inimesi oli, kes said aru, mis toimus, ja kel oli ka võimalik asju ära hoida.

Läänemaailmas on olemas vabaduse ja inimõiguste idee, kuigi seal on ka palju omakasu püüdmist. Nemad mõtlevad ka väga palju ette. Inglise valitsusametnikud mõtlesid juba 1991, mismoodi hakkab Eesti hääletama Euroopa Liidus. See oli veel enne, kui NSVL lagunes! Vabadus on aga Läänes tõsine idee, nagu ka vaba äri idee. Üldiselt muidugi toetatakse oma äri, isegi kui see pole vaba äri jaoks kooskõlas. Küll on aga aru saadud, et on oluline, et firma tegutseb, olenemata sellest, kes on selle firma omanikud ja kelle käest omanikud on raha laenanud. Vabaduse idee on aga olnud ja jäänud. Seega oleksid nad olnud tõenäoliselt nõus, kui NSVL oleks teinud Eestist protektoraadi, aga oleks jätnud iseseisvuse sildi alles. Aga ei NSVL ega Hitleri Saksamaa olnud niisuguse lahendusega nõus, sest protektoraadid saavad üle minna teise peremehe juurde. Õigustus pole mitte ainult sildid, see on mingis mõttes ka põhimõtted. Ja kui me pooldame vabadust, siis pooldame kõikide vabadust ja siis on teistel ka oma soovid, millega peame arvestama. Kui

me vabadust ei poolda, siis ei poolda me seda ka sisemaal. Seega on sisepoliitika ja välispoliitika ikka väga seotud, vähemalt põhiideede poolest.

Õigustamise teine tase on otsese poliitika õigustamine. Siis peab aga olema kindel poliitika ja ma pole kindel, kas Eestis seda kindlat poliitikat on. Me oleme Euroopa Liidus, mis aga teha edasi?! Kolmas õigustamise tase on üksiku abinõu õigustus. See tuleb asetada üldise tagapõhja sisse, see arutelu võib aga olla küllalt pikk ja tülikas. Kasulik on näiteks kandideerida mõnele ametikohale Euroopa Liidus, mida me samas ei saa. Me lihtsalt tuletame ennast meelde, kandideerimise tegelik eesmärk on näilisest hoopis erinev. Igal asjal võib olla ka mitu eesmärki korraga, aga neid peab oskama nii põhjendada kui selgitada. Kõigel on põhjused ja peavad olema põhjendused, seda peavad mõistma nii ajakirjanikud kui ka poliitikud.

Eesti on väike riik. Kas meil on üldse mõtet väga kaugele mõelda? Äkki pole see üldse oluline, sest meil ei ole niikuinii mingit rolli maailmas.

Jah, on ikka, sest teiste riikide tegudel on ettenähtamatuid tagajärgi. Nad ei mõtle ka ettenähtavatele tagajärgedele, kui need tegutsejaid endid ei puuduta. Meie aga peame mõtlema ja arvesse võtma. Me peame märkama ka seda, mis on tehtud kellegi teise huvides, aga mis võib olla meile kasulik, peame nägema neid tagajärgi, mis on asjadel kümne, viieteistkümne aasta pärast, see on vajalik. 1933. aastal Euroopa sõda ette näha ei saanud, ainult väga andekad, nagu Churchill, mõtlesid, et see võib tulla. 1935. aastal oli aga juba aru saada, et sõda võib tulla, et Saksamaa hakkab laienema sõjaga. Me oleksime pidanud hakkama tehnikat kokku ostma, ehitada me ju ei suutnud. Me ei hakanud, olime kitsid, ei tahtnud raha kulutada. Kui me ostma hakkasime, oli juba 1939, kui meile enam ei müüdüd või ei saanud me kaupa kätte. Mõnikord tuleb kaugele ette mõelda, sisepoliitikas on küll raske selliseid otsuseid vastu võtta, aga poliitikud peaksid suutma neid otsuseid rahvale selgitada. Meie

peame ette mõtlema rohkem, sest meil on karta rohkem ja mõnikord me saame natukene mõjutada või hakata varem reageerima olude muutumisele. Kui meil on ideid ja me neid pakume, siis kuulatakse meid ka siis, kui meil on soove.

Kas teil on mõned sõnad näiteks RSR-i kohta?

Kui RSR sai tehtud, siis ma lootsin, et juhtub midagi keelatud – Eestis tekib väike hulk inimesi, kes teavad veidikene välispoliitikast ja teistest riikidest. Ega see asjatu lootus ei olnud, aga mõned inimesed siiski nii hästi ei tea, kui nad arvavad. Praegu ma arvan, et see mis meil on, on haridus ja teadmised – mis meil on enda jaoks vaja ja mida saame teistele anda. Mida rohkem on meie seas arusaajaid inimesi, kes ise teevad rohkem, kui täpselt vaja, kes on ettevõtlikud, seda rohkem on lootust, et ehk õnnestub Eestil veel sajaks aastaks alles jääda.